

Міністерство внутрішніх справ України
Київський інститут Національної гвардії України

Дручек О.В., Волуйко О.М., Вовк В.М., Посмітна В.В., Коба М.М.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Київ - 2024

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського інституту Національної гвардії України
(протокол № 4 від 15 грудня 2022 р.)

Рецензенти:

Щербатюк В. М., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ України

Магновський І. Й., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та філософії права Одеського державного університету внутрішніх справ

Дручек О.В., Волуйко О.М., Вовк В.М., Посмітна В.В., Коба М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ 2024. 186 с.

У навчальному посібнику, розробленому відповідно до освітньої програми навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» Київського інституту Національної гвардії України, висвітлено історію виникнення, становлення та розвитку основних історичних форм держави і права від найдавніших часів до початку ХХІ ст. Розглянуто найбільш яскраві приклади (типи) державно-правових систем, що визначили основні тенденції розвитку держав, права та пов'язаних з ними явищ у різних регіонах світу.

Тематика лекцій охоплює процеси державо- та правотворення тих країн, які у різні періоди мали найбільший вплив на людську цивілізацію у контексті функціонування та розвитку державно-правових інститутів. Зокрема, розкриваються особливості державно-правового розвитку окремих країн у період рабовласництва та феодалізму, у період формування буржуазних держав та становлення громадянського суспільства, у період протистояння демократичних та антидемократичних режимів у новітній час.

Навчальне видання розраховане для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра та магістра, усіх, хто цікавиться історико-правовими проблемами та процесами державотворення.

ISBN 978-617-8361-14-3

© Колектив авторів, 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1. Історія держави і права зарубіжних країн як наука та навчальна дисципліна.....	6
Тема 2. Держава і право Стародавнього Єгипту.....	33
Тема 3. Держава та право Стародавньої Греції.....	44
Тема 4. Державно-правовий розвиток Франкської держави	59
Тема 5. Державно-правовий розвиток Франції у період феодалізму	76
Тема 6. Виникнення і розвиток буржуазної держави в Англії.....	93
Тема 7. Виникнення і розвиток держави у США.....	114
Тема 8. Держава та право країн Західної Європи у першій половині XX ст.	133
Тема 9. Основні тенденції державно-правового розвитку провідних країн світу у другій половині XX ст.	150
Глосарій.....	170
Список використаних та рекомендованих джерел з дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»	183

ВСТУП

Історія держави і права зарубіжних країн є базовою науковою і навчальною дисципліною історико-правового профілю. Предметом її вивчення є загальні та особливі закономірності виникнення, розвитку і зміни типів та форм держави і права зарубіжних країн, їх державних органів і правових інститутів, узяті у хронологічній послідовності та в конкретно-історичних умовах.

Навчальний посібник «Історія держави і права зарубіжних країн» підготовлене у відповідності з освітніми стандартами вищої професійної освіти. Матеріал лекцій, що складають даний курс, присвячений характеристиці основних інститутів держави і права, найважливіших історико-правових подій окремих зарубіжних країн Стародавнього світу, середньовічних держав Європи та Азії, еволюції держави і права окремих країн у період нової історії, новітньому державно-правовому розвитку країн Європи та Америки.

Відбір навчального матеріалу, покладеного в його основу, обумовлений державним освітнім стандартом і доцільністю ознайомити здобувачів вищої освіти із історією держави і права тих країн світу, які зробили у державно-правовий розвиток людства найвагоміший внесок.

Запропоноване навчальне видання охоплює перелік тем, що мають допомогти здобувачам вищої освіти отримати цілісне уявлення про державно-правовий розвиток основних історичних типів держави і права, їх вплив на розвиток людської цивілізації. Оволодіння навчальним матеріалом, що міститься у представленому посібнику, має сприяти формуванню у здобувачів розуміння закономірностей розвитку держави та права; виробленню правильних оцінок державно-правових явищ; вихованню політичної та правової культури; формуванню поваги до інститутів демократії, прав і свобод громадян; розвитку патріотичних та морально-етичних переконань. Завданнями навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн», що реалізується, зокрема, шляхом опрацювання здобувачами матеріалу, представленому у посібнику, є: набуття знань про закономірності розвитку держави і права в історії людства; формування вмінь аналізувати історичні нормативно-правові акти; вироблення особливого історичного і юридичного мислення; створення необхідних передумов для засвоєння інших загально-гуманітарних та юридичних дисциплін; сприяння формуванню наукового підходу до процесів, які відбуваються в Україні та у світі; вироблення відповідної оцінки державно-правового досвіду людства з позиції демократії, загальнолюдських та національних цінностей.

Матеріал навчального посібника «Історія держави і права зарубіжних країн» розташований у хронологічній послідовності, відповідно до загальноприйнятої періодизації історичного розвитку людства на історію Стародавнього світу, історію Середніх віків, історію Нового і Новітнього часу.

У представленому навчальному виданні розкриваються особливості державно-правового розвитку окремих країн у періоди рабовласництва та феодалізму; формування буржуазних держав та становлення громадянського суспільства; протистояння демократичних та антидемократичних режимів у новітній час.

Навчальний посібник «Історія держави і права зарубіжних країн» складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, що містять лекційний матеріал, контрольні запитання, перелік рекомендованої літератури до кожної теми, а також глосарія та загального списку рекомендованої літератури.

При підготовці представленого навчального видання використано матеріали підручників та навчальних посібників з «Історії держави і права зарубіжних країн», монографій і статей, перелік яких наведений у бібліографічному списку.

Тема 1.

Історія держави і права зарубіжних країн як наука та навчальна дисципліна

1. Предмет і завдання курсу історії держави і права зарубіжних країн, її місце у системі юридичних наук.
2. Періодизація історії держави і права зарубіжних країн.
3. Основні закономірності виникнення держави і права.
4. Характерні риси рабовласницької держави і права.

Ключові поняття: історія держави і права, наука, розвиток, державно-правові інститути, хронологічна послідовність, закономірність, методологія, джерела, періодизація, цивілізація, історичний тип держави, рабовласницька держава.

Вступ

Навчальний курс історії держави і права зарубіжних країн є обов'язковою фундаментальною юридичною дисципліною та складовою частиною навчального процесу здобувачів вищої освіти, які навчаються за спеціальністю «Право». Він передбачає вивчення процесів виникнення й розвитку держави та права різних народів світу від найдавніших часів і до наших днів.

Вивчення цієї дисципліни має важливе наукове, світоглядне, політичне, виховне, прогностичне та практичне значення. **По-перше**, воно сприяє політичному самопізнанню, усвідомленню місця і ролі незалежної України в сучасному світі. **По-друге**, історія держави та права зарубіжних країн є науковою базою для вивчення інших юридичних дисциплін, дає можливість розширити межі юридичних знань, сприяє виробленню не лише юридичного мислення, але й загальної юридичної культури. **По-третє**, під час розгляду питань курсу аналізуються дані та факти загальної історії, економіки, політики, а також інша інформація, що хоча безпосередньо й не стосується юридичних наук, але сприяє розширенню загального світогляду. **По-четверте**, виникає потреба в розгляді низки положень з теорії держави та права, а також багатьох галузевих юридичних дисциплін. **По-п'яте**, історія держави і права зарубіжних країн – це методологічна наука, що дає можливість глибше зрозуміти надзвичайно різноманітні й суперечливі процеси розвитку держави та права, а також їхні основні закономірності. **По-шосте**, вивчення досвіду державного та правового розвитку провідних країн світу має сприяти розв'язанню аналогічних питань у нашій державі. Це не означає, що зарубіжний досвід є готовим зразком для запозичення, проте саме такий досвід, сконцентрований у теорії та практиці розвинених країн світу, можна сприймати як своєрідне мірило для прогнозування подальшого державотворчого та правового розвитку України. Отже, сьогодні не можна бути кваліфікованим юристом, не маючи історично-правової підготовки.

1. Предмет і завдання курсу історії держави і права зарубіжних країн, її місце у системі юридичних наук

Історія держави і права зарубіжних країн як навчальна дисципліна (навчальний предмет, курс) за своїм змістом, метою, завданнями, джерелами й літературою дещо відрізняється від науки історії держави і права зарубіжних країн. Навчальна дисципліна «Історія держави і права зарубіжних країн» має багато схожих рис з однойменною наукою, оскільки є концентрованим виразом змісту останньої. Водночас навчальна дисципліна, порівняно з наукою, має свої певні особливості.

По-перше, вона, як і наука, є також системою наукових знань про виникнення й розвиток держави і права в зарубіжних країнах, але ж не в повному, а в концентрованому обсязі, який визначається відповідними документами з організації навчальної роботи. Згідно з ними на вивчення цієї дисципліни відводиться певна кількість годин, котрі у свою чергу розподіляються в певних пропорціях на аудиторні години й години самостійної роботи.

При вирішенні питання, що з великого розмаїття наукових знань повинно перейти у зміст навчального предмета, потрібно, на нашу думку, виходити з того, що повнота і структурна впорядкованість змісту дисципліни, особливо такої «насиченої» конкретним матеріалом, як історія держави і права зарубіжних країн, не може ототожнюватися з однойменною наукою. Структура та зміст навчальної дисципліни має формуватися не за логікою функціонування тієї чи іншої науки, а за логікою формування в тих, хто навчається, передусім професійних якостей. При цьому науковий матеріал необхідно використовувати з урахуванням завдань навчальної дисципліни, відповідності змісту навчання до пізнавальних можливостей тих, хто навчається, часових лімітів навчання, профілю підготовки спеціалістів. По-друге, завдання дисциплін вужчі, ніж ті, що стоять перед наукою. Навчальна дисципліна націлена на те, щоб курсанти накопичили певну суму знань з проблем виникнення, розвитку та функціонування державних і правових інститутів у зарубіжних країнах, виробили певні навички й уміння аналізу, оцінки фактів, подій та явищ минулого, їх використання в сучасних умовах. Тобто мета, завдання, котрі стоять перед дисципліною, мають передусім навчальний, дидактичний характер. По-третє, наявність у навчальній дисципліні більш жорстких, ніж у науці, міждисциплінарних зв'язків. Це впливає з того, що майбутній фахівець у галузі права повинен засвоїти знання з усіх предметів комплексно, а не окремо. Тому в структурно-логічній схемі викладання дисциплін між ними передбачено взаємозв'язок і спадкоємність.

Особливості навчальної дисципліни ІДПЗК:

1. Є системою наукових знань про **виникнення й розвиток держави і права в зарубіжних країнах** у концентрованому обсязі, який визначено навчальною програмою.

2. Націлена на **накопичення певної суми знань з проблем виникнення, розвитку та функціонування державних і правових інститутів у зарубіжних країнах**, вироблення певних навичок і умінь аналізу, оцінки фактів, подій та явищ минулого, їх використання в сучасних умовах.

3. Тісно **пов'язана** зв'язками послідовності і спадкоємності із дисциплінами ТДП та ІДПУ.

4. При вивченні ІДПЗК реалізується **принцип єдності національного й загальнолюдського** при висвітленні спільного та особливого в процесах державотворення і правотворчості в різних країнах, виявляється роль своєї держави в контексті європейського та світового розвитку.

5. Діахронний (вертикальний) взаємозв'язок ІДПЗК з іншими дисциплінами виявляється у тому, що **вона є вихідною для галузевих юридичних дисциплін**, оскільки висвітлює історичні підвалини тієї чи іншої галузі права, ознайомлює з понятійно-категоріальним апаратом окремих її інститутів.

Мета вивчення навчальної дисципліни ІДПЗК – формування у здобувачів вищої освіти розуміння закономірностей розвитку держави та права, вироблення правильних оцінок державно-правових явищ, виховання політичної та правової культури, поваги до прав і свобод громадян, розвиток патріотичних та морально-етичних переконань.

Завдання навчальної дисципліни ІДПЗК:

1. **Набуття знань про закономірності розвитку держави і права** в історії людства, умінь аналізувати історичні джерела, нормативно-правові акти минулого.

2. **Вироблення у здобувачів особливого історичного і юридичного мислення**, необхідного для засвоєння та застосування права.

3. **Створення необхідних передумов для найкращого засвоєння інших загально-гуманітарних та юридичних дисциплін.**

4. **Сприяння формуванню наукового підходу до процесів**, які відбуваються в Україні та в інших країнах.

5. **Вироблення ставлення до державно-правового досвіду**, виробленого людством, на демократичних засадах з позиції загальнолюдських та національних цінностей.

Програмні результати вивчення ІДПЗК:

Випускник повинен **знати**: предмет та метод історії держави і права зарубіжних країн; особливості розвитку суспільного ладу на різних етапах історії зарубіжних країн; систему органів влади і управління в країнах Стародавнього світу, Середніх віків, Нового часу і Новітнього часу; основні джерела рабовласницького, феодального та буржуазного права; принципи континентальної та англосаксонської системи буржуазного права; структуру судових та правоохоронних органів зарубіжних країн.

Випускник повинен **уміти**: використовувати історично-правовий досвід, аналізуючи сучасні конкретні ситуації та державно-правові явища; аналізувати історичні законодавчі акти; використовувати в практичній діяльності знання основних принципів континентальної та англосаксонської системи права;

систематизувати та узагальнювати сучасний досвід таких країн, як Великобританія, Франція, США, Німеччина у сучасному державно-правовому будівництві.

При визначенні змісту навчального матеріалу ми виходимо з наявності синхронного (горизонтального) взаємозв'язку історії держави і права зарубіжних країн передусім із двома навчальними дисциплінами: історією держави і права України й теорією держави і права. Урахування цих взаємозв'язків дозволяє реалізувати принцип єдності національного й загальнолюдського при висвітленні спільного та особливого в процесах державотворення і правотворчості в різних країнах, з'ясувати об'єктивну роль своєї держави в контексті європейського та світового розвитку. Водночас, використання зв'язків між цими двома історико-правовими дисциплінами допомагає уникнути повторів у навчанні.

Що стосується теорії держави і права, то при всіх об'єктивно наявних відмінностях у підходах та методах вивчення державно-правових явищ, інститутів та установ у теорії і історії держави і права є багато спільного: 1) зазначені дисципліни, акцентуючи увагу на минулому в розвитку держави і права, не залишають поза увагою й сьогодення; 2) приділяючи значну увагу причинам та умовам зародження держави і права, вони в той же час центральне місце відводять закономірностям їх розвитку; 3) досліджуючи процес виникнення, становлення і розвитку держави і права в цілому, вони водночас тримають у полі зору і процес розвитку держави і права окремих країн.

Діахронний (вертикальний) взаємозв'язок історії держави і права зарубіжних країн з іншими навчальними курсами виявляється в тому, що вона є вихідною для галузевих юридичних дисциплін, оскільки висвітлює історичні підвалини тієї чи іншої галузі права, ознайомлює тих, хто навчається, з понятійно-категоріальним апаратом окремих її інститутів.

Охарактеризуємо місце наук ІДПЗК в системі юридичних наук.

Науку «Історія держави і права зарубіжних країн» можна визначити як **сформовану в результаті цілеспрямованої діяльності людей та відповідних дослідницьких установ систему знань про виникнення й розвиток держави і права в зарубіжних країнах.**

На відміну від загальної історії, історико-правова наука не досліджує суспільство взагалі, а лише вивчає історичні процеси розвитку складної системи державних і правових інститутів. Основна її мета – виявити історичні закономірності й тенденції розвитку держави і права, їх специфіку порівняно із закономірностями й тенденціями розвитку як інших окремих елементів суспільства, так і суспільства в цілому. З вищезазначеного виходить, що **предметом вивчення науки історії держави і права зарубіжних країн є конкретні процеси виникнення й розвитку державно-правових інститутів та явищ, що розвиваються у хронологічній послідовності й виявляються в певному географічному просторі (зарубіжні країни).**

Функції науки ІДПЗК:

1. **Досліджує** причини і процес виникнення, розвитку та функціонування різних історичних типів і форм держави і права, державних органів і

найважливіших інститутів права, які існували протягом усієї історії людства та спричинили найбільший вплив на історію державності;

2. **Висвітлює** закономірності зміни одних історичних типів держави і права іншими виходячи з конкретних умов життя суспільства окремих країн;

3. **Розкриває** сутність державно-правових процесів у зарубіжних країнах, установлює причини їх походження, природу і значення на певних історичних етапах;

4. **Аналізує** характерні причинно-наслідкові зв'язки та конкретно-історичні закономірності.

Значення вивчення історії держави і права зарубіжних країн.

Історію нерідко називають пам'яттю народу, вона є гігантською лабораторією світового соціального досвіду. У нинішніх складних умовах становлення української держави і права використання історичного досвіду зарубіжних країн може виявитися як ніколи доречним. Чимало з сучасних проблем, у тому числі труднощі державно-правового розвитку – неврегульованість процесу здійснення державної влади; піднесення і спад соціальної активності громадян, передчасні radoщі й запізнiлe розчарування від непередуманих реформ, соціальна несправедливість, всесильна й непереможна бюрократія, правовий нігілізм тощо, iдуть з минулого. Розуміння цього є важливою умовою їх подолання. Унаслідок своєї пізнавальної цінності, інформативності історія держави і права – дієвий інструмент формування історичної свідомості. Ця наука дає можливість не тільки глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності, але й прогнозувати подальший розвиток держави і права. Вона певною мірою озброює юристів, котрі працюватимуть у ХХІ ст., знаннями, що можуть допомогти в практичній діяльності з подальшого реформування державно-правових інститутів України передусім на основі демократизації економічного й політичного життя, в охороні прав громадян і т. ін. Цим і зумовлений один із чинників значимості «Історії держави і права зарубіжних країн» для вищої юридичної освіти.

Виникнення і розвиток загальної історії держави і права.

Спроби пізнати, пояснити причини історичних змін у політичному устрої та праві починаються з народженням історичних і політичних знань в історії світової культури. Історіографія (гр. graphō — писати; писати історію) держави і права починається з праць давніх істориків, серед котрих необхідно зазначити насамперед Геродота з його «Історією» (V ст. до н. е.) і Полібія з «Загальною історією» (II ст. до н. е.). Однак передумови переростання історико-правових знань у науку склалися лише наприкінці ХVІІ ст. і розвивалися вони ще в рамках загальної історії. У 1685-1696 рр. в Галле професор К. Келлер (Целларіус) видав латинською мовою «Всесвітню історію» в трьох томах, у котрій уперше в загальній історії було застосовано її розподіл на давню, середню і нову. Як самостійна галузь наукового знання історико-правова наука бере початок з ХІХ століття.

Велику роль у накопиченні історико-правових знань відіграла історична школа права в Німеччині (її представники: Ф. Савіньї, Г. Ф. Пухта). Народи, на думку прибічників цієї школи, живуть своїм історичним життям; кожен із них

створює своє національне право зі своїми особливостями. При цьому те, що властиве одному народові, не може бути в будь-яку епоху сприйняте без втрат іншим. Разом із тим, право одних народів далеко не рівнозначне іншим за своєю цінністю й значущістю для історії. За Ф. Савіньї, є народи-віртуози права, і тільки їх історія становить науковий інтерес (до таких він зарахував римлян, германців). Його шеститомна робота «Історія римського права в середні віки» (1831 р.) стала чи не першим досвідом висвітлення в науковій історії держави і права проблемної історії, що охопила цілу низку правових систем Західної Європи.

Подальший її розвиток, з більш широким охопленням проблем, країн, пов'язаний з такими іменами, як М. Гуго, К. Ейхгорн та ін. І послідовники, і критики історичної школи, звернувшись до спеціальних історико-правових досліджень, у найкоротший термін завершили перетворення загальної історії права в науку.

У першій половині XIX ст. під впливом загальної історичної науки й політичної економії, що швидко розвивалася, сформувався новий підхід до оцінки закономірностей змін історико-правових явищ, що його обстоювали представники так званого соціологічного напрямку. Форми держави і права, на їх думку, живуть не самостійним життям, а підпорядковані іншим, більш масштабним змінам у соціальному житті народів, пов'язаних із відносинами власності, економічним ладом.

У своїх дослідженнях з історії становлення національних держав у Європі, з історії Французької революції XVIII століття Ф. Гізо, О. Тьєрі, Ж. Мішле прагнули показати вплив класової боротьби буржуазії («третього стану») з дворянством на зміни форм держави, на правову політику влади і взагалі – на крах старого й формування нового правопорядку в Європі. Це було вже визнанням ідеї класової боротьби в історії як визначального чинника розвитку права й державної організації.

Ідея класової боротьби стала ключовою для соціальної філософії та історико-юридичної концепції марксизму, що склався в 40-х роках XIX ст. під сильним впливом соціалістичної ідеології. У працях фундаторів цієї ідеології – німецького економіста й філософа К. Маркса, публіциста й суспільного діяча Ф. Енгельса, а також їх найближчих наукових послідовників Ф. Лассаля, П. Лафарга, К. Каутського, В. Плеханова, В. Леніна та інших – роль класової боротьби була представлена вже як головний чинник усіх змін у світовій історії, включаючи зміни державних форм, правових інститутів, культури і навіть ідеологій. Марксизм був лише крайнім утіленням соціологічного підходу до історії держави і права. Однак і інші дослідники стали розглядати юридичні явища тільки як продовження економічного ладу. Так, англійський історик права Ф. Метланд вважав, що економічні відносини – це «основа, з якої розвиваються всі державні установи, правові переконання, мистецтво і навіть релігійні уявлення».

Розвиток у середині XIX ст. науки соціології, а згодом поява порівняльно-історичного методу поклали початок виникненню так званої порівняльно-історичної школи права. Правознавці й історики стали шукати загальні риси розвитку правових і державних систем різних народів і таким шляхом

встановлювати загальні закономірності змін історико-правових інститутів. Загальну історію держави і права при такому підході почали розуміти тільки як порівняльну історію. Великий внесок у порівняльно-історичні дослідження права зробили німецький історик і правознавець А. Пост, котрий написав «Нариси із загальної порівняльної історії держави і права» (1878 р.); англієць М. Мен, який присвятив своє життя дослідженню права стародавніх народів і найдавніших форм державності; француз Р. Даррест, з ініціативи котрого було почато видання загальноєвропейського за значенням «Журналу історії французького і зарубіжного права». Накопичення й узагальнення значного фактичного матеріалу в ХХ ст. зробило можливим видання до Другої світової війни таких фундаментальних робіт, як багатотомна «Історія права» німецьких учених Й. Колера та Л. Венгера (1914 р.), «Історія права» американських істориків права Д. Вігмора і У. Сигля (1924 р.) та ін. Після Другої світової війни низки фундаментальних праць з історії права, політичних інститутів видали француз Ж. Еллюль («Історія інститутів» у 5 томах 1969 р.); англієць А. Тойнбі – фундатор так званого цивілізаційного підходу в дослідженні державно-правових явищ, який створив з 1934-го по 1957 р. десять томів всевітньої історії цивілізацій (робота відома під назвою «Досвід дослідження історії»); швед Е. Аннерс – автор навчального курсу «Історія європейського права» у 2 томах (1974-1980 рр.) та ін. У цілому ж історія права дещо поступилася своїм значенням у загальній юридичній науці порівняльному правознавству, яке внаслідок особливостей розвитку більшості західних систем права ставало історичним. У зв'язку з цим не можна не відзначити роботу Рене Давида, що вийшла також російською мовою в кількох виданнях під назвою «Основні правові системи сучасності».

Розвиток вітчизняної науки загальної історії держави і права.

В Україні проблемами загальної історії держави і права займалися вчені провідних на той час (друга половина ХІХ ст.) університетів. Серед них – професор Харківського університету М.Ф. Володимирський-Буданов (1838-1916 рр.), автор близько 100 робіт у галузі історії права Росії, України, Білорусії, Польщі, котрий у своїх дослідженнях, зокрема, в «Огляді історії російського права» (1886 р.), простежив історію держави і права Росії з найдавніших часів до видання Зводу Законів у ХІХ ст., виклав історію розвитку основних галузей права (державного, кримінального, цивільного), а також суду та процесу.

Не можна обійти увагою ще одного відомого українського юриста того часу, професора Київського університету О.Ф. Кістяківського (1833-1885 рр.), котрий значну увагу приділяв історичному правовому досвіду різних народів. Свідченням тому є історичний нарис науки кримінального права, який було поміщено в передмові до «Елементарного підручника кримінального права», виданого в 1882 році. Захоплення історією серед правників України було зумовлено набуттям досить значного поширення в той час у Західній Європі порівняльно-історичної школи права. Початок історико-порівняльного методу в українській юридичній науці в Україні поклав М. Іванішев – вчитель О.Ф. Кістяківського. Сам же О.Ф. Кістяківський своєрідно визначив мету, використання цього методу, а саме: «Пошук початків справедливості в тих

загальних нормах права, які можна виділити з різноманіття всіх часів і народів». Базуючись на історико-порівняльному методі в поєднанні з соціолого-позитивістським підходом до пояснення процесу походження і функціонування права, М.Ф. Володимирський-Буданов та О.Ф. Кістяківський звернули увагу на звичаєве право, правосвідомість народу, що виникали на ґрунті певних суспільних відносин, на діяльності судді, що обирався народом і протистояв монополії законодавчої влади в руках держави. Ці вчені утворили своєрідну історико-соціологічну течію, яка представляла історичну школу права в Україні.

Після революції, у 20-30-х рр. ХХ ст., вивчення історії зарубіжних країн, у тому числі історії держави і права, по суті припиняється. Тільки наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. відбувається поступове його відновлення. Центром, зрозуміло, стала Москва. У 1940 р. вийшли перша програма та лекції нового навчального курсу, складені П.Н. Галанзою. У 1944-1947 рр. колектив авторів видає перший у СРСР курс загальної історії держави і права у 4 томах.

У 60-х роках під редакцією П.Н. Галанзи вийшов двотомник з «Історії держави і права зарубіжних країн», праці, присвячені історії держави і права окремих країн Стародавнього Сходу (О.А. Жидков, Е.А. Скрипільов), Стародавньої Греції (С.Ф. Кечек'ян), Стародавнього Риму (Ю.М. Бірюков). Вивчення держави і права зарубіжних країн також відроджувалося і в Україні. Це було пов'язано передусім зі створенням Харківського юридичного інституту, котрий згодом стає центром юридичної освіти й правової науки всієї України. Відродження української школи загальної історії держави і права пов'язано з іменами В.М. Катрича, А.Й. Рогожина, М.М. Страхова, Б.Й. Тищика та ін. У 70-80 рр. свій внесок у розвиток науки історії держави і права зарубіжних країн зробили, зокрема, К.І. Батир, О.А. Жидков, Н.А. Крашеніннікова, К.Ф. Федоров, З.М. Черніловський.

Радянська історіографія держави і права, як і вся історична та юридична наука того часу, перебувала під впливом ідеології марксизму, яка у висвітленні й оцінках історії держави і права визначним вважала **соціологічний класовий підхід**. Суть його полягала в тому, що при вивченні історії державно-правових інститутів дослідники повинні були дотримуватися таких вимог: 1) визнання основою розвитку держави і права матеріальних умов життя, в яких головну роль відігравали виробничі відносини. Тому в дослідженнях тих років більше уваги приділялося висвітленню соціально-економічних аспектів, ніж юридичних; 2) визначення першопричиною всього розвитку, в тому числі державно-правових явищ, боротьби суперечностей, виразниками яких виступали антагоністичні класи; 3) розуміння, що ці суперечності призводили до гострої класової боротьби та соціальних революцій, котрі зумовлювали зміни типів держави і права. Головною рушійною силою в цих перетвореннях виступали пригноблені народні маси. 4) визнання критерієм оцінки результатів боротьби за все прогресивне, як і всіх історичних фактів, подій та явищ, комуністичного принципу партійності, який зобов'язував «стати на точку зору передового робітничого класу, оскільки його інтереси співпадають з об'єктивними законами історичного розвитку».

Перераховані вище вимоги у своїй сукупності ставали методологічними засадами будь-якого історичного, у тому числі й історико-правового

дослідження. Події останніх десятиліть ХХ ст. призвели до суттєвих змін у розвитку нашого суспільства у цілому і в науці зокрема. Визнання людини як найвищої цінності у світі зумовило необхідність переглянути методологічні засади насамперед гуманітарних наук відмовитися від класового підходу в оцінках суспільних явищ, фактів, подій. Ці спроби було зроблено і в історико-правовій науці.

Методологічні засади історії держави і права зарубіжних країн. **Методологічні засади історії держави і права зарубіжних країн – це сукупність методів пізнання й пізнавальних принципів, за допомогою яких досліджуються процеси виникнення та розвитку державно-правових інститутів у зарубіжних країнах.** Методологія історії держави і права зарубіжних країн у структурному відношенні умовно має три рівні.

Перший, вищий рівень, являє собою комплекс загальнофілософських методів пізнання та пізнавальних принципів. Кожна наука вивчає певне коло явищ, але окрема наука, навіть група наук не може дати цілісної картини світу, скласти певний світогляд. Таке уявлення дає *філософія – наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення.* Вона виступає основним методом пізнання реальної дійсності, який використовується в усіх науках (недаремно філософію ще називають наукою наук). Ядро філософського методу пізнання становлять два загальнонаукові методи пізнання: діалектичний і метафізичний. Стосовно нашої науки діалектичний метод дозволяє розглянути всі державно-правові явища в русі, в органічному зв'язку з розвитком економічних, соціальних, культурних та інших процесів, що відбувалися в суспільстві з найдавніших часів до сьогодення.

Метафізичний метод, навпаки, дозволяє розглянути державно-правові явища не у їх розвитку і взаємному зв'язку, а в певному стані спокою й нерухомості. Ці два методи виступають не кожний окремо, а в єдності, у певному зв'язку. Метафізичний метод дозволяє розглянути, наприклад, суть держави (рабовласницької, феодалної), яка фактично не змінювалася, а перебувала в певному стані спокою століття й навіть тисячоліття. Звичайно, провідним у цьому зв'язку є, у силу свого динамізму, діалектичний метод.

Філософські, загальні методи пізнання виступають базою для **пізнавальних принципів**, тобто таких **засадничих керівних положень, за умов дотримання котрих можливе одержання істинних знань.** Щодо кількості даних принципів серед вчених немає єдності. Якщо подивитися через призму історико-правової науки, то можна виділити три таких принципи:

а) **принцип історизму,** що передбачає розгляд державно-правового явища, яке вивчається, у його розвитку, внутрішньому постійному русі з урахуванням усіх зв'язків, що утворюють те історичне середовище, у якому певне явище існує. У галузі історії держави і права зарубіжних країн принцип історизму відіграє суттєву роль у процесі висвітлення генези й подальшого розвитку життя того чи іншого державно-правового явища в історичній ретроспективі та перспективі, дослідження місця і значення державно-правових явищ у сукупній системі явищ певної епохи, розкриття зв'язків між різними явищами минулого й сучасності, усвідомлення специфічної логіки історико-правових процесів;

б) **принцип об'єктивності**, котрий дозволяє виявити тенденції й закономірності процесу виникнення та розвитку державно-правових явищ тільки за наявності знань, отриманих унаслідок глибокого та всебічного вивчення всієї сукупності фактів, що стосуються питання, яке має бути розглянутим. Довільний підбір фактів унаслідок несумлінності дослідника, або ще гірше, з метою досягнення будь-якої вигоди (найчастіше політичної) призведе до нереальної, неправдивої інформації про те чи інше державно-правове явище;

в) **принцип соціального гуманізму**, котрий передбачає оцінку фактів, подій та явищ не з позицій інтересів окремих соціально-класових сил, а з точки зору їх значимості в системі загальнолюдських цінностей, суспільного прогресу в цілому. Таким чином, верхній рівень методології являє собою сукупність загальнонаукових пізнавальних методів та принципів, які є базовими для всіх наук, у тому числі й історії держави і права зарубіжних країн.

Другий рівень представляє собою сукупність загальнонаукових дослідницьких методів та прийомів. Серед загальнонаукових дослідницьких методів ми б виділили **логічний метод**, що проявляється насамперед в таких дослідницьких прийомах, як **аналіз, синтез, індукція й дедукція**. Аналіз є прийомом наукового дослідження, суть якого полягає в роз'єднанні цілого на складові елементи. За допомогою синтезу узагальнюються зведені у єдине ціле дані, набуті за допомогою аналізу. Індукція – логічний умовивід, що веде дослідника від аналізу окремих фактів до загальних висновків; дедукція, навпаки, веде дослідника від загальних висновків до окремих явищ.

Третій рівень – це сукупність **спеціальних дослідницьких методів** та прийомів, за допомогою яких дослідник з'ясовує реальну картину розгляданого ним процесу. До **спеціальних дослідницьких методів**, характерних для історичної (в тому числі й історико-правової) науки, належать такі: хронологічний, проблемно-хронологічний, періодизації, порівняльно-історичний та інші, котрі використовуються залежно від мети й завдань дослідження, джерельної бази та інших чинників. Початковим методом будь-якого історичного дослідження є **хронологічний метод**, котрий передбачає вивчення фактів, подій та явищ у суворо визначеній хронологічній послідовності. Цей метод є оптимальним при розгляді історії державно-правових інститутів на невеликому історичному відтинку часу і, як правило, відносно однієї держави або народу. В історії держави і права зарубіжних країн хронологічний метод у «чистому» вигляді використовується рідко. Найчастіше за все застосовують його різновид – **проблемно-хронологічний метод**, який передбачає систематизацію джерельного матеріалу з окремих проблем, у межах котрих відновлюється ланцюг державно-правових подій у хронологічній послідовності. Але і цей дослідницький метод не вирішує проблеми, що виникають в ході аналізу великої кількості однопорядкових історичних фактів та виявлення схожості юридичних інститутів різних країн. Цю проблему вирішує **порівняльно-історичний метод**, який орієнтує дослідника на вивчення конкретних державно-правових явищ шляхом зіставлення їх окремих якостей та рис з показниками інших однотипних та одночасних явищ (синхронне порівняння – порівняння по «горизонталі») або зіставлення явищ (можливо,

одно-го й того ж явища) на різних етапах їх еволюції (діахронне порівняння – порівняння по «вертикалі»). Дослідження процесу виникнення й розвитку державно-правових інститутів упродовж багатьох тисячоліть неможливе без поділу цього величезного проміжку часу на ряд менших періодів, що виділяються на основі певних критеріїв. У цьому суть ще одного дослідницького методу – *методу періодизації*.

2. Періодизація історії держави і права зарубіжних країн

Сучасна література з історії держави і права зарубіжних країн свідчить, що в цьому питанні існує певна невизначеність, пов'язана зі спробами перегляду старих і неостаточним виробленням нових підходів до періодизації загальної історії держави і права. В основі старого, марксистського підходу лежала категорія «суспільно-економічна формація».

З позицій **формаційного підходу** (*суспільно-економічна формація*) — історично визначений щабель у розвитку людського суспільства, що характеризується єдністю продуктивних сил і виробничих відносин (економічний базис), які визначають сутність надбудовних структур, якими є, зокрема, держава і право) певним рівням соціально-економічного розвитку людського суспільства відповідає певний тип держави і права й відповідний період їх існування. Це має такий вигляд:

I період – рабовласницька держава і право – IV тис. до. н. е. – сер. I тис. н. е. – стародавній світ;

II період – феодальна держава і право – сер. I тис. н. е. – XVII-XVIII ст. – середні віки;

III період – буржуазна держава і право – XVII-XVIII ст. – поч. XX ст. – новий час;

IV період – соціалістична держава і право – з 1917 р. (з соціалістичної революції в Росії) – новітній час. У наш час устої вищенаведеної періодизації похитнулися. Зроблена спроба цю чітку схему – рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична держава і право з властивими їм періодами замінити іншими категоріями.

Досить поширеною в останні часи є періодизація, заснована на так званому **цивілізаційному критерії**.

«Цивілізація» – це відносно замкнутий і локальний стан суспільства, що відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних і інших ознак, два з яких залишаються незмінними: 1) релігія і форми її організації; 2) територія.

Прихильники цього підходу, в основі котрого лежить категорія «цивілізація», вважають, що тип держави і права та періоди їх існування зумовлені тією або іншою цивілізацією, де духовно-культурні чинники і передусім релігійні, панують над об'єктивно-матеріальними. Аналізуючи ці два підходи, доходимо висновку, що в обох із них є свої позитивні та слабкі сторони. При *цивілізаційному підході* нечіткість у визначенні самого поняття «цивілізація», де суспільство й держава характеризуються переважно за зовнішніми ознаками

культури, часом важко вловимими, досить складно провести чіткий розподіл на окремі періоди. Слабкою стороною *формаційного підходу* є абсолютизація економічного впливу на суть держави, тому у формаційну схему не вкладається історія держави і права східних країн, котрі відрізнялися не тільки особливою, «азійською» системою виробничих відносин, пов'язаною зі стійкою багатуоукладністю, але й найглибшим впливом на все суспільне й державне життя релігійної ідеології, традицій та інших подібних чинників. З огляду на вищесказане, спробуємо, використовуючи позитивні сторони обох підходів, подати своє бачення періодизації історії держави і права зарубіжних країн.

Історію державно-організованого суспільства, на нашу думку, можна поділити на дві великі епохи, котрі обумовили сутність та відповідні форми держави і права, саме: **епоха кастово-станового суспільства**, де держава за своєю суттю є виразником інтересів вузьких класових угруповань (рабовласницька та феодална держави), а право цього періоду – це право-привілей пануючих класів, яке юридично закріплювало існуючу соціальну нерівність; **епоха громадянського суспільства**, формування якого починається з перших буржуазних революцій. На цьому історичному етапі держава починає виражати загально-соціальні інтереси, право закріплює соціальну рівність людей, котрі вперше в багатовіковій історії людства, незалежно від їх соціального стану і походження, стали юридично рівноправними учасниками суспільного життя. Так, основним критерієм розподілу на ці дві великі історичні епохи виступає соціально-економічний стан суспільства. Водночас слід зазначити, що їх хронологічні межі не є однаковими для всіх зарубіжних країн. Це обумовлено, на нашу думку, вже цивілізаційними рисами (соціально-політичними та духовними) того чи іншого суспільства.

Визнання існування двох великих цивілізацій — західної та східної — зі своїми специфічними шляхами розвитку передбачає необхідність здійснити *періодизацію держави і права зарубіжних країн у рамках цих двох цивілізацій*.

В історії держави і права: **а) країн східної цивілізації виділяють:** I період – IV тис. до н. е. – кінець XIX – поч. XX ст.; II період – кінець XIX – поч. XX ст. – продовжується; **б) країн західної цивілізації виділяють:** I період – I тис. до н. е. – середина XVII-XVIII ст.; II період – сер. XVII-XVIII ст. – продовжується.

Хронологічні межі:

- першого періоду обох цивілізацій зумовлені часом виникнення держави і права у станово-кастових суспільствах (рабовласницьких і феодалних) і часом припинення їх існування;

- другого періоду — початком становлення в зарубіжних країнах держави і права громадянського суспільства (буржуазної держави), пов'язаного із західними буржуазними революціями середини XVII ст. і кінця XVIII ст. (Англія, США, Франція), буржуазними перетвореннями й революціями в Азії в другій половині XIX (реформи 60-х рр. в Росії і Японії) — початку XX ст. (Росія, Іран, Туреччина, Китай).

Еволюція держави і права громадянського суспільства продовжується, тому кінцеві межі другого періоду, на нашу думку, ще важко визначити. У свою чергу, в межах цих великих цивілізацій можна виділити т. зв. «локальні» цивілізації,

наприклад, давньосхідна, далекосхідна, арабська (мусульманська) – для східної цивілізації та антична (південноєвропейська), східноєвропейська, західноєвропейська, американська – для західної цивілізації. Приміром, історію держави і права країн західної цивілізації, котрі були й залишаються панівними в соціально-економічному та політичному розвитку, можна розподілити на такі періоди.

I-й період (держава і право епохи станово-кастового суспільства):

1.1. Держава і право країн Античного світу – I тис. до н. е. – сер. I тис. н. е. (рабовласницька держава і право);

1.2. Держава і право країн Середньовіччя – сер. I тис. н. е. – XVII–XVIII ст. (феодальна держава і право): а) ранньофеодальна держава і право; б) держава і право часів сеньйоріальної монархії; в) держава і право часів станово-представницької монархії; г) держава і право часів абсолютної монархії.

II-й період (держава і право громадянського суспільства).

Досвід будівництва громадянського суспільства нараховує століття. Залежно від ступеня наближення фактичного стану суспільства до його соціального ідеалу, державу і право епохи громадянського суспільства можна поділити на два періоди:

2.1. Держава і право часів формування основ громадянського суспільства – сер. XVII ст. – сер. XX ст.;

2.2. Держава і право періоду становлення громадянського суспільства – сер. XX ст., який наразі продовжується.

3. Основні закономірності виникнення держави і права

Первісна історія має три *основні етапи розвитку общини як форми організації людей* – **праобщину** (первісне людське стадо), **родову** та **проселянську** общини.

Уже в період існування первісного стада, коли тільки формувалася цілеспрямована діяльність з використанням відповідних засобів праці, завершувався біологічний розвиток людини, виникали перше примітивне житло та знаряддя праці, люди об'єднувалися в досить сталі колективи. Незначним за своєю чисельністю (20–30 чоловік та декілька десятків дітей і підлітків) **праобщинам** була властива наявність основ соціальної організованості, яка базувалася на владі вожака, мала безпосередній характер, існувала у вигляді візуального чи звукового спілкування, відображала спільність інтересів первісних людей.

Більш чи менш упорядкована форма соціальної організації виникла за добу **родової** общини. В її основі були колективізм у виробництві та споживанні, загальна власність і зрівняльний розподіл засобів до життя. В умовах, коли єдиною формою усвідомлення соціальних зв'язків було відображення у свідомості людей спільності інтересів у вигляді родинних зв'язків, провідну роль у піклуванні про сім'ю та веденні господарства відігравали жінки. При безладді статевого спілкування відносини спорідненості договірно могли бути відомі лише за кожною жіночою лінією, родова община існувала як материнський рід,

пов'язаний спільним походженням за матір'ю. Об'єднання родів у племена здійснювалося на основі шлюбних зв'язків внаслідок заборони їх усередині роду. Спільною власністю роду була земля – головний засіб для полювання, збирання врожаю, виготовлення примітивних знарядь праці тощо. Низька ефективність виробництва забезпечувала лише необхідні життєві потреби на основі зрівняльного розподілу в інтересах усіх членів роду незалежно від участі у спільній трудовій діяльності, але за індивідуальними потребами.

Ці обставини обумовили і відповідну організацію влади – первісне народовладдя. Суспільні справи вирішувалися волевиявленням усіх дорослих членів роду на їх зібраннях. Роди очолювалися старійшинами – найбільш поважними і досвідченими людьми. Усі були рівними, ніхто не мав привілеїв. Старійшини, поряд з іншими членами роду, брали участь у спільній трудовій діяльності. Їх влада ґрунтувалася на особистому авторитеті, інтелектуальних та емоційних чеснотах, добровільному виконанні їх рішень іншими членами роду. Важливим є те, що влада старійшин спрямовувалася на забезпечення інтересів роду, була конкретним та повсякденним втіленням його волі і тому могла підтримуватися реальними діями членів роду. Ця влада поєднувалася з родовою общиною, не відокремлювалася від неї, уособлювала господарську, військову і наглядову (за виконанням звичаїв) функції. У разі порушення звичаїв, суспільний примус застосовувався у вигляді лайки, фізичного покарання, вигнання з роду. Міра покарання визначалася старійшинами і виконувалася ними чи родичами.

Таким чином, **основними рисами суспільного життя в родовій общині були:**

1. **Колективізм** у виробництві та споживанні, загальна власність і зрівняльний розподіл засобів до життя;
2. Вона існувала як **материнський рід**, пов'язаний спільним походженням за матір'ю;
3. **Об'єднання родів у племена** здійснювалося на основі шлюбних зв'язків внаслідок заборони їх усередині роду;
4. **Спільною власністю** роду була земля;
5. Низька ефективність виробництва забезпечувала лише необхідні життєві потреби на основі **зрівняльного розподілу продукту** в інтересах усіх членів роду незалежно від участі у спільній трудовій діяльності, але за індивідуальними потребами.

Первісне народовладдя як перша форма організації влади характеризується такими ознаками:

1. Суспільні справи вирішувалися **волевиявленням усіх дорослих членів роду** на їх зібраннях;
2. Усі були **рівними**, ніхто не мав привілеїв; .
3. Роди очолювалися старійшинами, **влада** яких ґрунтувалася на **особистому авторитеті**;
4. **Влада** старійшин поєднувалася з родовою общиною, **не відокремлювалася** від неї, уособлювала господарську, військову і наглядову (за виконанням звичаїв) функції;

5. У разі порушення звичаїв, **суспільний примус** застосовувався у вигляді осуду, фізичного покарання, вигнання з роду. Міра покарання визначалася старійшинами і виконувалася ними чи родичами.

З розвитком родових общин змінювалася й організація влади, переважно в напрямі ієрархізації органів влади. Замість зібрань усіх членів роду все частіше проводилися збори тільки чоловіків. Велике значення надавалося єдності суджень, а не рішенням більшості. Запроваджується принцип представництва: голови господарств входять у родові общинні ради, а їх голови – у ради фратрій і племен. Кожному рівню влади властива своя сфера компетенції, коло питань, що ним вирішується. Орган вищого рівня мав певні повноваження щодо нижчого. Відбувається поділ влади на світську, військову, релігійну.

Поряд зі старійшинами, військовими вождями, жерцями з'являються інші лідери – так звані «великі люди». Це чоловіки, які за рахунок своїх особистих якостей та багатства, що почало з'являтися внаслідок виникнення надлишкового продукту, набували авторитету серед родичів, користувалися їх підтримкою. Багатство, знання та вміння передаються прямим нащадкам, які також, здебільшого, стають багатими.

Держава є формою організації суспільного життя, системою соціального управління, що забезпечує цілісність суспільства, його нормальне, стабільне функціонування. Тому її виникнення обумовлено відповідними потребами у зміні його станів, у першу чергу, ускладненням власне соціального життя, якісний стрибок якого виявив неспроможність «первинної демократії» у нових умовах ефективно виявляти, забезпечувати та охороняти загальні інтереси.

Таким чином, можемо виділити *зміни в організації влади, що передували виникненню держави*:

1. Вибудовується **ієрархія влади**: проводилися збори тільки чоловіків; переважне значення надавалося єдності суджень, а не рішенням більшості; запроваджується принцип представництва.

2. Утверджується **спеціалізація влади**: кожному рівню влади властива своя сфера компетенції, коло питань, що ним вирішується.

3. Орган вищого рівня мав певні повноваження щодо нижчого. Відбувається **поділ влади** на світську, військову, релігійну.

4. Поряд зі старійшинами, військовими вождями, жерцями з'являються **інші лідери** (т. зв. «великі люди»).

Виявлення причин виникнення держави багато в чому залежить від того, який соціальний інститут тлумачать як державність, як поняття держави, як розуміють його сутність та призначення. Необхідність виникнення держави здебільшого пов'язується із виникненням у суспільстві нерівності серед його членів, диференціацією на певні соціальні верстви (класи, стани), зміною форми і характеру зв'язків між ними та суспільством, якісними змінами у суспільному виробництві, свідомості людей тощо. Майже кожна з наведених причин має підхід до державогенезу – класовий, теологічний, патріархальний, договірний, психологічний, насильницький. Наприклад, при класовому розумінні сутності держави як знаряддя класового пригноблення основну причину її виникнення вбачають у поділі суспільства на антагоністичні класи, потребі пануючого класу

зберегти і закріпити своє становище придушенням боротьби пригноблених класів за визволення від експлуатації. Разом з цим, історія людства має факти виникнення держави у суспільствах, в яких ще не існували класово-антагоністичні протиріччя (стародавньоіндійські, Київська та Новгородська у ранній період їх розвитку, перші держави-міста Дворіччя, китайські держави Шань-Інь і Західне Чжоу, держави майя, інків, ацтеків тощо).

У кожному окремому суспільстві виникнення держави обумовлювалося своєрідним «набором» цих причин, у свою чергу, залежних від особливостей існування попереднього стану суспільства (географічних, кліматичних, етнічних, виробничих та ін.). Крім того, виникнення і формування держави – це суспільний процес, який має власну історію та відповідні стадії становлення. З цієї точки зору доцільно розрізняти типовий і нетиповий державогенез, розглядати виникнення держави і соціальне розшарування суспільства на верстви (класи, стани) як тривалі, суперечливі та взаємозумовлені процеси.

Виникнення держави обумовлено потребою суспільства зберегти свою цілісність під час розшарування на нерівні за своїм соціальним становищем верстви, у здійсненні ефективного соціального управління за умов збільшення населення, заміни безпосередніх родоплеменних зв'язків на опосередковані продуктами виробництва, що є проявом ускладнення суспільного життя. Усі ці та інші зміни в розвитку суспільства призводять до необхідності у поділі суспільної праці на матеріальну та ідеологічну, а також остаточного відокремлення зі сфери матеріального виробництва прошарку населення, який за своїми якостями та здібностями міг би адекватно осмислити закономірності розвитку суспільства, збереження його цілісності та нормальних умов функціонування. Етап поділу суспільної праці призводить до розшарування суспільства на два угруповання, різних за джерелом виникнення, функціями, закономірностями розвитку. Дійсно, угруповання членів суспільства, що були зайняті безпосередньо у матеріальному виробництві, виникали та об'єднувалися на основі єдності матеріально-виробничих і соціальних інтересів, а ті, що займалися управлінням, – соціальних і політико-управлінських.

Подальше збільшення населення, розвиток продуктивних сил, утворення спільності більш високого порядку, ніж община, та обумовлене цими процесами зростання конфліктних ситуацій призводять до того, що охоронна діяльність із безпосередньо суспільної трансформується у професійну. Для виконання охоронних функцій в общинах і племенах утворювалися відповідні посади, що й було первинною формою державної влади.

Завершення розпаду влади родового ладу і утворення власної держави пов'язано з установленням публічної влади, що є суттєвою ознакою. Якщо армія і флот як первинна форма публічної влади існували у вигляді озброєної сили пануючого класу, що безпосередньо зливалася з ним, і тому протистояла тільки більшості населення, то створення поліції є наступним етапом відчуження держави від суспільства. Держава виступає вже як озброєна влада, що відокремлюється і стоїть не тільки над більшістю населення, але й над кожним окремим членом пануючого класу. Публічна влада не зливається повністю з

державою – це особливим чином організована влада фізичного примусу у вигляді армії, флоту, поліції, в'язниць тощо.

Особливості місця і ролі публічної влади в державі визначають матеріальністю, що якісно відрізняє її від ідеологічної сили держави, яку значною мірою формує чиновництво. Із виникненням писемності з'являється можливість втілення велінь і рішень чиновників у письмову форму, що робить можливим їх доведення до загального відома усіх членів суспільства.

Розвиток держави як самостійної ідеологічної сили суспільства призвів до відокремлення права у формі письмових законів від безпосереднього матеріального життя, перетворення звичаєвого права у загальнообов'язкове, здійснення якого забезпечувалося методами фізичного та економічного примусу.

Розмаїття держав, що мали місце в історії розвитку людства та існують нині, потребує їх певної упорядкованості, класифікації за загальними та особливими ознаками. Основною класифікацією держав є їх поділ і об'єднання за типами, тобто сукупністю найбільш суттєвих ознак. За критерій історичної типізації держав найчастіше береться поняття **суспільно-економічної формації**, яке включає сукупність усіх суспільних відносин у їх взаємозв'язку з домінуючим способом суспільного виробництва. Наукова класифікація історичних типів держав виходить з тих положень, що, по-перше, певним історичним етапам розвитку людства відповідають притаманні тільки їм способи виробництва та характер виробничих відносин; по-друге, економічний лад обумовлює всі інші суспільні відносини і разом з ними утворює історичний тип суспільства; по-третє, кожному історичному типу суспільства властивий тільки свій тип державної організації. Історичний тип держави – це сукупність найбільш суттєвих ознак, властивих державам, що існували на певних етапах історії людства.

Згідно з класифікацією суспільно-економічних формацій, усі держави в історичному контексті поділяються на держави **рабовласницького, феодального, буржуазного та сучасного** типів.

4. Характерні риси рабовласницької держави і права

Історичний тип держави – це сукупність найбільш суттєвих ознак, властивих державам, що існували на певних етапах історії людства.

Відповідно до теорії типологізації держав, прийнято виділяти такі типи держав: рабовласницька, феодальна, буржуазна (капіталістична, соціалістична, держава сучасного типу).

Рабовласницька держава – це перший в історії людства тип держави, який не мав загального поширення і був перехідним. Це обумовлює наявність у рабовласницькому суспільстві залишків устрою влади первіснообщинного ладу, але домінуючою в ньому – тенденція до державної організації суспільства. Рабовласницький тип держави характеризується тим, що його економічну основу становила приватна власність і на такий засіб виробництва, як раб. Членами держави визнавалася меншість населення – передусім рабовласники та

деякі представники інших прошарків (селяни-общинники, ремісники, торгові люди).

У IV-III тис. до н.е. виникли перші держави, які засвідчили про своєрідний перехід людства від первісного суспільства до цивілізації. У межах держави склалась складна організаційно-управлінська система, яка здійснювала управління суспільством, виступала формою соціальної обумовленості поведінки людини. Відбувається процес поділу населення на різні соціально-класові угруповання, результатом якого стала заміна первіснообщинного ладу рабовласницьким типом держави і права.

Рабовласницька соціально-економічна формація стала першою сходинкою на шляху поділу суспільства на два основні класи, вільних і рабів, хоча соціальний склад суспільства був набагато строкатішим.

Для даного періоду характерні різноманітні форми рабської залежності. Суть рабства полягала в експропріації його особи, перетворенні раба у чужу власність, зведенні його до рівня засобів виробництва. Раби могли перебувати як у приватній, так і в колективній власності (держави, храмів, общини і т. ін.). Рабство впливало на становище різних груп вільного населення, наприклад, на статус підвладних членів сім'ї (домашнє рабство), боржників (кабальне рабство), навіть селян-общинників, робочою силою котрих в деяких державах могла розпоряджавсь держава.

Рабство залишало глибокий слід у політичній правовій свідомості стародавнього суспільства.

Основним завданням рабовласницької держави є не лише утримання рабів у покорі, а також керівництво загальносуспільними справами, забезпечення порядку серед вільного населення. Поряд із соціальними привілеями (майновими, релігійними становими, кастовими і т. ін.) з'являється нова можливість – брати участь у державному управлінні, здійсненні правосуддя та законотворчості.

Період існування рабовласницької держави і права охоплює декілька тисячоліть (IV-III тис. до н.е. – V ст. н.е.). Але не всі держави у своєму історичному розвитку пройшли через дану стадію, хоча рабство пізнали всі народи на різних стадіях родового ладу. Рабовласницькі держави справили великий вплив на розвиток навколишніх первіснообщинних територій (Галлія, Англія, ін.).

Історію рабовласницької держави і права можна поділити на історію держави і права країн Стародавнього Сходу та історію держави і права античного світу, які з часом утворили дихотомію Схід – Захід.

Рабство – стан суспільства, у якому допускається можливість знаходження деяких людей (називаних рабами) у власності в інших людей. Пан цілком володіє особистістю свого раба на правах власності. Будучи власністю іншого, раб не належить самому собі й не вправі собою розпоряджатися.

Для підтримки життя й задоволення потреб людини потрібна праця, що забезпечує виробництво всього необхідного. Для досягнення ефективності виробництва життєво необхідний поділ праці. При організації такого поділу важка і нецікава (насамперед, фізична) праця, природно, є найбільш непривабливою.

На певному етапі розвитку суспільства виникла можливість позбавляти деяких людей волі, примушувати їх до найбільш непривабливої праці й привласнювати результати цієї праці. Це й було початком рабовласництва. Люди, позбавлені волі й змушені трудитися для хазяїна, і називаються рабами.

За словами Аристотеля, раб є лише «живим знаряддям», живою власністю, в'ючною худобою (мовою римського права – *res*, тобто річ). Раби звичайно використовуються як робоча сила в сільськогосподарському й іншому виробництві, як слуги, або для задоволення інших потреб хазяїна. Речовий характер раба, насамперед, виражається в тому, що всі продукти рабської праці стають власністю власника; зате й турбота про прогонування й про інші потреби рабів лежить на хазяїні. Раб не має своєї власності, він може розпоряджатися лише тим, що пан побажає дати йому. Раб не може вступати в законний шлюб без дозволу пана, тривалість шлюбного зв'язку – якщо вона дозволена – залежить від сваволі рабовласника, якому належать також і діти раба. Як і всяка складова частина майна, раб може стати предметом усіляких торговельних угод.

Звернімося до короткої історії виникнення системи рабовласництва.

Відповідно до усталеної у сучасній науці точки зору, в епоху первісного суспільства рабовласництво спочатку було відсутнє повністю, потім з'явилося, але не мало масового характеру. Причиною цього був низький рівень організації виробництва, а спочатку – добування їжі й необхідних для життя предметів, при якому людина не могла зробити більше, ніж необхідно для підтримки її життя. У таких умовах узяти кого-небудь у рабство було безглуздо, тому що раб не приносив користі хазяїнові. У цей період, властиво, рабів як таких не було, а були тільки бранці, узяті на війні. З найдавніших часів бранець уважався власністю того, хто його захопив. Ця, сформована в первісному суспільстві, практика з'явилася фундаментом для виникнення рабовласництва, оскільки закріпила подання про можливість володіння іншою людиною.

У міжплемінних війнах бранців-чоловіків, як правило, або не брали зовсім, або вбивали (у місцях, де був розповсюджений канібалізм – поїдали), або приймали в своє плем'я. Зрозуміло, були виключення, коли полонених чоловіків залишали живими й змушували працювати, або використовували як міновий товар, але загальною практикою це не було. Деякі виключення становили чоловіки-раби, особливо цінні через якісь свої особисті якості. Значно більший інтерес представляли захоплені жінки, як для народження дітей, так і для господарських робіт; тим більше, що гарантувати підпорядкування жінок було набагато простіше.

Рабство з'явилося й поширилося в суспільствах, що перейшли до сільськогосподарського виробництва. З одного боку, це виробництво, особливо при примітивній техніці, вимагає досить значних витрат праці, з іншого боку – працівник може зробити істотно більше, ніж необхідно для підтримки його життя. Користування рабською працею стало економічно виправданим і, природно, широко поширилося. Тоді й склалася рабовласницька система, що проіснувала багато століть – як мінімум, з античних часів до XVIII століття, а подекуди й довше.

У цій системі раби становили особливий клас, з якого звичайно виділялася категорія особистих, або домашніх рабів. Домашні раби завжди перебували при будинку, інші ж працювали поза ним: у поле, на будівництві, ходили за худобою й так далі. Положення домашніх рабів було помітно краще: вони були особисто відомі панові, жили з ним більш-менш загальним життям, до відомого ступеня входили до складу його родини. Положення інших рабів, особисто мало відомих панові, часто майже не відрізнялося від положення свійських тварин, а іноді бувало й гіршим. Необхідність утримання більших мас рабів у підпорядкуванні привела до появи відповідної юридичної підтримки права володіння рабами. Крім того, що сам хазяїн звичайно мав працівників, чиїм завданням був нагляд за рабами, закони суворо переслідували рабів, що спробували бігти від хазяїна або збунтуватися. Для втихомирення таких рабів широко застосовувалися дуже жорстокі міри. Незважаючи на це, втечі й повстання рабів були нерідкі.

У міру росту культури й освіченості суспільства серед домашніх рабів виділювався ще один привілейований клас – раби, цінність яких визначалася їхніми знаннями й здатностями до наук і мистецтв. Існували раби-актори, вихователі, перекладачі, переписувачі. Рівень утворення й здатностей таких з нерідко значно перевищував рівень їхніх хазяїв, що, втім, далеко не завжди полегшувало їхнє життя.

Положення рабів поступово, шляхом дуже довгої еволюції, змінювалося до кращого. Розумний погляд на власну господарську вигоду змушував панів до ощадливого відношення до рабів і зм'якшення їх участі; це викликалося також і міркуваннями безпеки, особливо коли раби в кількісному відношенні перевершували вільні класи населення. Зміна відносин до рабів спочатку відбивалася в релігійних приписаннях і звичаях, а потім і в писаних законах (правда, можна відзначити, що закон спочатку взяв під захист свійських тварин, і тільки потім – рабів). Зрозуміло, ні про яку рівність рабів у правах з вільними людьми мови не було: за ту саму провину раба карали незрівнянно суворіше, ніж вільну людину, він не міг скаржитися до суду на кривдника, не могла володіти власністю, одружуватися; як і раніше, пан міг його продавати, дарувати, тиранити і т. ін. Однак, уже не можна було безкарно вбити або скалічити раба. З'явилися правила, що регулювали звільнення раба, положення рабині, що завагітніла від свого пана, положення її дитини; у деяких випадках звичай або закон давав рабові право перемінити свого пана. Проте, раб все-таки залишався річчю; міри, які вживалися для захисту раба від сваволі пана, носили чисто поліцейський характер і впливали з міркувань, що не мали нічого загального з визнанням за рабом прав особистості.

Знищити інститут рабовласництва змогла лише корінна зміна економічних умов, чому сприяло саме рабовласництво, впливаючи в прогресивному змісті на громадську організацію. Сама поява рабства в первісному суспільстві була вже відомим прогресом, що полягає хоча б у тому, що припинилося вбивство всіх переможених. Зі збільшенням числа рабів збільшується спеціалізація, з'являються нові економічні функції, техніка добування й обробки сировини значно піднімається. Поки населення, порівняно із площею зручної для обробки землі, незначне, праця рабів робить набагато ефективнішою. При цьому необхідність

уважного нагляду за працею невільників змушує тримати їх разом у великій кількості, і концентрація приносить ще більші вигоди.

Однак вигідність ця із часом зменшувалася. Неминуче настав момент, коли при невілничій праці виробництво переставало зростати, при тому що утримання раба постійно дорожчало. Техніка добування й обробки при розумовій тупості, що неминуча для рабів, не може розвиватися далі певних меж. Праця, що стимулюється страхом покарання, сама по собі неуспішна і непродуктивна: навіть фізичну силу раби не додають до справи й наполовину. Все це підривало інститут рабства. Нові господарські відносини, які в різних державах обумовлювалися різними причинами, створили новий інститут кріпосництва, породивши новий стан невілних, прикріплених до землі й поставлених під владу землевласника селян, які, однак, при всій обмеженості своїх прав, не є вже власністю власника. Масштаби використання рабської праці звузилися, клас рабів-хліборобів зник. У Європі рабство збереглося як, переважно, домашнє, однак існувало на всьому протязі Середніх століть. Захопленням рабів і работоргівлею займалися скандинавські вікінги. Італійські купці (генуезці й венеціанці), що володіли торговельними факторіями на Чорному й Азовському морях, купували рабів у татаро-монголів і продавали їх у країни середземноморського басейну, як мусульманські, так і християнські. Раби слов'янського походження відзначаються в XI столітті в нотаріальних актах деяких італійських і південно-французьких міст (Руссільон).

У контексті опрацювання змісту навчальної програми важливим є розгляд питання про **особливості східного рабства**.

Історія стародавніх цивілізацій охоплювала період з IV тис. до н. е. до падіння Західної Римської імперії у V ст. н. е. Склалися два типи господарської організації — східне і античне рабство. Проте їм були властиві спільні риси: ручна технологія з індивідуальними та спільними знаряддями праці, провідна роль землеробства і натурального господарства, позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.

Східне рабство виникло в IV тис. до н. е. в Стародавньому Єгипті. Вигідне стратегічне та географічне положення сприяло його політичному та економічному розвитку. Зокрема, швидко розвивалося землеробство на високоврожайних, поливних землях долини Нілу. Другою важливою галуззю господарства було тваринництво, яке відтіснило мисливство. Єгиптяни винайшли соху, навчилися виливати з міді ножі, сокири, наконечники стріл, посуд. Проте найбільшим їхнім господарським досягненням стала зрошувальна система землеробства. Заболочена, непридатна для життя долина Нілу у III тис. до н. е. перетворилася на квітучу оазу, коли Верхнє і Нижнє царства об'єдналися в єдину державу. Побудувати цей гідротехнічний комплекс, підтримувати його, давати надлишки сільськогосподарської продукції могли тільки великі вільні сільські громади.

Умови життя раба визначаються лише гуманністю або вигодою рабовласника. Перша була й залишається рідкістю; друга змушує діяти по-різному залежно від того, наскільки важко діставати нових рабів. Процес вирощування рабів з дитинства – повільний, дорогий, що вимагає досить великого контингенту рабів-«виробників», тому навіть абсолютно антигуманний рабовласник змушений

забезпечувати рабам рівень життя, достатній для підтримки працездатності й загального здоров'я; але в місцях, де добувати дорослих і здорових рабів легко, їхнім життям не дорожать і виснажують роботою.

Раб не є суб'єктом права як особистість, як людина. Ні у відношенні до свого пана, ні у відношенні до третіх осіб раб не користується ніяким правовим захистом як самостійна особа. Пан може поводитися з рабами за своїм розсудом. Убивство раба паном – законне право останнього, а кимсь іншим – розглядається як замах на майно пана, а не як злочин проти особистості. У багатьох випадках за збиток, нанесений рабом інтересам третіх осіб, також несе відповідальність хазяїн раба. Лише на пізніх етапах існування рабовласницького суспільства раби одержали деякі права, але досить незначні.

На перших стадіях розвитку єдиною, а надалі досить істотною постачальницею рабів у всіх народів служила війна, супроводжувана полоном воїнів супротивника й викраденням людей, що проживають на його території. Коли інститут рабовласництва усталився й став основою економічного ладу, до цього джерела додалися інші.

Природний приріст рабського населення. Крім того, з'явилися закони, по яких боржник, не спроможний сплатити свій борг, ставав рабом кредитора, за деякі злочини карали рабством, нарешті, широка батьківська влада дозволяла продавати своїх дітей і дружину в рабство. Одним зі способів перетворитися в раба-холопа на Русі була можливість продати самого себе в присутності свідків. Існувала (і продовжує існувати) практика звернення до рабства вільних людей шляхом прямого безпідставного примуса. Яким би не було, втім, джерело рабства, завжди й скрізь зберігалася основна ідея про те, що раб є військовополонений – і цей погляд відбився не тільки на долі окремих рабів, але й на всій історії розвитку інституту.

Поступово фараони, жерці, державні чиновники присвоїли общинні землі, перетворивши вільних селян на залежних від себе виробників. Згодом стародавні єгиптяни навчилися виплавляти бронзові вироби, виробляти тонке лляне полотно, прикраси з золота і срібла. Особливо високого рівня розвитку досягла обробка каменю. І сьогодні дивують своєю величчю і таємничістю єгипетські піраміди.

Оскільки на півночі Єгипту переважало тваринництво, а на півдні землеробство, то між цими областями виникла жвава торгівля. У ринкові відносини втягнулися Сінайський півострів, Нубія та Лівія, які були завойовані Єгиптом. Купці торгували золотом, сріблом, міддю, оловом, шкірами, слоновою кісткою, деревиною. У країні існували рабські ринки, де вільно купували і продавали невольників. Найбільшими рабовласниками були фараони, які привозили полонених із завойованих країн. Однак головною продуктивною силою були селяни — члени громад. Рабів їхні власники використовували як слуг, хоча великої різниці між селянами-общинниками та рабами не було. Перші могли потрапити в боргове рабство, другим дозволяли мати сім'ї. 525 року до н. е. Єгипет завоювали перси.

До району східного рабства належало також Межиріччя (Месопотамія). Як і в Єгипті, тут Тигр і Євфрат, розливаючись, щедро удобрювали поля. Місцеві

жителі, що здавна займалися хліборобством, збирали високі врожаї. Проте для цього треба було звести могутні протиповеневі греблі та інші іригаційні споруди. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами тут були ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, огірки, виноград, фігові, фінікові дерева, яблуні. Зростання сільськогосподарського виробництва стимулювало розвиток ремесел та торгівлі. Основне населення – селяни, які, втративши власність на землю, працювали за частку врожаю на храмові господарства. З ремісничих професій поширеними були каменярі, теслярі, ковалі, пекарі, металурги. Найрозвиненішими державами Межиріччя в IV–III тис. до н. е. були Шумер, Ур, Ніппур, Урук та ін.

У III тис. до н. е. рабів у Шумері було небагато, їхній статус – патріархальне рабство, тобто вони мали право заводити сім'ї і навіть викупити себе з неволі. У кінці III тис. до н. е. в Месопотамії утворилося могутнє централізоване Вавилонське царство. Найбільшого розквіту воно досягло за царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н. е.). Як і в Месопотамії в цілому, головною галуззю господарства вавилонян було землеробство. За Хаммурапі будувалися грандіозні канали. Як свідчить його кодекс, у той час існувало рабство, що трималося на війнах і боргах. Однак переважну частку сільськогосподарської продукції виробляли вільні селянські общини. Значного розвитку набула зовнішня та внутрішня торгівля. Вавилонські купці вивозили фініки, інжир, зерно, вовну, ремісничі вироби, а ввозили рабів, предмети розкоші, ліс, метали, камінь. Існувало лихварство. Економіка східного рабства характерна і для Стародавньої Індії та Китаю. Вже в IV тис. до н. е. в долині Інду зародилося зрошуване землеробство, розвивалося тваринництво. Виникли ремісничі міста, торгівля. Знаряддя праці виготовлялися як з металу (міді, бронзи), так і з каменю.

Гончарі славилися своїми глиняними виробами, ткачі – бавовняними тканинами. Вторгнення завойовників на деякий час загальмувало господарську діяльність місцевих жителів. Тільки в II-I тис. до н. е. спостерігалось швидке піднесення економіки Індо-Ганзької долини. Використовуючи залізні знаряддя праці, землероби на зрошуваних полях збирали два врожаї на рік цукрової тростини, пшениці, проса, льону, бавовнику, рису. Високого рівня розвитку досягли ремесла – ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа тощо. Цілі райони Індії включилися в обмінну торгівлю. Кашмір торгував вовною, Гімалаї – золотом, Пенджаб – кіньми, південь – дорогоцінними каменями, схід – слонами. З'явилися купці-професіонали, в тому числі лихварі. Грошовий обіг був нерозвинений, та й справжні монети з'явилися у формі шматочків срібла з печаткою лише у V ст. до н. е. Рабство мало патріархальний характер, сільська община зберігала панівне становище в економіці країни.

Особливості східного рабства можна узагальнити наступним чином:

1. Воно не володіло суспільним виробництвом. Головна сфера економічного життя – сільське господарство – залишилась поза рабовласницьким виробництвом. Лише частково праця рабів використовувалася для обробки ґрунту, особливо в системі царського і храмового господарства.

2. Раби належали в основному державі. Головними джерелами рабства були війни, піратство, боргове рабство.

3. Використання рабської праці було однобоким і непродуктивним. Рабів використовували для обслуговування рабовласників, вони брали участь у будівництві пірамід, каналів тощо.

4. Східне рабство не було класичним, у ньому перепліталися громадські та рабовласницькі елементи.

У період стародавніх цивілізацій у країнах Стародавнього Сходу і античного світу досягло свого розвитку рабовласницьке господарство, що пройшло шлях від східного патріархального до класичного античного рабства.

В економічному відношенні античне суспільство було більш розвиненим. Якщо у країнах Стародавнього Сходу раби займались переважно тяжкою непродуктивною працею, то у античних країнах праця рабів застосовувалась у матеріальному виробництві в усіх сферах господарства.

Якщо у країнах Стародавнього Сходу основними джерелами рабства були війни та піратство, то у країнах античного світу набуло поширення боргове рабство, хоч і тут, особливо у Стародавньому Римі, війни залишалися одним з важливих джерел поповнення армії рабів.

У Стародавній Греції переважало міське, промислово-торгове рабство. У Стародавньому Римі при наявності величезних земельних масивів панувало латифундійне рабство. Господарство було замкненим, натуральним, хоча в цей період уже зароджувалися торгово-грошові відносини.

Підсумовуючи, слід відзначити, що для країн Стародавнього Сходу характерними були сталість сільської общини і державна власність на землю. Община прагнула не допускати розвитку відносин власності на землю. Основна сфера економічного життя – сільське господарство – залишалось поза рабовласницьким виробництвом. Тільки частково праця рабів використовувалась для обробітку ґрунту, особливо в системі царського і храмового господарства. Головним джерелом рабства були війни, піратство, боргове рабство. Праця рабів використовувалась однобоко і була непродуктивною. Її застосовували для обслуговування рабовласників, на будівництві пірамід, каналів і т. ін. Східне рабство не було класичним. Тут перепліталися общинні та рабовласницькі елементи.

Висновки

1. Історія держави і права зарубіжних країн – це історико-правова наука, що знаходиться на межі між суспільно-політичними та правовими дисциплінами, синтезуючи та поєднуючи їх.

2. Місце історії держави і права в системі юридичних дисциплін визначають реалії об'єкта дослідження. Насамперед вона вивчає багате розмаїття утворення і розвитку держави і права в людському суспільстві.

3. Загальні закономірності розвитку права і держави в кожній країні проявляються зі своїми особливостями. Національна державно-правова історія виявлялася багатшою порівняно із загальною теорією держави і права. Історія держави і права наповнює теорію конкретно-історичним змістом і є її певною емпіричною базою. У цьому – її взаємозв'язок із навчальною дисципліною «Теорія

держави і права». У постійному взаємозв'язку знаходиться історія держави і права з історією політичних і правових учень. Історія держави і права зарубіжних країн має тісний зв'язок і з історією держави і права України. Обидві навчальні дисципліни багато в чому вирішують спільні завдання, що стоять перед історико-юридичною наукою, але розрізняються за предметом.

4. Предметом історії держави і права зарубіжних країн є загальні та специфічні процеси і закономірності виникнення, розвитку, занепаду або загибелі різних типів держави і права у конкретно-історичних умовах. Специфікою предмета історії держави і права як навчальної дисципліни є те, що вона вивчає не всі держави світу та їхнє право, а лише ті з них, котрі виявили найпомітніший вплив на державно-правовий розвиток світової цивілізації.

5. Вивчення історії держави і права зводиться не лише до збирання та описування фактів, подій, явищ минулого, а головним чином до їх теоретичного осмислення. А це вимагає відповідного інструментарію, тобто застосування методів і способів дослідження. Методи ІДПЗК – це сукупність способів пізнання і прийомів дослідження, які використовуються для одержання відносно об'єктивних, істинних, доказово обґрунтованих знань з історії держави і права.

6. Методологія ІДПЗК поєднує в собі загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. Одним із провідних методів дослідження історико-правових явищ минулого є історичний метод, який полягає у тому, що всі події оцінюються з погляду конкретного історичного часу, впродовж якого вони виникали, розвивалися, занепадали або зникали зовсім, набували лише їм притаманних вигляду і форми. При здійсненні аналізу історико-правових явищ широко застосовуються хронологічний, ретроспективний, порівняльно-історичний, статистичний, метод періодизації та інші методи дослідження.

7. Курс історії держави і права вивчається при підготовці фахівців у галузі права: а) для формування загальноюридичної правової культури майбутніх фахівців; б) для підготовки їх до засвоєння галузевих юридичних дисциплін; в) ця наука дає можливість знати минуле людства і на цій основі глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності, прогнозувати подальший розвиток держави і права у світі.

8. В умовах розкладу первіснообщинного ладу умови життя суспільства і суспільні відносини ускладнилися і стали набувати антагоністичних форм. Виникла загроза його послаблення, розпаду або навіть загибелі. Це послужило чи не основною причиною утворення особливої регулюючої сили, котра б стояла над суспільством, забезпечувала його життєздатність і цілісність.

9. Із поглибленням соціального розшарування механізм державної машини прибирався до рук майновою верхівкою, яка поступово ставала владною силою, підпорядковуючи державу своїм інтересам. Надалі необхідність держави і права обумовлювалася причинами різноманітного, в першу чергу загальнонаціонального, характеру. Вона стає необхідним атрибутом суспільства, набуваючи, в той же час, певної міри відносної самостійності, її функціонування здебільшого підпорядковується внутрішнім закономірностям розвитку. При цьому важливо те, якою є держава – авторитарною чи демократичною, які соціальні прошарки, групи, класи чи клани контролюють її механізм, гальмуючи чи прискорюючи суспільний прогрес.

10. Перші держави і право зародилися на Сході, де досить високий для свого часу рівень економічного розвитку був досягнутий на основі іригаційного землеробства. Тут намітився значний культурний і соціальний прогрес, активну роль в організації господарства грали державні структури. Разом з тим очевидно, що господарський розвиток давньосхідних цивілізацій має загальні риси. Серед них можна назвати такі, як: 1) сполучення елементів господарства, властивих первіснообщинному ладу і ранньокласовому суспільству; 2) стійкість громади, що пояснюється необхідністю створення штучних зрошувальних і осушувальних каналів, що було під силу тільки значній групі людей; 3) стійкість держави, що взяла на себе функції розпорядження іригаційними роботами, що монополізували право організації всіх суспільних робіт; наявність храмового чи царського господарства, що було центром економічного життя; 4) слабкий розвиток приватної власності на землю.

Використана література та джерела:

[1, с. 6-20], [3, с. 8-18]; [8, с. 11-54] [9, с. 7-12], [11, с. 7-11].

Питання для самоконтролю:

1. До якого циклу юридичних наук належить історія держави і права зарубіжних країн?
2. Що вивчає історія держави і права зарубіжних країн?
3. Які завдання вивчення дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»?
4. Як ІДПЗК пов'язана з теорією держави і права?
5. Як ІДПЗК пов'язана з галузевими юридичними дисциплінами?
6. Назвіть провідних сучасних українських вчених-дослідників історії держави і права зарубіжних країн.
7. Дайте визначення поняття та назвіть функції науки ІДПЗК.
8. У чому суть порівняльно-правового методу дослідження державно-правових явищ і процесів?
9. У чому відмінність між формаційним і цивілізаційним підходами до періодизації всесвітньої історії держави і права?
10. Який найпоширеніший вид періодизації історії держави і права зарубіжних країн? Відтворіть його.
11. Які види писаних джерел покладені в основу вивчення навчальної дисципліни ІДПЗК?

Рекомендована література до теми:

1. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Л.М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 729 с.
2. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / 5-те вид., перероб. і допов. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
3. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник/ А.В. Грубінко. – Тернопіль, 2010. – 392 с.

4. Джужа О.М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – К., Атіка, 2012. - 372 с.
5. Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. – К.: Право, 2010. - 378 с.
6. Історія держави та права зарубіжних країн / за ред. Л.М. Маймескулова/. – Київ.: Право, 2011. – 520 с.
7. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. пос. / В. І. Орленко, В. В. Орленко. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2008. - 244 с.
8. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. – Харків: Майдан, 2020. - 618 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9481>
9. Кузьминець О.В., Дурнов Є.С., Сокур Ю.В. Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник). Навч. посібник. К. : - 2012.
10. Ластовський В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Валерій Ластовський. – Київ: Видав. центр КНУКиМ, 2017. - 195 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lastovskiy_Valerii/Istoriia_derzhavy_i_prava_zarubizhnykh_krain/
11. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн. Підручник. – Київ: Юрінком Інтер, 2018. - 448 с.
12. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. – Київ: ПП «Магнолія 2006», 2012. - 480 с.
13. Шигаль Д.А. Історія держави і права зарубіжних країн: курс лекцій / Д. А. Шигаль. - Харків: ФІНН, 2010. - 340 с.

Тема 2.

Держава і право Стародавнього Єгипту

1. Виникнення Єгипетської держави та її розвиток.
2. Суспільний устрій Єгипту, його еволюція.
3. Державний лад, судова система.
4. Основні джерела та риси права Стародавнього Єгипту.

Ключові поняття: східна деспотія, імперія, адхиакша, баірум, візир, джаті, ісааку, кенбет, мантрипарішад, нубанду, рабіанум, редум, тинвей, фараон, шакануку.

Вступ

Під Стародавнім Сходом розуміють, як правило, країни Близького Сходу (Єгипет, Ассиро-Вавилонська держава, Хетське царство, Урарту, Фінікія, Палестина, Персія). Інколи до цього списку додають Давню Індію і Давній Китай. Саме тут виникли перші в історії людства держави та склалися найбільш ранні правові системи. Для порівняння: перші держави в Європі з'явилися на 1-1,5 тис. років пізніше, ніж на Близькому Сході чи в Індії.

За родового ладу земля, вода, мисливські та рибні угіддя перебували у користуванні усіх членів общини. Перехід до металевих знарядь праці дозволив різко підвищити її продуктивність і тим самим заклав підґрунтя для виникнення класового суспільства. З появою надлишкового продукту з'являється майнова нерівність, а з розвитком *поділу праці* ремесло відокремлюється від землеробства і скотарства, налагоджується торгівля й обмін. Той клас, який володіє багатствами і примушує працювати на себе інших людей (рабів, селян, ремісників), намагається тримати їх у покорі. Для цього створюється абсолютно нова інституція, якої родовий лад ніколи не знав і яку ми називаємо *державою*. Різні органи влади, суди, поліція, в'язниці, армія – це складові ланки державного апарату; характерною рисою держави є *право*, тобто система законів та юридичних норм. Починається нова ера в історії людства.

Перші держави Східної півкулі виникли приблизно в однакових природно-кліматичних умовах. Це були долини великих річок: Нілу (Єгипет), Тигру, Євфрату (Месопотамія), Гангу та Інду (Індія), Хуанхе (Китай). Тут були найсприятливіші умови для землеробства і, відповідно, для отримання додаткового продукту – родючі ґрунти, вода для зрошення, теплий клімат тощо. Античні джерела пишуть про урожай сам-200, однак, це, звісно, перебільшення. Проте врожай сам-24 – сам-30 був нормою на зрошувальних ґрунтах. Інша річ, що для організації зрошувальної системи, для відвоювання землі у джунглів, для захисту від диких тварин вимагалися злагоджені зусилля сотень і тисяч людей, а інколи – навіть населення цілих провінцій. Індивідуальне приватне господарство, засноване на власній, найманій чи рабській

праці, як це було у Європі, тут, на Сході, так і не склалося.

Земля перебувала у власності общини. Її члени, користуючись общинними землями, виконували необхідні суспільні роботи, колективно сплачували податки, працювали на державних роботах (будівництві пірамід у Єгипті чи Великого китайського муру). Існували общинні органи самоуправління, які виконували функції обліку і контролю, судові, адміністративні тощо.

Частина учених вважають, що як самостійний лад існував так званий *азіатський спосіб виробництва*.

Що ж є характерним для азіатського способу виробництва?

Основою життєдіяльності і виробництва виступає сусідська община.

Її органи самоуправління регулюють правові відносини в колективі. Земля є власністю держави, однак община має право опосередкованої власності. Саме її органи розподіляють земельні ділянки між общинниками. Користування цими наділами можливе за умови виконання суспільних обов'язків і повинностей, сплати податків тощо.

Джерелами рабства виступають полон, кабала (з обмеженнями), діто-народження в сім'ях рабів.

Найпоширенішу форму східної держави становила деспотія. Економічною основою влади деспота була державна власність на землю, податки, військову здобич. Влада спиралася на професійне, нерідко наймане, військо та централізовано скероване чиновництво. Сама ж царська влада, що дуже характерно для Сходу, обожнювалася. Фараони в Єгипті вважалися живими богами.

1. Виникнення Єгипетської держави, її розвиток

В Єгипті раніше ніж в інших країнах утворилось класове рабовласницьке суспільство і вперше в світі виникла держава. Точних даних, коли це відбулося, немає, але близько III тис. до н.е. держава в Єгипті вже існувала.

До її утворення населення Єгипту проживало окремими громадами. Громади об'єднувались в області (номи). На рубежі IV-III тис. до н.е. в Єгипті існувало 40 номів, на чолі яких стояли правителі – номархи. Номархи намагались поширити свою владу на всю країну, ведучи постійні війни зі своїми сусідами. Близько III тис. до н.е. відбулося об'єднання номів.

Спочатку номи об'єдналися в дві самостійні держави: Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. У період Раннього царства (XXX-XXVIII ст. до н.е.) фараон Нармер (Менес) об'єднує Верхній і Нижній Єгипет в єдину державу.

Історія стародавньої єгипетської держави поділяється на декілька періодів: Раннє, Стародавнє, Середнє, Нове і Пізнє царство.

Раннє царство (XXX – XXVII ст. до н.е.)

Історія Раннього царства відома погано. Єгипетська держава цього періоду ще нагадує древній і доволі примітивний племінний союз. На чолі держави стояв цар, його оточував багатолюдний двір, що складався з великої кількості придворних. Період раннього царства характеризується формуванням державного апарату.

Одним із головних завдань держави цього періоду була організація зрошення в нільській долині.

Стародавнє царство (XXVIII – XXIV ст. до н.е.)

Період Стародавнього царства – це час виникнення в Єгипті першої централізованої рабовласницької держави. Але під кінець Стародавнього царства влада фараонів почала слабнути, посилювалась влада номархів. Стародавнє царство розпадається.

Середнє царство (кінець III тис. до н.е. – 1600 р. до н.е.)

Початок Середнього царства характеризується майже необмеженою владою номархів. Фараони в період розквіту Середнього царства постійно намагались об'єднати державу і зміцнити центральну владу. Вони прагнули обмежити владу номархів, замінюючи старих, незалежних правителів областей новими, що підкорялись царській владі. Але протиріччя в єгипетському суспільстві призвели до послаблення держави, і Єгипет в 1600 р. до н.е. захоплюють азіатські племена гіксосів.

Нове царство (XVI – XII ст. до н.е.)

З поразки і вигнання гіксосів починається період Нового царства.

Внаслідок війн територія Єгипту збільшується, і він стає величезною державою. Багатовисхідні війни сприяли розвитку рабства. Рабами володіли навіть люди з низьким суспільним становищем – пастухи, ремісники та ін.

Підвищується роль жерців, які стають майже незалежними від центральної влади.

У XII ст. до н.е. розпочинається занепад Нового царства, який триває до VIII ст. до н.е.

Пізнє царство (VII – VI ст. до н.е.)

Історія Пізнього царства починається в VII ст. до н.е. і продовжується до 525 р. до н.е. У цей час ще сильніше проявився поділ суспільства на вільних і рабів.

Привілейованим станом, поряд із жерцями, стають воїни. Військову опору фараонів складали іноземні найманці.

У 525 р. до н.е. війська перського царя Камбіза у битві під Пелузіумі розбили єгипетські війська і завоювали Єгипет.

2. Суспільний устрій Єгипту, його еволюція

Давні єгиптяни називали свою країну Кемі. Письмові знаки єгиптян покладено в основу фінікійського алфавіту, що дав початок азбуці греків і римлян. Єгипетські вчені розробили основи багатьох наук: астрономії, медицини, геометрії, механіки, архітектури.

Рабовласницький устрій у господарському житті Єгипту мав більше значення, ніж в інших стародавньосхідних деспотіях. Раби працювали в царських і храмових господарствах, маєтках великих чиновників, були домашньою челяддю.

Панівним класом стародавньоєгипетського суспільства були рабовласницька знать і жерці. Становище знатної людини визначалось трьома

умовами: давністю роду, величиною землеволодіння, посадою, яку вона займала.

У кінці Стародавнього царства, скориставшись послабленням центральної влади, аристократія, особливо провінційна (номова), встановлює майже повну незалежність. Власники провінційних землеволодінь звільняються від виконання робіт на користь держави. Особливо це стосувалось провінційних правителів – номархів. Це стало однією з причин розпаду Стародавнього царства.

У період Стародавнього царства, незважаючи на значне посилення централізації, номова аристократія зберігає та зміцнює привілеї. Свої володіння вони називають батьківськими, тобто спадковими, і, таким чином, незалежними від волі держави.

Спадковими стають також титули і посади, які займали предки (особливо посада номарха).

У період Нового царства положення аристократії змінюється: вона змушена була примиритись з деспотичним пануванням фараона і його адміністрації з однієї сторони, і з висуванням жерців – з іншої. Становище жерців у період Нового царства заслуговує на особливу увагу. Храми і жерці стають власниками величезних багатств – землі і коштовностей. Жрецьке звання стає спадковим у певних сім'ях. Призначення на церковні посади стало проводитись незалежно від уряду.

У період Пізнього царства привілейованим станом, поряд із жерцями, стали воїни.

З XIV ст. до н.е. в Єгипті соціальне становище вільних осіб визначалось родом занять. Такий поділ мав ознаки кастової системи. Жерці, лікарі належали до вищої касты. Вони відрізнялися від інших зовнішнім виглядом. Жерці не носили головних уборів, голили голову, використовували косметику. Знать наслідувала їх приклад.

Воїни-ополченці, які отримували за службу земельні наділи, також об'єднувались в окрему касту. Свої касты мали кондитери, птахолови. У касті знедолених перебували ті, хто займався бальзамуванням трупів, виготовленням мумій. «Злодій у законі» також мав офіційне право бути членом своєї касты – злодійської корпорації, але за умови, якщо він сплачував податок.

Основна маса сільського населення була вільною, проживала в селах і представляла собою сільську громаду.

Сільська громада виникає разом із розпадом роду. Від родових порядків у громаді зберігається колективна власність на землю: купувати, продавати, міняти її можна тільки за згодою всіх членів громади.

Кожна сім'я володіла земельним наділом спочатку тимчасово, а потім постійно. У спільному користуванні залишались вільні землі, ліси, луки. Управління громадою здійснювалось загальними зборами, радою, старійшиною.

За своїм характером сільська громада – це перехідна форма від колективної власності на землю до індивідуального господарства. Але в умовах Стародавнього Сходу сільська громада збереглась і після того, як виникло

класове суспільство. Це пояснювалось тим, що землеробство було можливим тільки за умови зрошування земель. При наявних знаряддях праці спорудження і підтримка в належному стані зрошуваних систем була під силу тільки великим колективам. Колективним було як спорудження, так і використання каналів. У цьому головна причина того, що сільська громада не загинула, що, не змінюючись, зберігалась протягом тисячоліть.

Більша частина членів громади володіла невеликими наділами. Вони часто розорювались і втрачали наділи, потрапляючи в залежність.

В епоху Нового царства більша частина єгипетських селян працювала на державних і храмових землях. Питання зрошення вирішував центральний уряд. Більшу частину врожаю у селян забирали. З розповсюдженням системи примусової праці все більше стирається різниця в становищі рабів і вільних працівників. Як і вільні селяни, маси рабів працювали в державних господарствах, іноді раби наділялись землею. Основну масу рабів постачали війни, але чимало їх вийшло з числа розорених селян.

3. Державний лад, судова система

В усі періоди історії Стародавнього Єгипту вся влада зосереджувалась у руках фараона (30 династій – близько 200 фараонів).

Релігія, яка була в Стародавньому Єгипті державною, тобто загальнообов'язковою, відносила його до богів. Як керівник культу, «син бога» фараон вважався посередником між землею і небесами: жерці виконували свої обов'язки за його дорученням.

Успадкування престолу відбувалось у межах однієї і тієї ж правлячої династії (від батька до старшого сина).

Законним вважався тільки той фараон, який народився від шлюбу між принцом і принцесою правлячої династії. Тому цариці майже завжди були рідними сестрами своїх чоловіків.

Влада фараона була необмеженою і здійснювалась через чиновників.

Центральне управління країною здійснював візир (арабська назва, стародавньоєгипетська – джаті). Один із візирів Стародавнього царства визначав свої обов'язки: «видавати закони, розмежовувати земельні наділи, вершити суд і здійснювати вищі поліцейські функції». Особливо наголошується на тому, що візир був головою шести судових палат.

Отже, в руках візира зосереджувалась уся повнота влади.

Крім візира, джерела називають головного скарбника («завідуючий всім, що дає небо, земля і повітря»); начальника робіт, обов'язком якого був нагляд за зрошувальними системами, завідуючого «будинком зброї».

Головному скарбникові підкорялись два скарбники царя, які завідували каменоломнями та мідними рудниками. Вони виконували також функції військового і морського міністрів.

Існував розгалужений бюрократичний чиновницький апарат, що вів облік усього державного господарства, стягував податі, управляв царськими угіддями і складами, завідував поліцією та судом.

В Єгипті була встановлена чітка ієрархія чиновників та порядок проходження служби, позачергове проходження ступенів, присвоєння звань і титулів, пов'язане з нагородженням землею та селянами, прийоми і доповіді, спеціальний одяг (форма). Особливі інструкції встановлювали правила користування секретними документами, правила прикладання печатки, встановлювали відповідальність за розголошення державної таємниці, визначали строки розгляду скарг.

Особливе місце в системі державного механізму займали жерці. Їх функції не обмежувались релігійними справами. Вони проповідували святість, вічність влади фараона. Будь-який протест проти деспотизму влади розцінювався як тяжкий проступок проти релігії.

Крім того, значення жерців збільшувалось у зв'язку з тим, що вони вміли лікувати, будувати складні архітектурні споруди, розраховувати площі земельних наділів.

Жерці були опорою царської влади, але це не заважало їм при нагоді фактично відтіснити фараона від влади.

Підготовка чиновників здійснювалась у навчальних закладах. Приймались туди діти аристократів, вищої знаті, чиновництва.

Учні проходили випробувальний термін, прийняті на навчання знаходились на утриманні держави. Такі навчальні центри були в Геліополі, Мемфісі.

За Рамзеса II найпрестижніший навчальний заклад – Будинок Сеті – знаходився у Фівах. Тут навчали майбутніх жерців, суддів, писарів. Обліковців і бухгалтерів готували в школі при царській скарбниці. В інших навчальних закладах викладали астрологію, математику, філологію, хірургію, зцілення. Стародавньоєгипетські студенти залучались до наукових досліджень. Доступ до наукових знань носив кастовий характер. Вони були надбанням жерців.

Чиновники і жерці належали до касты знаті. Вони звільнялися від державних повинностей.

Як бачимо, діяльність жерців була тісно пов'язана з іншими частинами державного механізму. Тісний союз релігії і держави в Стародавньому Єгипті був обумовлений самою природою рабовласницької тиранії.

Місцеве управління зосереджувалося в руках номарха і його чиновників. Становище номів у різний час було різним. У деякі періоди, як, наприклад, у період Середнього царства, кожен із номів був державою в мініатюрі на чолі з номархом, який зосереджував у своїх руках адміністративну і судову владу, а також верховне керівництво справами місцевого культу. Кожен ном мав свого особливого бога – покровителя, власне провінційне чиновництво, громадські роботи, податки, військо.

Головою судової влади (як і всього державного апарату) був фараон. Вищою судовою установою держави з часів Стародавнього царства були шість палат, головою яких був візир. У надзвичайних ситуаціях фараони призначали особливі судові колегії.

У період Нового царства судова влада здійснюється особливими колегіями – кенбетами: центральною, що складалась з 30 членів, окружними, міськими. Крім державних, були храмові суди.

Судочинство у цивільних і кримінальних справах було однаковим. Кримінальні, як і цивільні справи, порушувались за скаргою потерпілого, якому дозволялось підтримувати звинувачення. Він же мав вказувати і міру покарання.

Судочинство велось у письмовій формі. Своє рішення суддя не вмотивовував. Він просто мовчки прикладав до лоба особи, що виграла процес, зображення істини, яке він носив на шії. Суддя вважався жерцем богині Істини, але це не заважало суддям брати хабарі, що було звичайним явищем не тільки в суді, а й в інших державних установах.

Доказами у судовому процесі були: свідчення і клятва свідків, скаржника, огляд місця подій, тортур.

Військове відомство в Єгипті очолював начальник «будинку зброї». Він підкорявся лише фараону. Армія складалася з ополченців, з часом її замінило постійне військо професіоналів. Воїни проживали в окремих поселеннях, мали земельні наділи, які під час військових походів обробляли раби. Гвардія фараона перебувала в привілейованому становищі, особливо в епоху Нового царства. Крім професіоналів, для військових експедицій за межами країни набирали ополченців. У період військових походів та експедицій армію очолював сам фараон. Допоміжну роль відігравала поліція, яка комплектувалася з полонених нубійців та лівійців. Місцеві правителі в особі номархів і головні збирачі податків мали свої поліцейські підрозділи. Поліцейські службовці були наглядачами під час громадських робіт, переслідували кримінальних злочинців, виконували обов'язки катів. Окрім охорони громадського порядку, військово-поліцейські частини допомагали владі стягувати податки, проводити мобілізацію населення на будівництво іригаційних споруд, пірамід, храмів. Армія була головним каральним органом під час придушення повстань.

Існував спеціальний підрозділ з охорони пірамід.

4. Основні джерела та риси права Стародавнього Єгипту

Джерелом права в Стародавньому Єгипті спочатку був звичай. З розвитком держави активнішою стає законодавча діяльність фараонів. За легендою, перші закони в Єгипті були написані Меном, засновником першої династії фараонів. Є дані про інших фараонів, які складали зведені законоположення з різних галузей управління. Однак ці пам'ятки права не збереглися.

Право власності. В Єгипті існувало декілька видів земельних володінь – державні, храмові, приватні і общинні. Доволі рано виникло велике землеволодіння в особі храмових господарств і царських вельмож. Вони могли здійснювати різні угоди з землею (дарувати, продавати, передавати у спадщину). У селі розвиток приватної власності йшов дуже повільно. Стримуючим фактором тут виступала громада. Але є дані про те, що вже в період Стародавнього царства общинні землі переходять з рук у руки.

Рухоме майно – раби, робоча худоба, знаряддя праці набагато раніше стали приватною власністю і були предметом різних угод.

Зобов'язальне право. Стародавньоєгипетське право знало ряд договорів, серед яких: договір позики, найму, купівлі-продажу, оренди землі, схову, товариства.

Враховуючи особливу цінність землі, в Єгипті існував особливий порядок її переходу з рук у руки. Він передбачав здійснення трьох актів: перший полягав у досягненні згоди між продавцем та покупцем про предмет договору і проведенні платежу; другий акт носив релігійний характер і полягав у дачі продавцем клятви, що підтверджувала договір; третій акт був введенням покупця у володіння, що вело до переходу права власності на землю. Поступово другий акт перестав здійснюватись.

Формалізм у розпорядженні нерухомою власністю – характерна риса юриспруденції багатьох країн Стародавнього Сходу.

Шлюбно-сімейне право. Шлюб оформлявся на підставі договору від імені чоловіка і дружини. Договір визначав правове становище майна, яке принесла дружина як посаг. Воно залишалось її власністю, допускалась і передача дружині всього майна сім'ї. В Єгипті доволі довго існували пережитки матриархату, що призводило до досить високого становища жінки в сім'ї. З часом, зі зміцненням прав чоловіка, він стає главою сім'ї, і жінка, незважаючи на її доволі високе становище, втрачає попередню рівноправність. Розлучення було можливе для обох сторін. Якщо розлучення починалося за ініціативою чоловіка, дружині поверталася частина посагу і частина майна, нажитого спільно. Дружині належала частина посагу й у тому випадку, якщо вона залишала чоловіка із власної волі.

Шлюби між кровними родичами заборонялися. Проте фараони могли одружуватися на своїх сестрах і навіть дочках. Один із суддів того часу сказав: «Жоден закон не дозволяє шлюби із сестрами, але закон дозволяє робити фараону все, що він хоче».

Рамзес II за 67 років царювання мав 5 головних дружин і багато дружин рангом нижче. У нього було 162 сини.

Невірність чоловіка не каралася, йому дозволялося мати наложниць. Невірність дружини каралася смертю. Дружина, яка обманювала свого чоловіка, спалювалася, зазначається в одному з давніх написів.

Одруження, величина посагу, народження дитини, смерть фіксувалися в «будинку життя» – центрі ділового життя, своєрідному університеті. Під час такого акту були присутні свідки.

Спадкове право. Єгипетське право знало спадкування за законом і заповітом. Спадкоємцями за законом були як сини, так і дочки, які успадковували майно порівну. Заповіт могли скласти як чоловік, так і дружина.

Кримінальне право. Єгипетському праву було відомо доволі широке коло діянь, що визнавались злочинами. Найбільш тяжкими вважались посягання на державний і суспільний устрій (зрада, змова, повстання проти фараона, розголошення державної таємниці). У таких випадках, поряд із злочинцем, відповідальність несли і члени його сім'ї. Суворо карались злочини релігійного характеру (вбивство священних тварин, чаклунство).

Злочинами проти особи вважалось вбивство, особливо суворо каралось вбивство батьків, тяжким злочином вважалось відхилення від встановлених правил лікування у випадку смерті хворого.

Серед майнових злочинів джерела називають крадіжку, обмірювання, обважування.

До злочинів проти честі і гідності належала подружня невірність, зґвалтування. У випадку шлюбної зради дружині відрізали ніс, а її партнера кастрували. Така ж кара застосовувалась і до гвалтівника. Дуже розповсюдженим покаранням була смертна кара. Крім того, застосовувались і інші покарання: відрізання носа, побиття палицями, тюремне ув'язнення, оборнення в рабство, грошові штрафи. Суворі покарання мали за мету устрашіння.

Вид покарання залежав від суспільного становища злочинця і тяжкості скоєного.

За крадіжку храмового майна штраф стягувався у 100-кратному розмірі від вартості вкраденого. Звичайна крадіжка у жителів компенсувалась у 2-3-кратному розмірі. Потерпілий у місті міг звернутися до ватажка злодійської касти. У цьому випадку за повернення речі власник платив грабіжнику четверту частину її вартості.

Висновки

1. На території Стародавнього Єгипту (Та-Кемет) спочатку виникло два царства – Верхній і Нижній Єгипет, котрі в епоху Раннього царства (XXX – XXVIII ст. до н.е.) були об'єднані в єдину державу. Саме в цей час в основному склалася і структура єгипетського суспільства.

2. При фараоні Снофру (2543-2510 рр. до н.е.) із IV династії в Єгипті остаточно сформувалася деспотія. Панівні позиції в ньому займали фараон, знать і жерці. У привілейованому стані були також чиновники і службовці. Нижчий щабель суспільства займали ремісники, землероби і царські слуги. Найбезправнішими в суспільстві були раби, поповнення яких відбувалося за рахунок війн. Саме у цей період влада фараона стає майже абсолютною, система державного управління стає бюрократизовною. Внаслідок зростання сепаратизму і посилення номової (обласної) знаті царська влада значно ослабла, що призвело до міжусобних війн.

3. У Середньому царстві (XXI – XVII ст. до н.е. – т. зв. 1-й перехідний період) Єгипет як держава був нестійким утворенням, що в результаті призвело до його загарбання. Після народного повстання 1783 р. до н.е. в Єгипті починається череда зміни влади, чим і скористалися зовнішні завойовники – гіксоси (хуррити та семіти). Під їх владою Єгипет перебував впродовж 1640-1552 рр. до н.е. (т. зв. 2-й перехідний період).

4. Уже в часи Нового царства (XVI – XII ст. до н.е.) після перемоги над загарбниками Єгипет стає найбільш централізованою монархією Стародавнього Сходу. До того ж, це був найбільш потужний суб'єкт міжнародних відносин у близькосхідному регіоні.

5. У руках фараона зосереджується вся законодавча, виконавча і судова влада. Економічною основою його влади була вся державна власність (у тому числі маєтки і раби). Правою рукою фараона був джаті (як правило, це родич), котрий безпосередньо управляв всім державним апаратом. Основу останнього складали чиновники. Основними функціями джаті були нагляд за судовими органами, розгляд територіальних спорів, призначення і контролювання чиновників, формування ополчення, управління податковою системою та ін. Суди не були відокремлені від адміністрації. Поліція, як правило, складалася із полонених і в її обов'язки входило переслідування злочинців, стягування податків, охорона пірамід, нагляд за громадськими роботами, виконання вироків та ін. Армія спочатку складалася з ополченців, а пізніше перетворилася на постійну (існували військові поселення).

6. Адміністративно- територіально Єгипет поділявся на номи (області), що мали своє управління, деяку економічну самостійність, власну атрибутику і культ.

7. Законодавство у Стародавньому Єгипті з'явилося при перших фараонах. Документально засвідчено про його існування в XVIII, XVI – XV ст. до н.е. Відомо, що в єгипетському праві розрізнялися форми власності (царська, храмова, общинна, приватна), при цьому право власності розглядалося досить детально. При укладанні договорів обов'язково повинен був дотримуватися певний ритуал (формалізм юриспруденції). У шлюбному праві існував письмовий договір. При цьому воно носило патріархальний характер (зверхність чоловіка у сім'ї, утримування гарему та ін.). Найбільшими злочинами вважалися непокоря владі, пограбування гробниць та інші, за що винні каралися смертю.

Використана література та джерела:

[1, с. 6-20], [3, с. 8-18]; [8, с. 11-54] [9, с. 7-12], [11, с. 7-11].

Питання для самоконтролю:

1. Які основні чинники сприяли формуванню Давньоєгипетської держави?
2. Назвіть основні періоди розвитку держави у Стародавньому Єгипті.
3. Назвіть групи населення, характерні для соціальної структури давньоєгипетського суспільства.
4. Охарактеризуйте правове становище фараона, чиновника, жерця, общинника, раба у Стародавньому Єгипті.
5. Дайте визначення та розкрийте основні риси давньосхідної деспотії.
6. Яке місце у правовідносинах давньоєгипетського суспільства займала релігія?
7. Поясніть значення терміну «сакралізація» (влади).
8. Назвіть основні риси права у Стародавньому Єгипті.
9. Які основні види договорів практикувалися у Стародавньому Єгипті?

Використані література та джерела: [1, с.19-48], [2, с.16-22], [3, 12-22], [4], [5], [6, с. 43-63].

Рекомендована література до теми:

1. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник/ А.В. Грубінко. – Тернопіль, 2010. - 392 с.
2. Джужа О.М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – К., Атіка, 2012. - 372 с.
3. Ластовський В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Валерій Ластовський. – Київ: Видав. центр КНУКіМ, 2017. - 195 с.
URL:
https://chtyvo.org.ua/authors/Lastovskyi_Valerii/Istoriia_derzhavy_i_prava_zarubi_zhnykh_krain/
4. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу: навч.-метод. посіб. до нормативної дисципліни професійної підготовки для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія». Частина I / О. М. Луговий. – Одеса : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2020. – 214 с
5. Талдикін О. В. Держава і право Давнього Сходу: структурно-логічні схеми і таблиці : навч. посібник / О. В. Талдикін. – Дніпро : Дніпроп. держ. універ. внутр. справ, 2016. – 136 с.
6. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. – Київ: ПП «Магнолія 2006», 2012. - 480 с.

Тема 3. Держава та право Стародавньої Греції

1. Формування державності в Афінах. Поліс та полісна система.
2. Реформи Солона та Клісфена. Демократизація державного ладу.
3. Державний лад Афін у період розквіту демократії.
4. Джерела і основні риси права.

Ключові поняття: Античність, античний поліс, античні держави, античне право, ареопаг, аристократична республіка, аристократія, архонти, астімонахи, атімія, Афіньська держава, базилевси, буле, гелієя, геомори, герусія, деми, деміурги, демократична республіка, демос, евпатриди, еклесія, ефорат, ілоти, колегія стратегів, криптії, літургія, медимн, метеки, остракізм, періеки, полімарх, пряма демократія, рада п'ятисот, синойкізм, сікафанти, сісахфія, Спарта, тиран, триби, фемосфети, фети, філа.

Вступ

Давньогрецька цивілізація витворила унікальний культурний сплав здобутків людської думки у сферах філософії, науки, мистецтва, господарювання, військової справи, державотворчості і права. Вона стала основою греко-римського (античного) цивілізаційнокультурного спадку, започаткувала унікальну, своєрідну і багату правову традицію епохи Стародавнього Риму. Антична (від лат. *antiquus* – стародавній) цивілізація сформувалася на півдні Європи в басейні Середземного моря. Свого апогею вона набула у середині I тис. до н.е. – на початку I тис. н.е. Саме до цього часу відносимо успіхи стародавніх греків і римлян у всіх сферах людської діяльності, в тому числі у політико-правовій.

Створення перших протодержав на півдні Балканського півострова і на островах Егейського моря у III–II тис. до н.е. стало результатом завоювання греками-ахейцями автохтонного населення цього регіону. Завоювання призвело до перемішування різних народів, що породило самобутню крито-мікенську цивілізацію. Монархічний характер протодержав, для яких були характерні наявність державно-храмових господарств та земельної общини, свідчив про певну їх схожість із давньосхідними монархіями.

Розкладання первіснообщинного ладу і виникнення рабовласницького суспільства на території Стародавньої Греції датуються кінцем II – поч. I тис. до н.е. З огляду на географічні та економічні відмінності (країна розділена гірськими хребтами, які відділяють різні її території) ці процеси відбувалися нерівномірно і призвели до утворення невеликих за територією міст-держав – полісів. Це були політичні общини повноправних громадян, які за формою державного правління можна поділити на два типи – демократичні та аристократичні республіки. В останніх тривалий час зберігалися пережитки

родоплемінної організації влади. Перший тип держави був притаманний для Афін, другий – для Спарти, які були найбільшими містами-державами Стародавньої Греції у середині I тис. до н.е. Вчені помітили, що давньогрецькому поету Гомеру був відомий лише один тип людського співжиття – поліс як політичний та економічний центр общини. Основну масу населення протоміста складали землероби, скотарі, а також нечисленні ремісники і торговці. Кожен поліс існував практично замкнуто. Лише зовнішня загроза могла об'єднати декілька полісів у тимчасовий військовий союз. Земля надавалась членам роду у користування за умови її періодичного перерозподілу. Виділялася аристократична верхівка, яка володіла більшими і кращими угіддями, ніж прості общинники. Система управління таким полісом складалася з трьох елементів: царів, ради старійшин і народних зборів.

Царську владу зазвичай представляли декілька людей – своєрідний конгломерат «кращих» (aristoi), за висловом Гомера. Усією повнотою влади царі-базилевси володіли під час війни, коли вони очолювали ополчення своїх співплемінників. Посада була виборною, поступово ставала спадково-династичною. Найдавнішим органом була рада старійшин – буле. Її члени, досвідчені «старці», брали участь в обговоренні найважливіших справ життя общини. Поступово до складу буле стали входити найзаможніші общинники незалежно від віку. Вища влада за традицією належала народу – демосу, який періодично збирався на народні збори – агору.

Наприкінці IX – у VIII ст. до н.е. в історичному розвитку Стародавньої Греції відбулися значні зміни, пов'язані з формуванням рабовласницького ладу. Рабство мало патріархальний характер. Раби переважно використовувалися як домашні слуги, поварі, конюхи, економи, працівники в домашніх майстернях. З часом різниця між рабами і вільним населенням збільшувалася. Джерелами рабства у ранні періоди були в основному війни та морські піратські напади. Аристократичні сім'ї ставали першими власниками рабів. На початок I тис. до н.е. рабовласництво було поширеним явищем, хоча ще не стало основою господарського життя та соціального укладу давньогрецьких держав-полісів. Відбувався активний процес розвитку приватної власності. Багато простих землеробів позбавлялися ділянок, які зосереджувалися в руках родової знаті. Проходило формування великого землеволодіння. Розподіл общинної землі на ділянки, їх перехід у спадкове сімейне володіння з розвитком майнової диференціації зумовив зубожіння маси вільних общинників, багато з яких за борги потрапляли в рабство або перетворювалися у батраків-фетів.

Географічна специфіка країни та особливості природних умов сприяли формуванню полісів як закритих держав. Поза суспільно-політичними процесами полісів залишалися раби та іноземці, навіть вихідці з інших грецьких полісів. Кожен поліс мав свої особливості політичної організації, традиції, звичаї, правові норми та з розвитком приватної власності замінив в історичному розвитку Стародавньої Греції земельно-общинні родові колективи – філи і

фратрії. Писаного права ще не було, тому греки жили за звичаями предків. Прикладом такого звичаю може бути кровна помста. Наприкінці VII–VI ст. до н.е. на перший план серед десятків давньогрецьких полісів вийшли дві найбільші і наймогутніші держави – Афіни і Спарта, які представляли протилежні форми державності і типи господарювання.

Питання 1. Формування державності в Афінах. Поліс та полісна система

Перші державні утворення на території Греції з'явилися у II тис. до н.е. Раніше класове суспільство і держава склались на Криті і в південній частині Балканської Греції. З XII ст. до н.е. на південь з півночі Греції стали проникати племена дорійців, що знаходились на рівні первіснообщинного ладу. У результаті цього на всій території Греції знову встановлюються первіснообщинні відносини, після розкладу яких в історії Греції розпочинається новий етап: формування і розквіт полісів, рабовласницьких відносин класичного типу.

Полісний етап історії Стародавньої Греції поділяється на три періоди:

1. Гомерівський період (XI–IX ст. до н.е.) – характеризується пануванням родоплемінних відносин, які починають розпадатись на кінець даного періоду.

2. Архаїчний період (VIII – VI ст. до н.е.) – відбувається формування класового суспільства і держави у формі полісів.

3. Класичний період (V – IV ст. до н.е.) – характеризується розквітом стародавньогрецького рабовласницького суспільства, полісного ладу.

Гомерівська Греція описана відомим поетом в «Іліаді» та «Одіссеї». Населення проживало сільськими общинами, що займали невелику територію і були майже ізольовані від сусідських общин. Політичним та економічним центром общини було поселення, що називалось містом. Основну масу населення міста складали землероби, скотарі, а також нечисельні ремісники і торговці.

Земля була не племінною власністю і надавалась членам роду в користування за умови періодичного перерозподілу. Але вже в той час наділи багатих відрізнялись розмірами та якістю, а базилевси отримували, крім того, особливий наділ – «теменос».

У гомерівський період держави ще не було. Це був період військової демократії. Управління суспільством здійснювалось за допомогою наступних органів. Постійно діючим органом влади була рада старійшин (буле). Вона формувалась не стільки за віковими ознаками, скільки за знатністю і багатством. Первісна демократія ще зберігалась, тому народні збори відігравали в суспільній організації значну роль. Очолював усю організацію базилевс, який виконував функції воєначальника, верховного судді і верховного жерця. Він фактично діяв разом з представниками родоплемінної знаті. Посада була виборною, але при її заміщенні стали віддавати перевагу сину померлого базилевса, і, таким чином, посада закріплювалась спадково в одній сім'ї.

Таким чином, гомерівська Греція була країною, роздробленою на багато самостійних округів, з яких пізніше вирости перші міста-держави або поліси.

На рубежі IX – VIII ст. до н.е. в історичному розвитку Стародавньої Греції відбулися законні зміни: родовий лад перетворюється на рабовласницький. Йде процес розвитку приватної власності. Багато простих землеробів позбавляються своїх ділянок, які зосереджуються в руках родової знаті. Формується велике землеволодіння. Розвиток ремісничого виробництва і торгівлі ще більш прискорював процеси соціально-правової нерівності. Стародавні форми об'єднання родів – філії і фратрії – ще деякий час продовжують зберігати своє значення, але скоро поступаються місцем новим формам поділу, що базувались на майнових і територіальних ознаках. Так, на базі родових і сільських общин виникли нові соціально-політичні організації, що одержали назву полісів.

В історії Стародавньої Греції важливу роль відіграли два поліси: Афіни і Спарта.

Державний лад Афін став прикладом рабовласницької демократії, це той час, коли сталою олігархії стала політична організація Спарти.

Виникнення Афінської держави легенда пов'язує з іменем грецького героя Тезея.

Серед заходів, здійснених Тезеєм, що сприяли виникненню держави, першим було об'єднання трьох племен з центром в Афінах. Для керівництва загальними справами нового об'єднання була створена Рада, до якої перейшла частина справ, що раніше знаходились у віданні окремих племен.

Подальші перетворення виразились в оформленні відокремлених соціальних груп. Родова знать, що остаточно закріпила за собою привілеї, створила особливу групу евпатридів, яким було надано виняткове право на заміщення посад. Більшу частину населення складали геомори (землероби), виділялась група ремісників (деміургів).

Наступним кроком до утворення держави було знищення влади базилевса в її минулому значенні і введення нової посади архонта. Спочатку архонти вибирались довічно, потім – на 10 років, а з 683 р. до н.е. щороку обирались 9 архонтів. Один з них – перший архонт-епонім, іменем якого називався рік, очолював колегію, мав повноваження щодо нагляду за внутрішнім управлінням і судові повноваження щодо сімейних справ. Базилевс, який став другим архонтом, виконував жрецькі функції, а також суд у релігійних справах. Третій архонт – полемарх – здійснював командування військом і видав зовнішніми справами. Інші шість архонтів – фесмофети – були охоронцями законів та очолювали розгляд судових справ.

Діяльність архонтів контролювалася ареопагом, який у VIII ст. до н.е. замінив Раду старійшин. В ареопазі засідали діючі і відставні архонти, які приймали рішення з військових, жрецьких і судових справ.

Процеси класоутворення та формування держави в Афінах проходили синхронно. Одночасно з виділенням із знаті осіб, які здійснювали функції

публічної влади, почалося руйнування основ родового поділу громадян. Уся Аттика була розбита на територіальні округи (наукрії). Громадяни кожної наукрії були зобов'язані спорядити корабель з екіпажем і виставити двох вершників у повному військовому спорядженні. На чолі наукрії стояв притан. Отже, з'явився поділ населення за територіальною ознакою, а також виник новий орган влади (ареопаг), що не був пов'язаний із родоплемінною організацією. У 621 р. до н. е. в Афінах з'являється писане право. Це були закони Драконта. Таким чином, Афіни були найбільш класичною формою: тут держава виникає безпосередньо і переважно із класових протиріч, які розвинулись у середині родового суспільства.

Питання 2. Реформи Солона та Клісфена. Демократизація державного ладу.

Наприкінці VII ст. до н.е. протистояння демосу та аристократії стало жорстоким. Воно супроводжувалось загостренням боротьби між верхівками філ і фратрій. Розвиток товарно-грошових відносин дестабілізував політичну ситуацію в полісі. Маса селян опинилась у борговій кабалі в евпатридів, багато з них були продані в рабство за межі Аттики. Зросла кількість фетів – особисто вільних, але незаможних громадян. Маючи владу в ареопазі, опираючись на підтримку верхівки філ та фратрій, евпатриди спробували ліквідувати залишки родової демократії. Існування поліса як єдиного організму було в небезпеці.

Проникливий і далекоглядний політик Солон (VI ст. до н.е.) розумів необхідність відновлення єдності поліса, розколотого на ворогуючі угруповання.

У 594 р. до н.е. Солон було обрано архонтом. Спираючись на народні збори, він провів ряд важливих реформ: боргова кабала скасовувалась; продані в рабство афіняни підлягали викупу і могли повернутися додому. Надалі афінські громадяни за борги не могли перетворюватись в рабів. Проте власність заможних осіб залишалась недоторканою. За словами Плутарха, Солон розчарував заможних тим, що ліквідував боргові зобов'язання, а бідних тим, що не провів переділ землі, як вони сподівались, і не зрівняв усіх за способом життя. Проте реформи Солона запобігли соціальному вибуху в Афінах.

До політичних реформ Солона належить проголошення усіх громадян рівними перед законом, тобто політичної рівності, в основу якої було покладено майновий ценз. Усі громадяни Афін були поділені на 4 розряди залежно від прибутку з землі. Перший розряд становили ті, хто мав прибуток не менше 500 медимнів зерна, масла чи вина (1 медимн – 41–52 літри). Ці громадяни називались пентакосимедимнами. До другого розряду належали ті, хто мав прибуток у 300 медимнів. В ополченні вони були вершниками і повинні були за свій рахунок придбати спорядження. Громадяни третього розряду мали прибуток не менше 200 медимнів, їх звали зевгитами. Це був найчисельніший прошарок

афінських громадян. Усі інші були зараховані до четвертого, останнього розряду. Їх звали фетами.

Отже, в основу поділу суспільства замість родової ознаки було покладено майнову. Майнове становище визначало й місце громадянина в ополченні. З представників перших двох станів формувалася кіннота, третього – важко озброєна піхота, із фетів – підрозділи легко озброєної піхоти чи допоміжних загонів. Воєначальниками та архонтами могли бути лише ті, хто належав до перших двох розрядів.

Солон запровадив раду чотирьохсот (буле) – 100 чоловік від кожної філи. Створення і розширення прав народних зборів (екклесії), що стали головним законодавчим і контролюючим органом Афін, значною мірою сприяло демократизації суспільного і політичного ладу. Збори і рада відтіснили на другий план ареопаг та колегію архонтів. Був створений суд присяжних – гелієа, до якого входили громадяни всіх чотирьох розрядів у кількості 6 тисяч чоловік.

Велика кількість членів суду присяжних свідчить про демократичні прагнення Солона, бажання забезпечити участь простих людей у діяльності органів влади.

Солон анулював надто жорстокі Закони Драконта, за виключенням деяких постанов про вбивство; ввів свободу заповітів; усі види майна, у тому числі і земельні ділянки, можна було продавати, заставляти, ділити між спадкоємцями. Була проведена уніфікація системи мір і ваги, здійснений перехід до стабільної грошової одиниці.

Реформи Солона в економічній галузі згладили гостроту суперечностей в афінському суспільстві, оскільки задовольняли і середні верстви населення. Солон вважають батьком афінської демократії. У проведенні реформ йому допомагав правник Епіменір.

Однак одразу усунути всі соціальні суперечності в афінській державі Солон не міг. Евпатриди були незадоволені послабленням своїх політичних позицій і хотіли реваншу. Селянам, колишнім боржникам, які повернулися до Аттики, не повернули їх земельні ділянки, і вони поповнили лави незадоволеного засиллям евпатридів демосу.

За цих умов владу захопив тиран Пісістрат (560 – 527 рр. до н.е.). Він не скасував закони Солона, однак більше притиснув евпатридів. Пісістрат відібрав землі у багатьох евпатридів і поділив їх серед селян, ввів державні субсидії збіднілим землеробам, надавав їм у кредит насіння, худобу, інвентар, запровадив пенсії інвалідам війни. Було запроваджено інститут роз'їзних суддів з метою зміцнення законності і правосуддя.

За Пісістрата вперше було введено державний податок у розмірі 1/10 частини урожаю, що полегшило утримання апарату управління, зробило його менш залежним від аристократії.

Правління Пісістрата і його синів продовжувалось з 560 до 527 р. до н.е. Політика Пісістрата була спрямована на підтримання державного порядку, соціального спокою, вона стимулювала економічний і культурний прогрес та

мала в цілому позитивний вплив на розвиток афінського суспільства. Але режим тиранії не влаштовував впливових рабовласників, які були незадоволені зосередженням влади в руках однієї особи. У результаті відкритого виступу знаті проти тиранії остання була скинута. Розпочалася боротьба за владу між Клісфеном, якого підтримував народ, та Ісагором, представником аристократії. Ця боротьба закінчилась перемогою Клісфена.

З іменем Клісфена пов'язана подальша демократизація афінського політичного ладу. У 509 р. до н.е. він провів державні реформи, які призвели до остаточної ліквідації залишків родового ладу.

Свої реформи Клісфен розпочав з введення нового адміністративного поділу, побудованого на територіальному принципі. У результаті вся Аттика поділялась на три територіальні округи: місто Афін з передмістям, внутрішня центральна полоса і берегова полоса. Кожний округ складався із 10 рівних частин (тритій). Три тритії, по одній із кожного округу, об'єднувались у філу, і, таким чином, було створено 10 територіальних філ.

Метою реформи було змішати населення, роз'єднати роди і тим послабити силу евпатридів.

Рада чотирьохсот була замінена на раду п'ятисот (по 50 чоловік від кожної філи).

При Клісфені були також розширені ряди афінських громадян шляхом надання багатьом метекам громадянських прав. Була створена колегія десяти стратегів (по 1 від кожної філи).

Для того, щоб зберегти новий порядок від замахів на нього з боку ворогів, був введений остракізм (суд черепків). Остракізм був формою таємного голосування, при якому кожен голосуючий писав на черепку ім'я людини, що здавалась йому небезпечною для існуючого ладу. Коли одне і теж ім'я повторювалось при підрахунку голосів 6 тис. разів, то ця особа піддавалась вигнанню з Афін на 10 років без конфіскації майна.

Реформи Клісфена були більш послідовні, ніж реформи Солона, і завершили більш ніж столітній період гострої боротьби між родовою аристократією і демосом, що закінчилась перемогою останнього. У результаті в Афінах склалась рабовласницька держава у формі демократичної республіки.

У ст. до н.е. відкрилось греко-перськими війнами (492 – 479 рр. до н.е.), що мали велике історичне значення. Грецька політична система і грецьке військо в цих війнах блискуче виправдали себе.

Після завершення перських війн в Афінах спостерігаються два політичні рухи: демократичний та олігархічний. Їх боротьба закінчилась перемогою демократії.

Уже під час війн у державному ладі Афін відбулися суттєві зміни. Вибрання архонтів шляхом голосування було замінено вибранням шляхом жеребкування, право бути обраним в архонти отримали і вершники. Ця реформа свідчить не тільки про демократизацію державного ладу Афін, але і про зниження ролі архонтів, що було пов'язано з підвищенням стратегів.

Подальша демократизація афінського державного ладу пов'язана з іменами Ефіальта і Перікла.

У 462 р. до н.е. афінська демократія під керівництвом Ефіальта провела через народні збори закон про позбавлення ареопагу всіх політичних функцій. Він був позбавлений права накладати вето на постанови народних зборів, передавши це право гелієї. Право контролю за посадовими особами і нагляд за виконанням законів перейшли до ради 500 і народних зборів, але головним чином до гелієї. Скоротилась судова компетенція ареопагу: за ним залишились лише релігійні справи і деякі кримінальні.

Після вбивства Ефіальта афінську демократію очолив Перікл. При Періклі відбувається більш чіткий поділ властей: законодавча влада належала народним зборам, виконавча – Раді 500 і магістратам, судова – гелієї. Принцип жеребкування розповсюджується на більшість раніше виборних посад, вводиться плата за участь у виконанні громадських функцій.

У середині V ст. до н.е. пішли в минуле солонівські розряди. У 457 р. архонтом Афін уперше був вибраний представник третього розряду (заміщення посад стало можливим незалежно від належності до певного розряду).

Правове становище населення. Рабовласницька демократія в Афінах

Демократизація державного ладу не усунула притаманних афінському суспільству протиріч. Розвиток приватної власності призвів до значної майнової диференціації. Серед вільних афінських громадян виділялась невелика група осіб, що володіли значною власністю, але основну масу населення становила біднота. Число вільних значно перевищували раби. Розрізнялись раби приватних осіб і державні. Рабська праця широко застосовувалась у домашньому сільському господарстві, промисловості. Раб був річчю і мати власність не міг. Лише за державними рабами визнавалось право набувати власність і розпоряджатися нею. Раб не міг мати сім'ю. Єдине, що закон забороняв господарю, – вбивство раба. Але, незважаючи на формальну заборону, вбивство раба не тягло за собою покарання.

Коли раб вчиняв злочин, що карався смертю, суд і покарання були в компетенції органів влади. Усі інші види покарання були правом господаря. Допит раба проводився тільки в процесі катування. Це вважалось справедливим та «істинно демократичним».

Вільне населення Афін було неоднорідним. За законом Перікла (був стратегом з 444 до 429 р. до н.е.) усією сукупністю прав і привілеїв користувались тільки ті особи (чоловічої статі), у кого батько і мати були природними і повноправними громадянами Афін. Громадянство набувалось з 18-літнього віку. Потім протягом 2 років юнак проходив військову службу. З 20 років йому дозволялось брати участь у народних зборах.

Формально всі громадяни Афін користувались рівними правами. Проте майнова нерівність вела і до політичної. Афіняни визнавали фізичну працю, за

винятком землеробської, негідною громадянина. Тому всі інші роботи виконували метеки – іноземці, вільновідпущеники та раби.

Громадянська рівноправність включала сукупність певних прав і обов'язків. Найбільш суттєвими правами громадянина були право на свободу та особисту незалежність від будь-якої іншої людини; право на земельну ділянку на поліській території та економічну допомогу від держави у випадку матеріальних труднощів, право на носіння зброї і служби в ополченні, право на участь у справах держави (у народних зборах, раді, виборних органах); право на шанування і захист вітчизняних богів; право на захист і заступництво афінських законів.

Обов'язки афінських громадян полягали в тому, що кожен повинен був берегти своє майно і працювати на земельній ділянці, приходити на допомогу полісу всіма своїми засобами за надзвичайних обставин, захищати рідний поліс від ворогів зі зброєю в руках, підкорятися законам і виборним органам влади, брати активну участь у суспільному житті, поважати батьківських богів. Сукупність громадянських прав складала честь громадянина. За злочин громадяни могли обмежуватись судом у правах.

Значну частину населення складали метеки. Це були вихідці з інших общин, які проживали в Афінах. Вони були особисто вільними, але політичними правами не користувались (брати участь у народних зборах, займати державні посади) і були обмежені в економічних (їм заборонялось володіти землею на території Аттики, мати власні будинки, крім того, вони сплачували особливий податок). Але в армії метеки служили, сплачували податки. Метек, що ухилився від сплати податків, продавався в рабство. Шлюби між метеками і громадянами Афін заборонялись. Кожен метек повинен був вибрати собі простата – афінського громадянина, який представляв метека в суді та інших державних органах.

Становище відпущених на волю рабів було близьким до становища іноземців.

Незважаючи на всі обмеження, метек і вільновідпущеник були згідно з законом особами. Раб же був тільки річчю.

Жінки в Афінах не мали ні політичних, ні громадянських прав.

Питання 3. Державний лад Афін у період розквіту демократії.

За формою державного правління Стародавні Афіни були демократичною республікою.

Державний апарат Афінської демократії складався із таких органів влади: народних зборів, ради п'ятисот, гелієї, колегії стратегів і колегії архонтів.

Народні збори (екклесія) були головним і вирішальним органом. Право участі у народних зборах мали всі повноправні афінські громадяни (чоловіки), що досягли двадцятилітнього віку незалежно від їх майнового стану і роду занять.

Повноваження народних зборів були дуже широкими і охоплювали всі найважливіші питання життя Афін. На народних зборах приймалися закони, вирішувались питання війни і миру, вибирались посадові особи, заслуховувались звіти магістратів після закінчення строку повноважень, обговорювався та затверджувався державний бюджет, здійснювався контроль за вихованням юнаків, приймалось рішення у випадку ostracizmu. Специфічне значення мали права народних зборів щодо охорони основних законів. Була створена спеціальна колегія для охорони законів, яка одержувала свої повноваження від народних зборів.

У народних зборах був встановлений доволі демократичний порядок роботи. Виступати міг будь-який учасник зборів. Але він повинен був дотримуватися певних правил, які зводились до того, що не можна було повторюватись, ображати свого опонента, а говорити необхідно було по суті справи.

Народні збори збирались, як правило, через 8–9 днів.

Головою народних зборів був голова пританів. Голосування було таємним, за винятком виборів на військові посади. Кожен громадянин міг внести на розгляд свій законопроект. Але при цьому він ніс кримінальну відповідальність (аж до смертної кари), коли з'ясовувалось, що його пропозиція протирічить діючим законам і про це не було оголошено заздалегідь. Крім того, будь-який законопроект підлягав попередньому розгляду в раді п'ятисот. Остаточне рішення належало гелієї. Обговорення законопроекту, який пройшов усі попередні стадії, велось у гелієї у формі судового процесу: автор законопроекту виступав обвинувачем старих законів, а їх захисників призначали народні збори. Рішення приймалось більшістю присяжних при таємному голосуванні.

Певна кількість учасників народних зборів вимагалась тільки при вирішенні питання про ostracizm (6 тисяч). В інших випадках присутніх могло бути і менше.

Рада п'ятисот, що була одним з найважливіших державних інститутів афінської демократії, не підміняла народних зборів, а була їх робочим органом. Члени Ради п'ятисот вибирались шляхом жеребкування з числа повноправних громадян, що досягли 30-літнього віку по 50 чоловік від кожної з 10 філ. До неї могли входити представники всіх розрядів населення.

Рада була розбита на 10 чергових частин (пританій). 50 членів ради – представники однієї філи були черговими протягом одної десятої частини року. Притани щоденно вибирали зі свого складу шляхом жеребкування голову, який головував і в народних зборах.

Рада п'ятисот діяла як вищий адміністративний орган і муніципалітет з управління службами Афін та його передмість: розв'язувала питання благоустрою міста, його базарів, стану флоту, арсеналу, організовувала доставку продовольства. У її віданні перебувала скарбниця і державна печатка. Рада здійснювала контроль за діяльністю посадових осіб, готувала і попередньо розглядала питання, що виносила на обговорення народних зборів.

Рада проводила докімасію (перевірку) дев'яти архонтів і кандидатів у члени Ради на майбутній рік. Вона мала право притягувати до суду посадових осіб, а особливо осіб, винних у неправильному використанні державних коштів. Приговори Ради могли оскаржувалися в гелієї.

У системі державних органів зберігся такий державний орган, як ареопаг. До нього входили представники афінських аристократів, що займали посади архонтів, та колишні архонти, які зробили задовільний звіт про свою річну діяльність. Ареопаг до середини V ст. до н.е. був одним із найважливіших органів державної влади, що контролював діяльність посадових осіб та народних зборів. Але після 462 р. до н.е. за ним було збережено, головним чином, функції судової установи.

Серед органів виконавчої влади в Афінах слід відмітити дві колегії: стратегів і архонтів.

Колегія десяти стратегів вибиралась відкритим голосуванням із числа найбільш багатих і впливових громадян.

Основні функції колегії стратегів – верховне керівництво і командування всіма військовими силами афінської держави, фінанси, зовнішні відносини, підготовка до ради п'ятисот і народних зборів, проєктів, декретів і розпоряджень.

За афінськими законами всі десять стратегів користувались однаковими правами і мали однакові обов'язки. Але на практиці встановився неписаний звичай, що один із стратегів займав перше місце не тільки в самій колегії стратегів, але й у всій державі.

У віданні колегії архонтів знаходились релігійні, сімейні і справи, що стосувались моралі.

Дев'ять архонтів і секретар вибирались за жеребом – по одному від кожної філи. Потім архонти, крім секретаря, піддавались докімасії в раді п'ятисот. Другу перевірку архонти проходили в гелієї.

Архонти – енонім, базилевс і полемарх – мали рівну владу і кожен з них вибирав собі двох товаришів.

Під керівництвом колегії архонтів діяв вищий судовий орган – гелієя. Гелієя, крім чисто судових функцій, виконувала функції у сфері законодавства.

Гелієя складалася з 6000 чоловік, щороку вибиралась шляхом жеребкування архонтами з числа повноправних громадян, не молодших 30 років, по 600 чоловік від кожної філи. Увесь склад суду був поділений на десять частин по 500 чоловік у кожній. 1000 суддів були запасними. Суд був відкритим і гласним. З метою запобігання підкупу суддів лише в день слухання справи визначалося, яке саме відділення буде її розглядати.

Кримінальне судочинство мало кілька стадій: оголошення обвинувачувальної скарги, виступ обвинувача і підсудного, допит свідків, таємне голосування про винність чи невинність підсудного (вердикт), таємне голосування про міру покарання, оголошення вироку, останнє слово підсудного. Рішення суду оскарженню не підлягало.

Під час винесення рішень і вироків суд не завжди був зв'язаний законом. Він міг керуватися звичаями своєї країни і фактично сам створював норми права.

Крім гелієї, в Афінах було ще декілька судових колегій, які розглядали коло певних справ: ареопаг, чотири колегії ефетів, колегія сорока. Військо Афін складалось з ополчення, в якому служили всі громадяни від 18 до 60 років.

Система афінської демократії в V – IV ст. до н.е. була добре продуманою і старанно розробленою політичною системою. Заміщення державних посад будувалось на принципах виборності, строковості, колегіальності, підзвітності. Усі посадові особи вибирались на один рік без права переобрання на наступний строк. Але це не стосувалося стратегів.

Для свого часу афінська демократія мала найбільш передовий державний устрій, в умовах якого всі повноправні громадяни мали можливість управляти державою, а держава піклувалась про матеріальний добробут своїх громадян і створювала умови для розвитку культури.

Але надмірні соціальні гарантії для бідних стали важким тягарем для держави і заможних осіб. Такі гарантії сприяли розквіту античної культури, але згубили античну економіку.

Громадяни Афін, прирівнявши права громадянина до права кормління, не допускали в країну чужоземців, а тому ця держава, невелика за розміром і чисельністю населення, врешті-решт, у 338 році до н.е. була завойована військами Олександра Македонського.

Найбільш розвинену правову систему в Стародавній Греції мали Афіни. Найдавнішим джерелом права в Афінах був звичай. У 621 р. до н.е. з'являється писане право у вигляді Законів Драконта. Це було великою перемогою народних мас. Тлумачення звичаєвого права за традицією належало аристократії і призводило до частого зловживання. Запис діючих норм права дозволив обмежити свавілля в тлумаченні юридичних правил.

При цьому Драконт включив до законів ряд нових суттєвих положень, які відображали нову соціально-економічну ситуацію. Так, наприклад, скасовувалась кровна помста, вводились нові правила судочинства. Закони закріплювали права приватної власності, встановлюючи при цьому суворі покарання за посягання на приватну власність. Чітке виконання законів вважалося неодмінним елементом демократії.

На початку VI ст. до н.е. в Афінах Солоном була проведена велика законодавча робота: Закони Драконта були скасовані, за винятком деяких постанов про вбивство. У V – IV ст. до н.е. закони стають головним джерелом права.

Питання 4. Джерела і основні риси права

Майнові відносини. Афінське право не знало чіткої різниці між речами, але правовий статус нерухомості мав свої особливості. Був відомий також поділ майна на видиме і невидиме. До першого належали: земля, раби, худоба, до

другого – гроші, дорожчості. Серед речових прав відомі були володіння і власність.

Зобов'язання виникали з договорів або деліктів. Договори в більшості укладались у письмовій формі, хоч ніякої обов'язкової форми не існувало. До реформи Солона невиконання договірних зобов'язань тягло за собою особисту відповідальність боржника. Після реформи засобом забезпечення договірних зобов'язань залишаються завдаток, застава, порука. Афінському праву були відомі різні види договорів: купівлі-продажу, найму, позики, підряду, схову, товариства, доручення, комісії.

Зобов'язання із деліктів виникають у випадку заподіяння майну будь-якої шкоди.

Шлюбно-сімейне право. Вступ до шлюбу в Афінах вважався обов'язковим. Але якщо громадянин не вступав у шлюб, то це не спричиняло покарання. Шлюб розглядався як різновид договору купівлі-продажу, а наречена – як об'єкт угоди.

Розлучення для чоловіків було вільним, але для жінок це була складна справа. Жінка займала в сім'ї залежне становище. Взагалі, в Афінах жінки не мали ні політичних, ні громадянських прав.

Батьківська влада спочатку була дуже широкою, але з часом слабне.

Спадкове право. Спадкування здійснювалось за законом і заповітом. Спадкоємцями за законом в першу чергу були сини, але коли синів не було, то успадковували дочки. Спадкування за заповітом розпочинається з Солона. Заповідати міг лише той, у кого не було законних дітей чоловічої статі. Не могли заповідати неповнолітні, жінки, прийомний син.

Кримінальне право. Афінському праву були відомі такі види злочинів: державні, проти сім'ї, особи, власності. Розрізнялись навмисні і необережні злочини, відомо було поняття самооборони, проводилась різниця між підмовником і виконавцем злочину.

Серед покарань слід відмітити смертну кару, продаж у рабство, штраф, конфіскацію, безчестя. Покарання для рабів і вільних було різним.

Судовий процес. Розпочинати судові справи могли тільки повноправні афінські громадяни. Інтереси неповнолітніх і жінок представляв глава сім'ї, метека – його простат, за раба в суді відповідав його господар.

Судовий розгляд поділявся на стадії: попереднього розслідування, судового розгляду і винесення рішення чи вироку. Учасникам процесу надавалась можливість висловити свою думку щодо міри покарання. Жінок і неповнолітніх як свідків не залучали, рабів при допитах катували.

Під час попереднього слідства свідчення потерпілого, обвинуваченого, свідків, а також речові докази запечатувались у спеціальну посудину і в такому вигляді направлялись до суду.

Рішення приймалось таємним голосуванням більшістю голосів. На судові рішення і вирoki допускалась апеляція в гелію. Рішення гелієї були остаточними і оскарженню не підлягали.

Висновки

1. Антична цивілізація у своєму розвитку пройшла шлях, який принципово відрізнявся від східної цивілізації. На відміну від Стародавнього Сходу, де ядром виникнення державності була територіальна земельна община, в Греції формування держави відбувалося на основі полісної системи.

2. Для грецького полісу були характерними такі ознаки: 1) антична форма власності на землю (верховним власником землі була община, а користувачами – тільки громадяни певного полісу); 2) наявність трьох прошарків населення – громадян, іноземців і рабів; 3) політична рівноправність громадян; 4) значна залежність громадянина від сімейних і суспільних структур, які обмежували особисту свободу; 5) поєднання безпосередньої та представницької демократії.

3. Одним із наймогутніших грецьких держав-міст були Афіни. Вони розташовувались у центрі грецької області, що звалася Аттикою. Наприкінці II тис. до Р. Х. територію Аттики населяли чотири іонійські племена, кожне з яких мало свої народні збори, раду родових старійшин, вождя (базилевса), воєначальника. Вважається, що саме ці племена стали основою Афінської держави, першим кроком до утворення якої стали реформи Тезея (VII ст. до Р. Х.).

4. Верховним органом влади в Стародавній Греції були Народні збори (еклезія), що збиралися чотири рази на місяць. До роботи в них допускалися лише чоловіки (народжені від афінянина й афінянки), що досягли 20 років. Особи, народжені від мішаних шлюбів, іноземці, жінки та раби такого права не мали. Зібрання вважалося легітимним, якщо участь у ньому взяли не менше 6000 осіб. За участь у зборах платили гроші. До компетенції Народних зборів належали: прийняття законів, вибори посадових осіб і контроль за їх діяльністю, вирішення питань війни та миру й інші важливі питання.

5. Важливе місце в управлінні державою посідали певні посадові особи, що обиралися відкритим голосуванням на Народних зборах або жеребкуванням строком на певний строк і за свою службу отримували винагороду. Такими посадовими особами були: стратеги (десять членів), архонти, ареопаг, астиноми, агораноми, метрономи та ін. Основні принципи діяльності посадових осіб: посади, зазвичай, були платними; посади були колегіальними (крім стародавніх – архонта, базилевса, полімарха); між посадами не існувало ієрархічної градації (окрім військового управління); всі посадові особи підзвітні; не можна було поєднувати дві посади одній особі; попередньо кандидатів на посаду перевіряли (докімасія).

До реформ Солона в Афінській державі основним джерелом права був звичай. У V-IV ст. до н.е. виникають закони, але, попри їх появу, звичаєве право відігравало велику роль у регулюванні тогочасних суспільних відносин.

Поступово право набуває більш цивілізованої форми та стає гуманнішим, порівняно з реформами Солона.

7. Афінське право не було систематизованим, не всі правові інститути були достатньо розроблені. Наприклад, інститут права власності основну увагу відводив володінню та не містив власне визначення права власності як абсолютного права особи. Остаточо було закріплено право власності на землю, тварин і рабів. Особливістю права власності було те, що обмежувалася концентрація в руках однієї особи надто великих земельних володінь.

8. Зобов'язальне право знало різні види договорів, які уклалися, переважно, в письмовій формі та забезпечувалися закладом, завдатком, поручительством.

9. У шлюбно-сімейних відносинах право забезпечувало провідну роль чоловіка, жінки ж були позбавлені багатьох прав. Спадкування могло здійснюватися за законом і за заповітом. Батько мав право позбавити синів спадку.

10. Кримінальне право розрізняло злочини проти держави та проти особистих інтересів. Найтяжчими злочинами вважалися: державна зрада, обман народу, образа богів, крадіжка храмового майна. Ті, хто скоїв державні злочини, оголошувалися поза законом, і кожен мав право їх убити. До серйозних злочинів належали: вбивство, зрада дружини й образа. Серед злочинів проти власності найтяжчими вважалися крадіжка майна та підпал.

Використана література та джерела:

[1, с. 74-78, 82-84, 92-93, 99-100, 115-116], [2, с. 125-144, 148-152]; [3, с. 48-66] [4, с. 108-126], [5, с. 49-67].

Питання для самоконтролю:

1. Які основні фактори формування державності у Стародавній Греції?
2. Які основні елементи соціальної структури давньоафінського суспільства?
3. Які основні риси афінської демократії?
4. Дайте визначення форми державного правління Стародавньої Спарти. Відповідь обґрунтуйте.
5. У чому причини відмінностей форми держави в Афінах і Спарті? Відповідь обґрунтуйте.
6. Чи володіли певними правами раби у країнах Стародавньої Греції?
7. Хто з афінських реформаторів увів плату за державну службу?
8. Яке місце в державному механізмі Стародавніх Афін займала гелісія? Відповідь обґрунтуйте.
9. У якій із розглянутих держав практикувалося виховання підростаючого покоління у спеціальних тренувальних загонах з 7-річного віку?
10. Чим відрізнялося право власності в Афінах і Спарті?

Рекомендована література до теми:

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. 2-ге вид., перероб. та допов. К.: Центр учбової літератури, 2008. 729 с.
2. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / 5-те вид., перероб. і допов. Київ : Істина, 2005. 768 с.
3. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник/ А.В. Грубінко. Тернопіль, 2010. 392 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків: Майдан, 2020. 618 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9481>
5. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн. Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 448 с.

Тема 4.

Державно-правовий розвиток Франкської держави

1. Загальна характеристика середньовічної держави.
2. Виникнення держави франків та періодизація її розвитку.
3. Суспільний лад, державний устрій Франкської держави.
4. Джерела права та риси правової системи.

Ключові поняття: алод, архікапеллан, бенефіцій, «березневі поля», васал, васалітет, вергельд, герцогство, граф, денарій, домен, еhini, капітулярії, літи, маршал, міністеріали, ордаля, пати, прекарій, пфальцграф, рахінбурги, Середньовіччя, солід, тезаурарій, феодальна держава, феодальна рента, феодальне право.

Вступ

Феодалізм, що сформувався у Середні віки, був більш прогресивною суспільно-економічною формацією, порівняно з рабовласницькою. Його економічною основою була власність феодала на засоби виробництва (передусім, на землю). При цьому безпосередній виробник (селянин) перебував у цілковитій залежності від феодала.

Феодалізм як суспільно-економічна формація виник у два способи:

- перший – як результат внутрішніх суперечностей, що склалися в первіснообщинному суспільстві;
- другий – внаслідок розкладу й ліквідації рабовласницької суспільно-економічної формації.

Феодалізму був властивий вищий рівень розвитку продуктивних сил. У нових економічних умовах панівний клас не був зацікавлений в експлуатації рабської праці, вона стала невигідною економічно. У період феодалізму основний виробник, позбавлений власності на землю, все ж таки мав засоби виробництва, своє приватне господарство, але змушений був віддавати частину своєї праці, або її плодів, феодалові – власнику землі.

Феодалний суспільно-економічний формації відповідав феодалний тип держави та права.

Виділимо основні форми виникнення феодалної держави і права:

1) виникнення феодалної держави і права безпосередньо з **розкладом родового ладу** і зародженням класового суспільства (Русь);

2) **трансформація рабовласницької держави** і права у феодалну державу і право (Візантія);

3) формування феодалної держави і права **внаслідок завоювання** (Франкське королівство).

У своєму розвитку феодална держава проминула кілька етапів, критерієм поділу на які є форма правління:

1) ранньофеодална монархія (V-IX ст.);

2) сеньйоріальна монархія (X-XIII ст.);

3) станово-представницька монархія (XIII-XVI ст.);

4) абсолютна феодална монархія (XVI-XVIII ст.).

У феодалних державах Західної Європи на верхньому щаблі ієрархічної структури суспільства стояв король, який вважався верховним власником землі. Він давав землю в «утримання» феодалам вищого рангу, а ті, своєю чергою, наділяли землею феодалів нижчих рангів. Селяни перебували на найнижчій сходинці в суспільній ієрархії та були у феодалній залежності від феодалів. Подібна система відносин власності детермінувала й відповідний тип держави і права.

Феодалне право прийнято називати «кулачним» правом – правом сильного, покликаним забезпечити позаекономічний примус народу працювати на феодалів. Феодалне право заохочує свавілля і самоуправство феодалів, відкрито закріплює у своїх нормах переваги панівного класу, затверджує поділ суспільства на стани і передбачає спадковість належності до певного стану. У феодалному праві немає поділу на галузі права. Натомість існував такий поділ: ленне (вотчинне) право, церковне (канонічне) право, доменіальне (королівське) право, міське (магдебурзьке) право. Значний вплив на правові норми мали релігійні приписи. Для всіх без винятку феодалних держав було властивим панування релігійного світогляду та привілейоване становище служителів культу. Характерною рисою феодалного права була також рецепція римського права.

1. Загальна характеристика середньовічної держави

Історія народів і держав сучасної Європи почалася в епоху, яку умовно визначають як «Середньовіччя». З часів античності поняття «Європа»

ототожнюється з географічним визначенням «Захід», що протиставляється Азії, або «Сходу». Термін «Європа» насправді означає певну територіальну цілісність народів і держав, історія яких передбачає спільність економічного, суспільно-політичного і духовного розвитку. Разом з тим своєрідність її західної частини, яка чітко визначилася саме на етапі Середньовіччя, дозволяє виділити Західну Європу як локальну цивілізацію, що існує в рамках більшого цивілізаційного об'єднання, яким є Європа в цілому.

Зміст термінів «Середні віки» і «феодалізм» змінювався з розвитком європейських історичних знань. Термін «середні віки» (від лат. *medium aevum*) був вперше введений італійськими гуманістами XV – XVI ст.

Римський історик XV ст. Флавіо Бьондо у праці «Історія від падіння Риму» назвав «середнім віком» період, що відділяв його епоху від епохи Античності. Тому термін «Середньовіччя» з великою долею умовності можна застосовувати до держав Східної Європи та, тим більше, до держав Сходу.

У XVII ст. професор Гальського університету (Німеччина) Й. Келлер увів термін «Середні віки» до загальної періодизації всесвітньої історії, поділивши її на Античність, Середньовіччя і Новий час. Хронологічні рамки періоду Середньовіччя він позначив від поділу Римської імперії на Західну і Східну (завершився у 395 р. за Феодосія I) до падіння Константинополя під ударами турецької навали у 1453 р.

В період Великої французької революції (кінець XVIII ст.) набув поширення термін «феодалізм», що ототожнювався з «Середніми віками». Зазначений термін походить від терміну «феод», що в документах XI – XII ст. позначав земельну власність, передану васалу сеньйором за військову службу. Його аналогом в німецьких землях став термін «лен». Отже, історія Середніх віків розглядалася як час панування феодальної або ленної системи суспільних зв'язків та відповідного типу господарювання.

Характеристика поняття «феодалізму» з метою комплексного засвоєння особливостей розвитку держави і права в зазначену епоху потребує розгляду фундаментальних явищ суспільного розвитку того часу. Ними, зокрема, є:

1. Як видно з самого походження терміну «феодалізм», **основним засобом виробництва та видом власності в середньовічних суспільствах була земля.** За феодалізму земля у вигляді великої власності знаходилася у монопольному користуванні феодалів, які в силу специфіки суспільного поділу праці сконцентрували в своїх руках насамперед військову та релігійну функції. Феодальна земельна власність безпосередньо реалізовувалася через дрібних виробників – селян, яким феодал віддавав землю для обробітки. Селянин не був власником землі, а лише утримував її на певних умовах, аж до права спадкування. Його економічна залежність виражалася у формі ренти, тобто роботи або платежу на користь феодала (її види: відробіткова, натуральна, грошова). Правове становище селянина суттєво відрізнялося від раба, адже селянин хоча й був залежним виробником, володів засобами виробництва, знаряддями праці, мав право вести власне господарство та був особисто вільним. Основна маса селян залежала від феодала та піддавалася експлуатації.

2. Другою особливістю феодальної **земельної власності** стало її **тісне поєднання з політичною владою**. Крупна вотчина феодала була не лише господарською одиницею, але й своєрідною маленькою державою – сеньйорією. В руках крупних феодалів зосереджувалася адміністративна, фінансова, судова, військова влада. Така організація суспільства зумовила у X – XI ст. поширення в Європі явища феодальної роздрібненості.

3. Третьою особливістю феодальної земельної власності стала її **ієрархічна структура**. У період феодалізму у Західній Європі існували такі форми феодальної земельної власності:

- алод – вільно відчужувана індивідуальна земельна власність, яка могла успадковуватися;

- бенефіцій – земельне володіння без права спадкування, що надавалося феодалами їхнім васалам за певну, насамперед військову службу;

- феоде – земельне володіння, яке васал отримував від свого сеньйора (лен у Німеччині, ф'єф у Франції).

На основі такого юридичного поділу власності склалася ієрархічна структура серед земельних власників, пов'язаних васально-ленними відносинами. На відміну від західної моделі, де государ володів номінальним правом верховної власності, у східній моделі феодалізму реальним верховним власником землі була держава. Проте це не виключало наявності приватних володінь, але їх становище було слабким. Земельна власність приватних власників зазвичай була підконтрольна державі. Власники землі мали обмежені політичні права. Соціальна ієрархія і система васально-ленних відносин на Сході була розвинена недостатньо. Економічний примус, нерозділення економічної і політичної влади, певним чином розвинені васально-ленні відносини – все це зумовило важливість особистісних зв'язків у феодальному суспільстві, що знайшли вираження в юридичних формах патронату, залежності договорів, які містили речову (приватновласницьку) основу цих зв'язків.

Проблема феодальної власності не обмежується лише характеристикою земельної власності. З розвитком феодального, переважно аграрного суспільства в економіці зросло значення ремесла і власності на відповідні знаряддя праці. Саме прогрес у розвитку ремесел у підсумку визначив перспективу розвитку всього феодального суспільства і перехід до нової соціальної системи – капіталізму.

4. Останньою суттєвою характеристикою феодального суспільства назвемо його **корпоративний характер**. Колектив певним чином накладав обмеження на особу, яка могла здійснювати свої права на власність в силу належності до корпорації – колективу: селянин – право на користування і власність знарядь праці в рамках сільської общини; феодали – свою власність в рамках васальних зв'язків своєї спільноти-корпорації; ремісник і купець – своє право на працю і власність на знаряддя праці в рамках цеху або гільдії, нормам уставу яких вони підкорялися.

Корпоративізм феодального суспільства знайшов вираження в його **соціальній структурі**, яка відзначалася складним переплетенням класового і станового поділу та соціально-економічного, а отже правового розшарування.

Політична організація феодального суспільства пройшла у своєму розвитку через декілька етапів. А саме:

1. В умовах перехідного періоду і генези феодальних відносин існували політичні утворення у вигляді як правило недовговічних варварських королівств і **ранньофеодальних держав**. Для них характерні сильні пережитки так званої «первісної демократії». Королівська влада володіла обмеженими можливостями.

2. З утвердженням феодальних відносин у X – XII ст. і розвитком феодальної роздрібності політична влада концентрувалася в руках великих землевласників – князів, герцогів, графів, які часто були формально об'єднані слабкою владою монарха та реалізовували авторитарний принцип влади (кожний барон – король у своїх володіннях). На цьому етапі оформляється важлива особливість політичної структури **сеньйоріальної монархії**: поділ політичної влади на владу в центрі (на рівні загальнодержавної чи територіальної влади князя) та на місцях (влада в особі земельного власника). Місцева влада вдосконалюється та ускладнюється з посиленням автономізації міст, окремих суспільних станів і станових груп.

3. Надалі королівська влада починає боротьбу з поліцентризмом. В умовах централізації влади в Західній Європі виникає нова форма феодальної монархії з органами **станового представництва**. Центральна влада була змушена іти на діалог із суспільними станами, інтереси яких представляли органи станового представництва як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях (англійський парламент, французькі Генеральні штати, німецький рейхстаг, ін.).

4. На етапі пізнього феодалізму оформилася **абсолютна монархія**. Нова форма держави передбачала вищий рівень централізації, збільшення владних повноважень монарха – наявність під його контролем адміністративного апарату, армії і податків. Специфічна розстановка суспільних сил та запекла боротьба між ними, пов'язана із занепадом феодалізму та виникненням буржуазних відносин, дозволяла монарху відігравати роль верховного арбітра і реалізовувати «абсолютну» владу. Перемога авторитарного принципу влади супроводжувалася згортанням чи навіть ліквідацією органів виборної представницької влади насамперед на загальнодержавному рівні.

На основі короткого огляду основних етапів розвитку феодалізму в Західній Європі наведемо найбільш поширену в науковій літературі періодизацію історії держави і права країн цього регіону в епоху Середньовіччя:

- 1) ранньофеодальна монархія V – IX ст.;
- 2) сеньйоріальна монархія X – XII ст.;
- 3) станово-представницька монархія XIII – XV ст.;
- 4) абсолютна монархія XVI – XVII ст.

При цьому варто враховувати умовність верхньої хронологічної межі цієї **періодизації**. Так, якщо дата початку Середніх віків для Західної Європи є

загальноприйнятою – 476 р., тобто V ст. (остаточний розпад Римської імперії), то їх завершення зазвичай датують XVII ст. – Англійською буржуазною революцією (1640 – 1660 рр.) та одночасно завершенням Тридцятилітньої війни в Європі (1618 – 1648 рр.).

Проте, наприклад, для Франції така межа не підходить, адже там абсолютна монархія з усіма атрибутами феодальних відносин продовжувала існувати аж до Великої французької революції 1789 – 1794 рр.

На всіх етапах розвитку феодального суспільства існувала суперечлива єдність двох властивих державі функцій – насилля і порядку. Здійснення насилля було в основному пов'язане з інтересами панівної корпорації землевласників. Державне право (джерелами формування якого стали звичаєве право, державне законодавство та римське право) забезпечувало монополію феодалів на земельну власність, а також статус знатності і «благородства», пов'язаний з особливими політичними та юридичними привілеями. У якості гаранта миру і правопорядку по відношенню до суспільства в цілому монарх вступав у діалог з різними суспільними силами, що розширювало соціальну базу влади. Форми такого діалогу: органи станового представництва; королівський суд з правом апеляції до нього; підтвердження центральною владою документів правотворчості податних станів (міських хартій і міського законодавства, хартій сільських общин тощо).

Середньовіччя відзначилося пануванням світових релігій – буддизму та ісламу на Сході, християнства в Європі. Поряд із загальнокультурним та суспільно-регуляторним значенням в житті Європи церква стала крупним землевласником, у власності якого була приблизно третина земельного фонду у кожній із західноєвропейських країн, а також потужною ідеологічною силою, яка освячувала феодальні порядки.

Таким чином, **головними ознаками феодалізму є:**

1) панівна форма власності – земельна власність, реалізація якої визначала права, місце в суспільній ієрархії та надавала політичну владу;

2) в основі суспільно-політичного устрою – відносини сюзеренітету-васалітету, станово-ієрархічна нерівність, закріплена моральними і правовими нормами;

3) ідеологічна основа феодалізму – релігія (християнство);

4) територіальна роздібненість феодальних держав на окремі феодальні володіння (сеньйорії у Франції, манори в Англії, землі в Німеччині);

5) головним інститутом політичної системи суспільства все ж залишалася держава; різноманітність форм державності при домінуванні монархії з авторитарним режимом.

2. Виникнення держави франків та періодизація її розвитку

Європейський феодалізм зароджувався в умовах зіткнення і взаємодії античного рабовласницького суспільства з родоплемінним «варварським» суспільством германських, кельтських, слов'янських та інших народів

Центральної, Північної і Східної Європи, що відбувалися у період з IV по VII ст. в умовах так званого Великого переселення народів. Саме на цей час випав пік міграційних процесів по всьому континенту, що радикально змінили його етнічну, культурну та політичну структуру.

Для Галлії п'яте століття стало часом глибоких соціально-економічних перетворень. Ця багата провінція Риму (її територія майже співпадає з нинішньою Францією), як і вся імперія, була охоплена глибокою кризою. Стали частішими виступи рабів, колонів, селян, міської бідноти. Рим уже не міг захищати народи від вторгнення іноземних племен і, перш за все, германців – східних сусідів Галлії. Як наслідок, більша частина провінції була захоплена вестготами, бургундами, франками (салічними і рипуарськими) та іншими племенами. Із цих германських племен найбільш сильними були салічні франки. Їм знадобилось понад 20 років, щоб у кінці V – початку VI ст. захопити більшу частину Галлії (486 р.).

Виникнення класового суспільства у франків, яке розпочалося у них ще до переселення на нову батьківщину, різко прискорилося у процесі завоювання Галлії.

Кожний новий похід збільшував багатства франкської військово-племінної знаті. При поділі військової здобичі їй діставались кращі землі, значна кількість колонів, худоби та іншого майна. Знать звеличилась над простими франками, хоч останні ще продовжували залишатись особисто вільними і спочатку навіть не відчували посилення економічного гніту. Франки розселялись на своїй новій батьківщині сільськими громадами (марками). Марка вважалась власником усієї землі громади.

Галло-римляни опинились у положенні залежного населення, яке за чисельністю в декілька разів переважало франків. Разом з тим галло-римська аристократія частково зберегла свої багатства. Єдність класових інтересів поклала початок поступового зближення франкської і галло-римської знаті. Це особливо позначилось при формуванні нової влади, за допомогою якої можна було зберегти у своїх руках захоплену державу, тримати в покорі колонів і рабів. Колишня родо-племінна організація необхідних сил і засобів для цього дати не могла. Установи родоплемінного ладу поступаються місцем новій організації з військовим вождем-королем і особисто відданою йому дружиною. Король і його наближені фактично вирішують найважливіші питання життя держави, хоч ще зберігаються народні збори та деякі інші інститути минулого ладу франків. Формується нова «публічна влада», яка вже не співпадає безпосередньо з населенням. Вона складається не тільки з озброєних людей, але і з примусових закладів, яких не було при родоплемінному ладі. Встановлення нової публічної влади пов'язано з введенням територіального ділення населення. Землі, які заселили франки, були поділені на «паги» (округи). У свою чергу паги ділились на менші адміністративні одиниці – «сотні». Король вручає управління населенням, яке проживало в пагах і сотнях, довіреним особам.

Виникнення держави у франків пов'язане з іменем одного з військових вождів – Хлодвіга I (486 - 511) із роду Меровингів.

Під його керівництвом була завойована основна частина Галлії, а також землі елеманів, вестготів, східних франків. Сини Хлодвіга I підкорили собі королівство бургундів, землі тюрінгів та баварів.

Далекоглядним політичним кроком Хлодвіга I було прийняття ним та його дружиною християнства за католицьким зразком. Це забезпечило йому підтримку галло-римської знаті і пануючої в Галлії католицької церкви.

Таким чином, держава франків виникла у зв'язку з необхідністю утримання і управління завойованими територіями.

Держава франків стала класичним прикладом *ранньофеодальної монархії*. Її формування супроводжувалося розпадом первіснообщинного ладу та переходом до феодальних відносин, минувши стадію класичного рабства.

Держава франків пройшла у своєму розвитку два **основні періоди**:

- 1) з кінця V ст. по VII ст. (монархія Меровінгів);
- 2) з VIII ст. до середини IX ст. (монархія Каролінгів).

Рубіж, що розділяє ці періоди, характеризувався не тільки зміною правлячих династій. Він став початком нового етапу глибокої соціально-економічної і політичної перебудови франкського суспільства, в ході якої поступово складалася власне феодальна держава у формі сеньйоріальної монархії. Протягом другого періоду в основному завершується створення крупної феодальної земельної власності, двох основних класів феодального суспільства: феодалів та у різній мірі залежного селянства. На зміну відносній централізації і ранньофеодальної держави приходить феодальна роздрібненість.

3. Суспільний лад, державний устрій Франкської держави

Важливим джерелом вивчення суспільної структури Держави франків у перший період є збірка правових звичаїв «Салічна правда» (рубіж V – VI ст.), в якій письмово зафіксовано суспільний лад салічних франків на етапі переходу від родового до ранньокласового суспільства.

У V – VI ст. у франків зберігалася стара община – **марка**, члени якої колективно володіли землею та переважно були рівноправними селянами-воїнами. Община складалася з великих сімей, між якими ще існували родинні зв'язки. Орна земля була колективною власністю марки і періодично перерозподілялася між общинниками.

Стосунки експлуатації серед самих франків не були розвинені. Нечисленною була франкська знать, що сформувалася у правлячу верхівку під час військових походів Хлодвіга. Заможні сім'ї мали рабів як хатню прислугу, тобто рабство мало *патріархальний характер*. Раб вважався річчю. Його крадіжка прирівнювалася до крадіжки тварин. Шлюб раба з вільним мав наслідком втрату останнім свободи.

«Салічна правда» вказує також на наявність у франків інших *соціальних груп*: знать, вільні франки (общинники) і напіввільні *літи*. Останні зазвичай були хатніми ремісниками та виконували іншу господарську роботу. Літи були

неповноправними членами общини франків. Вони могли вступати у договірні стосунки, відстоювати свої інтереси в суді, брати участь у військових походах разом зі своїм паном. Літ, як і раб, міг бути звільнений паном, у якого залишалося його майно.

Соціальна структура держави франків:

Вільні франки – воїни, знать/чиновництво, римляни.

Невільні франки – вільновідпущеники, раби, літи.

Важливим чинником, що визначав правовий статус франків, була приналежність до королівської служби, королівської дружини, до державного апарату. Ці відмінності найяскравіше виражалися в системі грошових відшкодувань, пов'язаних із спричиненням шкоди життю, майновим та іншим правам окремих осіб.

Під впливом майнового розшарування і послаблення родових зв'язків спадковий наділ землі вільних франків перетворюється на індивідуальну, відчужувану земельну ділянку окремих сімей – **алод**. Це по суті ділянка землі, володар якої вийшов з общини. Поступово відбувалося формування інститутів сімейної та індивідуальної земельної власності. У VIII – IX ст. проходив основний процес формування феодальних відносин. У франкському суспільстві відбувався аграрний переворот, що привів до повсюдного затвердження крупної феодальної земельної власності і до втрати общинником землі.

Нововведення у форми земельного володіння здійснив король Карл Мартелл (VIII ст.). Прагнучи підсилити центральну владу в державі і тим самим запобігти її розпаду на сеньйорії, правитель вирішив створити якісно нове військо – феодальне ополчення під контролем короля. Конфіскувавши частину земель політичних супротивників, Мартелл почав роздавати **бенефіції** – земельні наділи, що надавалися у володіння дружинникам за військову службу. Між королем і бенефіціарієм виникав феодальний зв'язок: король ставав сеньйором, бенефіціарій – васалом. Отримання землі супроводжувалося клятвою вірності. Після смерті бенефіціарія його земля і обов'язки переходили до сина. Якщо його не було, король міг вилучити земельну ділянку і передати її іншому.

З середини VIII ст. розпочався період завершення процесу розшарування франкського суспільства на феодальних землевласників і залежних від них селян. Цьому сприяло широке поширення стосунків заступництва, панування і підкорення, що виникають на основі особливих договорів.

Основні юридичні форми договорів залежності селян від феодалів:

1) комендації (заступництво); юридичні підстави укладення: за проханням селянина про заступництво феодала; юридичні наслідки: не завжди були пов'язані з втратою свободи і прав власності на земельну ділянку, але потрапивши під таке заступництво, вільні селяни поступово втрачали особисту свободу і через декілька поколінь переважно ставали кріпосними;

2) прекарій; юридичні підстави укладення – одержання земельних наділів селянами від феодала; юридичні наслідки: «прекарій даний» (своєрідна форма оренди землі, на підставі якої безземельний або малоземельний селянин

отримував ділянку землі у тимчасове користування); «прекарій відшкодований» (прекарист спочатку віддавав свою ділянку землі землевласникові в заставу як гарантію повернення боргу і з часом отримував її назад у володіння; «прекарій дарований» (прекарист найчастіше під прямим тиском землевласника потрапляв у певну форму економічної залежності, віддавав свою ділянку панові, а потім отримував від нього свою і додаткову ділянку землі, але вже в якості тримання).

3) заступництво мало наслідком встановлення особистої і майнової залежності селян від землевласників. Селяни передавали їм право власності на свої земельні ділянки, отримуючи їх назад на умовах виконання певних повинностей, сплати оброку тощо.

Договори комендації виникли насамперед у стосунках селян з католицькою церквою, монастирями. У IX ст. крупні бенефіціарії домоглися права передавати бенефіції у спадщину. На зміну бенефіцію приходить **феод**. Крупні феодалі перетворюються на суверенів, які володіють політичною владою в своїх володіннях.

У процесах становлення і розвитку державного апарату франків можна виділити ряд **особливостей**:

1. Насамперед – **переродження органів плеємінної демократії франків в органи нової публічної влади**, у власне державні органи.

2. Також з формуванням сенйоріальної монархії відбувалося поступове **перетворення державної влади франкських монархів у «приватну» владу государів – сенйорів**, що характерно для пізнього етапу розвитку франкської державності (VIII – IX ст.). Хлодвіг був першим франкським королем, який утвердив своє виняткове становище одноосібного правителя. Однією з найважливіших його політичних акцій стало прийняття християнства.

3. На зміну старій родовій общині остаточно прийшла **територіальна община** (марка), а разом з нею і територіальний поділ на округи (паги) та сотні.

На початковому етапі розвитку держави франків значну роль відігравали органи громадського управління. Народні плеємінні збори були замінені оглядом війська (спершу «Березневі поля», згодом «Травневі поля»). На місцях продовжували існувати сотенні збори вільних людей, які розглядали у тому числі справи про провини, правопорушення і злочини. Керівна роль на зборах належала виборному **тунгіну** та **рахінбургам**.

Роль общини в судових справах була значною. Вона відповідала за вбивство, здійснене на її території (т. зв. кругова порука), виставляла співприсяжників, які засвідчували добре ім'я її члена.

Король насамперед був охоронцем миру та виконавцем судових рішень общини. Його чиновники виконували в основному поліцейські та фінансові функції. Королівські розпорядження, за «Салічною правдою», стосуються незначного кола державних справ – призову у військо, виклику до суду. Проте поступово відбувалося посилення влади королів. Король прямо вторгався у внутрішньообщинні справи, поземельні стосунки, дозволяв чужакові селитися на громадській землі. Влада франкських королів передавалася у спадок.

Усі важелі державного управління поступово зосереджувалися в королівському палаці. За часів династії Меровінгів існувала двірцево-вотчинна система державного управління.

Державний апарат франкського королівства складали такі **посади**:

майордом – управитель королівського двору; сенешаль – помічник майордома; пфальцграф – головний помічник короля в судовій діяльності; референдарій – управитель королівської канцелярії; камерарій – управитель королівської скарбниці; маршал – начальник королівської кінноти; вікарій (архікапелан) – королівський (придворний) священник.

За Меровінгів система місцевого управління зберігала залишки військової демократії. Королівство поділялося на сотні і графства. Згодом оформилися герцогства. Формально король управляв усім господарством, а фактично на місцях правили його довірені особи. Графи володіли поліцейськими, військовими і судовими функціями. Поняття «граф» і «суддя» поступово стають тотожними, що засвідчило втрату місцевим общинним самоуправлінням судових повноважень та його підпорядкування королівській владі. На державній службі широко використовувалися дружинники короля. Розширення участі феодалної знаті в управлінні державою привело до поступової втрати королівською владою відносної самостійності та формальної одноосібності. Це відбулося у період, коли крупне землеволодіння набуло значних розмірів. Значну владу отримала створена раніше Рада короля, що складалася з представників знаті, служилого і вищого духовенства. Без її згоди король фактично не міг ухвалити жодного вагомого рішення. Знать поступово перебирала ключові позиції в управлінні не тільки в центрі, але й на місцях. Разом з ослабленням влади королів все більшої незалежності набували графи, герцоги, єпископи, абати, що стали крупними землевласниками.

Важливе значення для централізації державної влади мали реформи Карла Мартелла. Як зазначалося, він активно роздавав бенєфіції, фондом для яких служили спершу землі, відібрані у політичних супротивників (непокірних магнатів), а коли ці землі закінчилися, він провів часткову секуляризацію церковних земель. Одночасно він сприяв поширенню християнства і розширенню володінь церкви на підкорених територіях.

Наслідки бенєфіціарної реформи Карла Мартелла:

політичні – частково прив'язано найбільш знатних феодалів до трону через загрозу втрати пожалувань;

військові – взамін занепалялого пішого селянського ополчення створено бєзздатне кінне військо;

соціальні – значно змццено прошарок дрібних і середніх феодалів, які стали основою кінного ополчення; змццено фєодальну земельну власність і селянську залежність; створено поземельні зв'язки між давальником та отримувачем землі, що спряло встановленню відносин особистої вірності і покровительства між ними.

Новій перебудові апарату управління сприяло широке розповсюдження *імунітетних грамот*, за якими територія, що належить власникові імунітету,

вилучалася (частково або повністю) з відання державної влади в судових, податкових та адміністративних справах. Вотчинник отримував політичну владу над своїми селянами. Імунітетні грамоти, як правило, санкціонували стосунки політичної залежності селян від своїх сеньйорів – вотчинників.

Система імунітету неминуче повинна була спричинити посилення роздрібненості та місцевого сепаратизму. Однак за час правління Карла Великого (768 – 814 рр.) держава франків досягла своєї найвищої могутності.

Карл Великий став засновником тисячолітньої імперії, відомої згодом під ім'ям Священної Римської імперії германської нації. Він ще до оголошення себе імператором у 800 р. зробив ставку на поєднання військової сили і духовного верховенства завдяки подальшій християнізації країни. За час його правління франкська ранньофеодальна монархія досягла свого розвитку. За зовнішньою централізацією імперії приховувалася її слабкість та неоднорідність. Створена шляхом завоювань величезна територія містила декілька десятків народностей зі своїми традиціями і господарським укладом життя. Землі імперії були слабо пов'язані між собою та потребували постійного адміністративного і військового упорядкування. Королівське (імператорське) управління зазвичай мало формальний характер. Тому Карл Великий усе життя проводив у військових походах. Зрештою така форма імперії була характерна для багатьох найбільших ранньофеодальних держав Європи. В руках Карла Великого залишалася лише певна частина загальнодержавних повноважень, як-то традиційні охорона миру, охорона кордонів, координація дій центральної влади і вотчинних властей.

До виконання цих функцій був пристосований імператорський апарат управління. Рада вищих представників духовної і світської знаті вирішувала всі найважливіші справи королівства. Збереглася посада графа. Важливу роль відігравали маркграфи – воєначальники в прикордонних графствах. Для підтримки зв'язку центру з місцевими територіями створено посаду «королівських посланців», які були покликані наглядати за управлінням королівськими маєтками, правильністю здійснення релігійних обрядів, за королівськими суддями, здійснювали розгляд апеляційних скарг на рішення місцевих судів у справах про тяжкі злочини. Державні посланці могли вимагати видачі злочинця, який знаходився на території духовного чи світського сеньйора. Тимчасове об'єднання під владою Каролінгів різних племен і територій за відсутності економічної, соціальної, правової і культурної єдності між ними могло тривати до того часу, доки франкські феодали підтримували королівську владу. На середину IX ст. великі феодали стали практично незалежними від центральної влади.

Отже, разом з перетворенням влади монарха-вождя на владу государя-сеньйора на зміну ранньофеодальній монархії поступово приходила нова феодальна державна форма – сеньйоріальна монархія.

Син Карла Великого Людовик Благочестивий (814 – 840 рр.) у 817 р. поділив імперію між своїми синами. У 843 р. після смерті Людовіка його сини уклали Верденський договір про новий поділ імперії. Молодший син Карл Лисий отримав Західно-Франкське королівство (Франція), середній брат Людовік

Німецький – Східно-Франкське королівство (Німеччина) і старший брат Лотар зберіг імператорський титул і територію Італії.

4. Джерела права та риси правової системи

Покликання феодального права насамперед полягало в юридичному закріпленні та врегулюванні монопольного права феодалів на землю, права користуватися працею залежного селянства та інших соціальних верств та регулювання відносин всередині самого стану феодалів.

Головними ознаками феодального права є такі:

- 1) головне місце посідали норми регулювання земельних відносин;
- 2) мало характер «права-привілею»;
- 3) відсутній поділ на галузі права (існував поділ за сферами правового регулювання: ленне (вотчинне) право, церковне (канонічне) право, королівське (доменіальне) право, міське право);
- 4) було правом сильного;
- 5) партикуляризм і казуїстичність;
- 6) рецепція римського права;
- 7) великий вплив релігійних норм і традицій.

Незважаючи на наявність спільних особливостей, феодальне право кожної країни мало свої риси. Так, середньовічне право Франції і Німеччини характеризувалося своєю роздрібненістю. Наприклад, за характером правових джерел Франція поділялася на північну і південну частини. На півночі домінувало звичаєве право (кутюми), яке було зафіксоване у т. зв. «варварських правдах» та адаптоване до феодальних відносин, а на півдні – переважно рецептоване римське право.

Джерелами середньовічного права ранньофеодального періоду є:

- звичаєве право («варварські правди») – записи звичаєвого права варварських племен («Рипуарська правда», «Бургундська правда», «Баварська правда», «Салічна правда» тощо);
- капітулярії королів – письмові королівські закони, дипломи, документи, видані канцелярією королів в основному церковним особам та інституціям;
- імунітетні грамоти – документи на право володіння землею (видавалися королями крупним феодалам);
- формули – зразки документів (грамот) для оформлення договорів;
- церковні документи – церковні канони, рішення соборів і синодів, розпорядження вищого духовенства.

«Варварські правди» за своїм змістом – судебники, керівництво для суддів. Вони не є збірками систематично викладених за певним принципом норм, які стосуються переважно усіх сторін життя ранньофеодального суспільства. Для них також характерна неповнота, фрагментарність, казуїстичність.

Найвідомішою із «варварських правд» є «Салічна правда» – збірник правових звичаїв салічних франків. Її оригінальний текст не зберігся, тому вона відома у більш пізній редакції. Текст рукопису поділений на 65 титулів

(глав), написаних латинською мовою. Капітулярії як доповнення до документа написані франкським діалектом.

Правове регулювання власності. У тексті «Салічної правди» немає однозначного поняття власності. До рухомих речей, окремих осіб, які були власністю, або сімей застосовувався термін «свій» на відміну від терміну «чужий». Рухоме майно безперешкодно відчужувалося, передавалося у спадок одному з членів сім'ї або родичеві з боку матері чи батька. Більшість приписів присвячено охороні права на різні рухомі речі, зокрема, докладно розглянуто випадки крадіжки великої рогатої худоби, а також овець, кіз, собак, голубів, бджіл, свиней тощо. «Салічна правда» відобразила нововведення щодо землеволодіння. Право на землю мала сім'я. Розрізнялися такі види земельної власності, як присадибна ділянка, орна земля, луки і ліси. Передбачено великий штраф за підпал і руйнування огорожі земельної ділянки. Високим штрафом каралася не лише крадіжка в межах будинку або двору, але й просте проникнення на територію маєтку після заходу сонця. Це свідчить про велику увагу до захисту приватної власності.

Франкам був відомий інститут давності володіння. Якщо протягом року і одного дня жоден з членів общини не висловлював протесту проти поселення «чужака», його землеволодіння набувало юридичної сили.

Зобов'язальне право у «Салічній правді» відображене слабо. Згадуються такі види договорів, як міна, купівля-продаж, дарування, особистий найм, позика. Передача права власності проходила публічно шляхом передання речі від однієї особи до іншої. Невиконання зобов'язань передбачало майнову відповідальність.

Шлюбно-сімейні стосунки. Сім'я у франків мала патріархальний характер. Укладенню шлюбу передувала угода між сім'ями жениха і нареченої. Заборонялися шлюби між родичами. Викрадення дівчини з метою укладення шлюбу передбачало покарання у формі штрафу. Такі шлюби оголошувалися недійсними, а діти, народжені від них – незаконнонародженими. Шлюби з рабами мали наслідком втрату свободи. Жінка, яка одружилася з рабом, оголошувалася поза законом, а її майно надходило в скарбницю. Родичі могли її безкарно вбити. Становище жінки в сім'ї визначалося пережитками матриархату. Незаміжня жінка у германців користувалася певною самостійністю. Проте вона не могла повторно вийти заміж без дозволу суду і сплати певної суми родичам померлого чоловіка. Жінка володіла власним майном (приданам), яке їй надавалося не батьком, а чоловіком у вигляді «шлюбного дарунка». Жінка не могла ні дарувати, ні продавати своє придане. Після її смерті воно переходило дітям. У випадку повторного шлюбу частина приданого вдови передавалася найближчим родичам чоловіка, а за їх відсутності – до державної скарбниці. Про розлучення в тексті «Салічної правди» не йдеться. Звичаєве право передбачало свободу розлучення. Процеси християнізації внесли значні зміни в шлюбно-сімейні стосунки германців. Зокрема, встановлено нерозривність інституту шлюбу. У VIII – IX ст. видані перші законодавчі акти, що встановлювали обов'язковість церковного оформлення шлюбів. Заборонялися повторні шлюби вдів.

Спадкування здійснювалося за законом і заповітом. У першому випадку первинне право спадкування рухомого майна мали діти, потім дружина, брати і сестри, сестри дружини, чоловіка, найближчі родичі. При спадкуванні нерухомого майна жінки не мали права отримання спадку. Проте на підставі едикту короля Хільперіка (561 – 584 рр.) земля могла переходити у спадок не лише до синів, але й дочкам, братам, сестрам померлого. Спадкування за заповітом здійснювалося на народних зборах шляхом дарування з дотриманням формальних процедур. Майно спершу передавалося третій особі, яка була зобов'язана не більше ніж через рік після смерті дарувальника передати майно вказаному у заповіті спадкоємцю.

Злочини і покарання. У тексті «Салічної правди» велика увага приділена злочинам і покаранням. Під злочином, хоча й без чіткого визначення, розуміли образу, шкоду, заподіяну особі або майну іншого, порушення «королівського миру». Під покаранням – відшкодування, компенсація за образу або шкоду, своєрідний відкуп від можливої помсти з боку скривдженого або його родичів (таліон).

Зазначимо, що переважна більшість злочинів, згаданих у «Салічній правді», належала до категорій злочинів проти майна та особи, злочини ж проти держави та релігії передбачали королівські капітуляції. Також «Салічна правда» не передбачала смертної кари як покарання. Більшість правопорушень обкладалася різними штрафами. Мета покарання – відшкодування збитків потерпілому і плата штрафу за порушення королівського миру, що було вельми прогресивним на той час. У санкціях за правопорушення і злочини чітко помітна майнова диференціація суспільства. Так штраф господареві вбитого раба становив 35 солідів, за вбивство літа – 100 солідів, вільного франка – 200, графа солідів, королівського чиновника – 300 солідів. За вбивство графа при виконанні службових обов'язків вергельд потроювався. Однак розмір штрафу (основного виду покарання) залежав не лише від соціального становища вбитого, але й від його віку, статі. Потрійний вергельд за вбивство жінки пов'язувався з її можливостями до дітородіння. Якщо жінка не могла народжувати дітей, вергельд складав 200 солідів. Вагітність жінки підвищувала вергельд до 700 солідів. Щодо крадіжок також передбачалися обтяжуючі обставини. Наприклад, розрізнялися крадіжки, здійснені вільними або рабами, із зломом, підбрюхою ключів або без них, одного або декількох тварин тощо.

«Салічна правда» також передбачає такий вид покарання, як вигнання з общини та оголошення поза законом. Такій людині не можна було давати їжу і притулок, навіть дружині і батькам, які штрафувалися за допомогу їй. Страта застосовувалася як покарання переважно до рабів.

Судочинство. Судовий процес мав змагальний характер. Розшук вкраденої речі, виклик до суду відповідача і свідків були обов'язком самого потерпілого. «Салічна правда» передбачала штраф за неявку відповідача і свідка до суду без поважних причин. До поважних причин відносилися королівська служба, хвороба, смерть родичів, пожежа в будинку. Лжесвідки оголошувалися поза законом і штрафувалися. Гарантією правдивості показань свідків була клятва

свідка в суді. За відсутності свідків вступав в силу інститут співприсяжництва. Співприсяжники – родичі, сусіди, друзі, які захищали одну з сторін, виходячи не із знань обставин справи, а з нібито властивих відповідачеві, обвинуваченому та іншим чеснот. «Салічна правда» передбачає ордалії («божий суд») за допомогою казанка з киплячою водою, в яку опускалася рука обвинуваченого. Якщо обпалена рука погано гоїлася, це свідчило про його винуватість. Від випробування казанком можна було відкупитися. Сума викупу залежала від суми передбачуваного штрафу у випадку програної справи, але була значно нижчою, ніж сам штраф. Можливість «викупу руки від казанка» була привілеєм заможного злочинця. До рабів застосовувалися тортури.

Висновки

1. У державно-правовому розвитку держави франків вирізняють два періоди: 1) монархія Меровінгів (V-VII ст.); 2) монархія Каролінгів (VII-IX ст.). Королівство франків досягло розквіту за часів правління Карла Великого (768-814 рр.), який прагнув створити єдину централізовану державу через об'єднання германських племен із романськими на засадах християнської віри.

2. Процес становлення державності у франків тривав близько двох століть. За часів династії Меровінгів існувала двірцево-вотчинна система управління. Управлінська бюрократія у франків ще не склалася. Суд не був відокремлений від адміністрації та підпорядковувався королю. Дедалі більшого впливу набувало духовенство. Після прийняття християнства церква швидко збагачувалася і стала великим землевласником.

3. За Меровінгів система місцевого самоуправління зберігала залишки воєнної демократії. Королівство поділялося на адміністративно-територіальні одиниці – графства і сотні. Формально король здійснював управління всім господарством, а фактично на місцях правили його довірені особи. За традицією скликали збори вільних людей (в сотнях), на яких розглядали різні провини, правопорушення і злочини. Судове мито збирали в королівську скарбницю.

4. Франки перебували на стадії ранньокласового феодального суспільства. Їхня община – марка – колективно володіла землею, її члени були рівноправними вільними селянами – воїнами. Община складалася з великих сімей, між якими ще існували родинні зв'язки. Орна земля була у колективній власності марки і періодично перерозподілялася між общинниками. Заможні сім'ї мали рабів як хатню прислугу (патріархальне рабство) і напіввільних літів (хатніх ремісників).

5. З розпадом селянської общини – марки – селяни потрапляли в залежність від великих землевласників – світських і духовних феодалів. Перехід у залежне положення відбувалося у різних формах: 1) за проханням селянина про заступництво феодала – комендації; 2) з одержанням земельних наділів – пекаріїв, за які селяни повинні були відробляти панщину або сплачувати оброк; 3) з установленням незалежності від юрисдикції державної влади (судової, поліцейської, фінансової) – імунітети. Так утверджувалися феодальні

відносини васала і сеньйора, сюзерена. Право на користування землею, її утримання належало васалові, право власності – сеньйорові.

6. У VIII ст. за реформою Карла Мартела набули поширення бенефіції. Кінні дружинники короля за свою службу стали одержувати землю у довічне володіння. У цілому соціальна структура населення франкського королівства була такою: 1) король, королівські чиновники (родова знать); 2) феодалі (світські й духовні); 3) вільне населення: вільні франки, вільні римляни; 4) напіввільні франки (літи), колони; 5) раби.

7. «Салічна правда» – видатна пам'ятка ранньофеодального права салічних франків, складена на межі V-VI ст., після завоювання франками римської провінції Галлії та прийняття християнства. У ній письмово закріплено перелік правових звичаїв салічних франків, які фіксували суспільний лад як родового, так і ранньокласового суспільства. Основними джерелами «Салічної правди» були: 1) звичаєве право; 2) королівські акти (капітулярії), що поширювалися на всю територію держави і на підданих, містили загальні положення, регулювали суспільні відносини; 3) судові рішення (королів, рахінбургерів, тунгінів, графів, скабінів); 4) грамоти (формули), що фіксували різні цивільно-правові угоди; 5) рецепція римського права.

8. Судовий процес за «Салічною правдою» мав змагальний та звинувачувальний характер. Цивільний і кримінальний процес здійснювалися в однаковій процесуальній формі. Поширеним засобом доказу вини були ордалії (випробування) вогнем, залізом, водою та ін. У разі незгоди з рішенням суду відповідачів із привілейованої верхівки останнє слово належало королю.

9. Значення «Салічної правди» полягає в тому, що разом із збірниками судових звичаїв германських племен баварців, саксів, вестготів, бургундів та ін. вони дають об'єктивну інформацію про перехід від первіснообщинного ладу (безкласового) до феодального (класового) та про формування феодальної держави і права, зміни в державному устрої та суспільному ладі.

Використана література та джерела: [1], [2], [8, с 151-163], [9], [11, с. 37-44].

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні етапи історії розвитку феодалізму у Західній Європі.
2. Як відбувалося формування феодальних відносин у ранньофеодальній державі?
3. Назвіть та охарактеризуйте правове становище соціальних станів феодального суспільства.
4. Поясніть, чому феодальне право характеризується як «право-привілей» і «право сильного»?
5. Вкажіть на особливості варварських правд на прикладі «Салічної правди».
6. Виділіть та охарактеризуйте основні етапи формування Франкської держави.

7. Якими були державний і суспільний устрій держави франків?
8. Охарактеризуйте основні напрями правового регулювання суспільних відносин на основі «Салічної правди».

Рекомендована література до теми:

1. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (до кінця XVIII ст). – Львів, 2002. – 412 с.
2. Блок М. Феодальне суспільство. – К., 2002.- 528 с.
3. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К.: Центр учбової літератури, 2008. - 729 с.
4. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / 5-те вид., перероб. і допов. – К. : Істина, 2005. - 768 с.
5. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник/ А.В. Грубінко. – Тернопіль, 2010. - 392 с.
6. Джужа О.М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – К., Атіка, 2012. - 372 с.
7. Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. – К.: Право, 2010. - 378 с.
8. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. – Харків: Майдан, 2020. - 618 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9481>.
9. Історія середніх віків / За ред. Є. Космінського, С. Сказкіна. – К., 1954. – Т. 1
10. Кузьминець О.В., Дурнов Є.С., Сокур Ю.В. Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник). Навч. посібник. К. : - 2012.
11. Ластовський В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Валерій Ластовський. – Київ: Видав. центр КНУКіМ, 2017. - 195 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lastovskyi_Valerii/Istoriia_derzhavy_i_prava_zarubizhnykh_krain/.

Тема 5.

Державно-правовий розвиток Франції у період феодалізму

1. Франція у ранньофеодальний період.
2. Станово-представницька монархія. Центральне і місцеве управління (XIV – XV ст.).
3. Абсолютна монархія. Державний устрій у період абсолютизму.

4. Джерела та характерні риси права.

Ключові поняття: абсолютна монархія, освічений абсолютизм, сенйоріальна монархія, Реформація, станово-представницька монархія, Генеральні штати, ассизи, балії, бейліф, бургомістри, гільдії, головний юстиціарій, декан, інквізиція, імпічмент, канцлер, конвокація, конетабль, консули, констебль.

Вступ

У більшості країн Європи на початок XI ст. завершився процес формування феодальних відносин. В одних країнах, наприклад в Італії і Франції, феодальні відносини в цілому склалися ще в X ст. В Англії та Візантії цей процес завершився наприкінці XI ст., а в Німеччині – на початку XII ст.

У господарстві панувала феодальна земельна власність у вигляді вотчини у поєднанні з дрібним індивідуальним селянським господарством. Основна маса селян знаходилася у певній формі залежності від землевласника і піддавалася різним формам експлуатації, яка насамперед виражалася у феодальній ренті і здійснювалася за допомогою різних засобів примусу. У західноєвропейських країнах щодо особисто залежних селян, особливо в крупних помістях, переважала відробіткова рента і пов'язана з нею панщинна система господарювання. Широкого поширення набула також натуральна рента з селян. Грошова рента не була на той час розвиненою. Встановлення феодальних відносин в Європі мало наслідком підйом економіки і розвиток продуктивних сил. Розвивалися ремесла, які поступово відділялися від сільськогосподарського виробництва. Відроджувалися на феодальній основі колишні римські міста, розвивалися нові приміські поселення, ринкові центри, порти.

Характерною особливістю суспільно-політичних відносин був нерозривний зв'язок між феодальною власністю на землю та політичною владою феодала. Крупна вотчина була не лише господарською одиницею, але й маленькою державою – сенйорією. Тому її власник по відношенню до тамтешніх мешканців був не лише землевласником, а й государем – сенйором, в руках якого знаходився суд, адміністрація, військова і політична сила. Така організація суспільства зумовила панування в Європі X – XII ст. політичної роздрібненості. У найбільш важкому становищі перебували залежні селяни, які залежали від свого сенйора як в особистому, поземельному, так і в судово-адміністративному плані. Таких селян могли разом з землею продати чи передати. Вони мали обмежені спадкові права на власність, яка вважалася власністю феодала. Деяко легшим було становище вільних селян, які перебували у поземельній та судовій залежності від сенйора. Вони мали право розпоряджатися рухомим майном та навіть земельною власністю (з дозволу феодала), сплачували ренту. Відносини

між феодалами в державах Західної Європи будувалися за принципом феодальної ієрархії (васалітету).

Феодальна ієрархія в середньовічній Європі полягала у тому, що король вважався верховним сеньйором усіх феодалів, їх сюзереном, главою феодальної ієрархії. Світські і духовні феодали формально підкорялися королю як васали, але фактично були майже незалежними: мали право вести війни, чеканити монету, часто здійснювали вищу юрисдикцію у своїх володіннях. Певну політичну владу в своїх володіннях мали барони як васали нижчого рангу. Нижче баронів стояли дрібні феодали – лицарі, у яких не завжди були васали. Феодали, які стояли на нижчих щаблях ієрархії (світська знать – герцоги, графи; духовна знать – архієпископи, єпископи, абати, абати-барони (пери, віконті, маркізи), барони (пери, віконті, маркізи) лицарі) зазвичай не підкорялися феодалам, васалами яких були їх безпосередні сеньйори. Тому у всіх країнах Західної Європи (окрім Англії) відносини всередині феодальної ієрархії визначалися принципом: «Васал мого васала – не мій васал».

Серед церковних ієрархів також існувала своя ієрархія за рангом займаної посади (від папи римського до парафіяльних священників). Чимало з них були одночасно васалами світських феодалів за своїми земельними володіннями.

Основою васальних відносин було феодальне земельне володіння – фео́д (по-німецьки «лен»), яке васал отримував від свого сеньйора за службу. Стосунки між сеньйором і васалом будувалися на договірній основі, де сторони були нерівноправними у правовому статусі. Вони укладалися публічно з дотриманням урочистого світського обряду. Передача фео́да васалу – вві́д у володіння – називалася інвеститурою. Акт інвеститури супроводжувався процедурою, що мала назву оммаж, під час якої феодал, що вступав у васальну залежність, визнавав себе його «людиною» та виголошував клятву вірності сеньйору. Васал мав нести військову службу на користь сеньйора (звичайно 40 днів на рік), захищати його у випадку нападу ворогів тощо. Сеньйор мав захищати володіння васала, здійснювати опікунство над малолітніми дітьми-наслідниками васала тощо. Спершу вказані зобов'язання мали персональний характер, а згодом стали передаватися у спадок. У випадку порушення васалом клятви вірності він був зобов'язаний повернути фео́д.

Внаслідок частих випадків невиконання васальних зобов'язань в Європі звичайним явищем були феодальні війни. Війна вважалася законним способом вирішення суперечностей. Незважаючи на конфлікти, ієрархічна організація феодальних відносин заможних верств з XIII ст. призвела до формування замкненого стану дворянства. У X – XII ст. в умовах політичної децентралізації, що зумовила сильну територіальну роздібненість, королівська влада втратила колишнє значення, а король як формальний глава держави і феодальної ієрархії став першим серед рівних. Така форма феодальної держави, побудована на принципі васалітету-сюзеренітету, отримала назву сеньйоріальної монархії.

1. Франція у ранньофеодальний період

Після розпаду імперії Карла Великого до складу Західно-франкської держави увійшли Аквітанія, Нейстрія, Бретань, Гасконь, Септиманія, Іспанська марка. Династичні суперечки відбувались з приводу Лотарингії. У країні проживали франки, кельти, фламандці, нормани, баски, каталонці. З часом склались дві основні народності: північно-французька та південно-французька (у Провансі). Усе це створювало труднощі для становлення централізованої держави, єдиної правової системи.

Наприкінці IX – на початку X століття феодальна знать консолідується і проявляє себе як стан, інтереси якого для короля є визначальними. Карл Лисий приписував кожній людині королівства визнавати над собою сеньйора, якого захоче, в особі короля чи його васалів. Під тиском знаті у 877 р. він видав К'ерсейський капітулярій, яким узаконив перетворення бенефіція на феодал, визнав право графів передавати свої посади у спадщину. Відтоді король уже не міг забрати надані бенефіції, навіть якщо його безпосередній васал відмовлявся перебувати у нього на службі.

Земельні магнати мали свою адміністрацію, суд, могли карбувати монету, вести війни без відома короля. Вони стали суверенами у своїх володіннях. Герцоги, графи часто ухилялись від виконання своїх васальних обов'язків відносно короля, якого вважали «першим серед рівних».

Адміністративна, податна й судова самостійність знаті, її незалежність від королівських агентів юридично закріплювалась в імунітетних грамотах. Спроби королівської влади подолати сепаратизм, місництво, безладдя в управлінні наштотхнулись на колективний опір знаті.

Общинна земля перейшла у власність феодалів. Новий порядок закріплювався формулою: «Немає землі без сеньйора». Він остаточно зруйнував попередню общину франків.

Духовні феодали – єпископи та абати – отримували владу від папи римського. Вступ їх на посаду називався інвеститурою.

За прикладом короля феодальна знать каролінгської епохи роздаванням бенефіцій примножила кількість своїх прямих васалів.

Роздавання бенефіцій та імунітетних грамот прискорило оформлення феодалізму. Церкви зміцнювали монастирі, феодали будували замки, які захищали їх від нападів повсталих селян.

Васал був зобов'язаний вірно служити своєму сюзерену. При цьому васал міг розраховувати на заступництво з боку свого сеньйора.

У Франції діяло правило: «Васал мого васала – не мій васал». Це охороняло права магнатів від посягань королівської влади. Для того, щоб примусити непокірного васала виконувати свої обов'язки, сеньйор нерідко йшов на нього війною.

Селяни займали нижчий щабель у суспільній піраміді феодального суспільства. Формально община ще зберігалась, проте була залежна від феодалів. Тривалий час основною формою експлуатації особисто залежних селян (сервів) була барщина, тривалість якої дедалі збільшувалась. Крім того, селяни обкладались грошовим податком (талією) на користь поміщика. Особисто вільні селяни (вілани) за користування землею платили поміщикові чинш. Гостра нужда змушувала багатьох вільних селян віддавати себе в розпорядження церкви, монастиря. Такі люди називались облатами. Виникли баналітети, тобто заповідні права сеньйорів щодо селян. Вони зобов'язували останніх молотити хліб на млині сеньйора, пекти хліб лише в його печі та ін.

Становище сервів було трохи краще, ніж рабів. Вони мали невеликі ділянки землі, і феодалі не могли безкарно вбивати їх.

З XIII ст. серви отримали право викупувати волю. Виплативши своєму сеньйору в рахунок основних повинностей – подушного податку (талії), побору із спадщини (менморту), шлюбної податі, серв діставав свободу і ставав орендарем землі (віланом). Надалі він платив своєму колишньому господареві тільки грошову ренту (цензиву) за ділянку землі.

До середини XV ст., після Столітньої війни з Англією, власті були змушені надати всім селянам свободу, але за викуп. Правовий статус різних категорій селян став однаковим.

У IX–XII ст. помітно підвищилась продуктивність праці на селі. Відокремлення ремесла від землеробства сприяло розвитку міст, особливо на півдні Франції. Посилився приплив селян до міст. Кожний, хто прожив у місті рік і один день, вважався вільним.

Проте з часом становище міст, розташованих на землях великих феодалів, стало погіршуватись. Городян змушували платити сеньйору різні додаткові податки.

Внаслідок тривалої боротьби з феодалами деяким містам вдалося звільнитись від сеньйоріальної адміністрації і суду. Міські жителі користувались підтримкою короля, що був зацікавлений в обмеженні влади великих феодалів.

Опираючись на міщан, король міг вести успішну боротьбу за підпорядкування собі територій, які займали великі феодалі, за централізацію влади.

З останнім монархом династії Каролінгів герцоги, графи та єпископи вже мало рахувались. У 987 р. на з'їзді феодальної знаті королем Франції було обрано Робертіна Гуго Капета. Він поклав початок династії Капетингів. У нового короля було мало землі, його володіння грабували навіть прямі васали. Щоб навести порядок у своєму домені, Капетінгам потрібно було майже 100 років.

Державний лад. Королівство складалось із багатьох феодальних володінь (герцогств, графств, баронств), які формально вважались його частинами, але фактично були повністю або майже незалежними політичними утвореннями. Відповідно, влада короля на місцях була дуже слабкою або була відсутня зовсім. Більш-менш впевнено король почував себе лише в своїх особистих володіннях.

Знать чинила опір будь-яким спробам посилити монархію, проте ніколи не виступала проти королівської влади. Під прапором короля знать об'єднувала свої збройні сили, коли потрібно було вести зовнішню або внутрішню (проти «своїх» селян) війну. Представники знаті неодноразово підкреслювали, що Франції потрібний король, але король «слабкий». Володіння Гуго Капета обмежувались невеликою областю, у центрі якої було місто Париж. Перші Капетинги фактично не мали ніякої влади у королівстві за винятком свого невеликого домену.

Об'єднанню держави заважала її етнічна неоднорідність. Північні і північно-східні регіони (місця найбільш масового розселення франків) були центром формування північно-французької народності. На півдні й у центрі складалась південно-французька народність (тут жили нащадки романизованих галлів).

У Бретані жили кельти, які виселились з Британії після захоплення її англами і саксами. На той час ще не склалась єдина мова, хоча пануючі діалекти (північний і південний) були дуже близькі.

2. Станово-представницька монархія. Центральне і місцеве управління (XIV-XV)

Структура панування визначалася будовою феодалних земельних відносин, які склались у цей період у Франції. Верховним власником усієї землі в державі формально вважався король, але більша її частина знаходилась у великих феодалів у вигляді фьєра. Вони вважались васалами короля, а він їхнім сеньйором.

Відносинами васалітету були охоплені всі представники пануючого класу. Васали короля (герцоги Нормандський, Бургундський, Аквітанський та інші), залишаючи собі домен, передавали значну частину своїх володінь у вигляді фьєрів нижчестоячій групі феодалів. Таким чином, васали короля самі ставали сеньйорами щодо своїх васалів. Останні були зв'язані подібними договорами з нижчестоячою групою феодалів, і так до найчисельнішої групи дрібних феодалів – «однощитових» рицарів. Сеньйори були зацікавлені в збереженні васалітету в основному тоді, коли їх становим інтересам загрожувала небезпека і потрібно було об'єднати сили. Звичайно феодалний договір виконувався лише в тій мірі і об'ємі, в якій сеньйор мав реальну силу змусити своїх васалів йому підкорятися.

Перші французькі королі подібних можливостей не мали. Тому їх могутні васали почували себе самостійними правителями.

В умовах феодалної роздробленості країну охоплювали безперервні феодалні конфлікти і війни.

Усе це визначало структуру і повноваження окремих органів держави.

Король. Був виборним. Після смерті глави держави новий король вибирався його васалами і вищими ієрархами французької церкви.

Королівська курія або Велика рада була єдиним загальнодержавним органом, який мав можливість впливати на стан справ більшості території країни. Велика

рада – це з'їзд найбільших феодалів держави. Вона збиралась епізодично під головуванням короля. Але при вирішенні конкретних питань васали дуже часто нав'язували свою волю королю.

Управління на місцях. У багатьох випадках воно повторювало систему управління часів франкської монархії. Домен короля був порівняно невеликим і майже співпадав територіально з його особистими володіннями. Тому палацові управителі, які відали королівськими помістями, були одночасно і міністеріалами, що керували справами домену.

Суд. Судова система мала всі характерні риси середньовічної юстиції. Кожний вільний повинен був судитися «судом рівних». Таким чином, васала короля могли судити тільки васали короля. Таким судом стала Королівська курія. Аналогічний порядок встановився і на нижчих щаблях феодальної ієрархії. Залежне населення судили сеньйори. Судова влада не була відокремлена від адміністративної. Великі повноваження у справах судочинства мала церква, яка здійснювала сеньйоріальний суд на території своїх володінь. Крім того, церковній юрисдикції підлягали кримінальні і цивільні справи духовенства, а також релігійні злочини і правопорушення. Перелік подібних справ не був точно визначений.

Збройні сили. Основу війська складало ополчення рицарів. У його структурі зберігались відносини васалітету: сеньйор очолював групу рицарів – васалів. Іноді скликалось ополчення із міщан і вільнів.

Початок об'єднання держави. У XIII ст. за рахунок підтримки міщан значно посилюється королівська влада. Міщани підтримували короля у боротьбі проти феодалів, тому що кордони багаточисельних сеньйоріальних володінь заважали розвитку ремесел і торгівлі. Поступово міста здобувають право мати своє військо, яке складалося з ополчення, і, таким чином, захищатися як від чужих сеньйорів, так і від зазіхань на права міст тих сеньйорів, на землях яких розміщувались міста.

Одним із перших проявів посилення королівської влади була відміна виборності короля. На початку XIII ст. престол почав передаватись у спадщину. Поступово ліквідується принцип: «Васал мого васала не мій васал». Спираючись на підтримку міст, середнього і дрібного дворянства, монархія розпочинає розширення території домену. Вже в XIII ст. королівський домен стає найбільшим феодальним володінням Франції.

Посиленню королівської влади сприяли реформи Людовіка IX (середина XIII ст.).

Судова реформа. Людовік IX заявив, що у Франції є тільки один король. Він намагався обмежити самочинство герцогів і графів, добитись скрізь додержання своїх указів. Королівський ордонанс 1260 р. заборонив у королівському домені приватні війни і судові поединки. Рицарям було дозволено відкуповуватись від служби в королівському ополченні. Це давало змогу королю утримувати наймане військо.

Згідно з ордонансом 1260 р., герцоги і графи, чиї володіння перебували за межами королівського домену, перш ніж вступити у війну, за 40 днів повинні були передати спірне питання на розгляд короля. Фактично феодалів змушували звертатись до королівського суду, обкладаючи його великим митом. Рішення, які приймав король, підживляли авторитет сеньйоріальних судів, закладали основи загальнодержавної юстиції. Тільки після 40 днів, якщо суд не міг вирішити справу, сторони могли розпочати війну, але таких випадків з кожним роком ставало все менше.

Для виконання цього рішення майже в усі регіони держави були направлені королівські судді, які стали активно втручатись в юрисдикцію феодалів. У результаті їх значення настільки зросло, що до них стали звертатись не тільки сеньйори, але і всі вільні, незадоволені рішенням сеньйоріального суду.

Розширення і ускладнення функцій королівської юстиції вимагали її організаційного уособлення. Із королівської курії була виділена особлива судова палата – Паризький парламент, який здобув право приймати на свій розсуд апеляції на рішення сеньйоріальних і міських судів. Поступово він став виконувати функції вищого королівського суду.

Корпорація юристів підпорядковувалась тільки королю. У Парижі 1253 р. був заснований навчальний заклад для підготовки спеціалістів з права.

Фінансова реформа

У королівському домені вводиться в обіг королівська золота монета, яка завдяки високій якості поступово витісняє з обігу інші місцеві гроші. Із королівської курії виділяється ще одна установа – рахункова палата, яка вела облік судового мита.

Реформи Людовіка IX привели до посилення королівської влади, але Франція ще не стала єдиною централізованою державою. Зберігся поділ на північну і південну частини, на самостійні герцогства і графства.

Станово-представницька монархія. Центральне і місцеве управління (XIV – XV ст.). Основні риси суспільного ладу.

У цей період значно зростає промисловість і торгівля. Важливими центрами промисловості стають міста півдня Франції (Марсель, Тулуза, Бордо), а особливо найбільші міста королівського домену Париж та Орлеан.

Економічні зв'язки між містом і селом набувають стабільного характеру. Зростає кількість населення міст, збільшується їх вплив на стан справ у державі.

У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин феодали починають замінювати частину натуральних повинностей і платежів грошовим оброком. Основною формою селянського землекористування стає цензива. Її власник – цензитарій зобов'язаний виплачувати своєму володарю фіксований щорічний грошовий платіж-ценз, виконувати певні повинності. При виконанні цих умов селянин міг передати цензиву у спадщину і навіть продати з дозволу сеньйора. Він міг змінити місце проживання, бо був особисто вільним, при цьому повинності переходили до нового власника цензиви.

Стани. У XIV ст. завершилось юридичне оформлення станів. Населення держави поділялось на три стани: перший – духовенство, другий – дворянство, усі інші вільні відносились до третього стану.

Перші два стани були звільнені від податків і повинностей, які були покладені на «третій стан».

Основні риси державного ладу. Завершується ліквідація феодалної роздробленості. Держава приймає форму станово-представницької монархії, в якій відносно сильна королівська влада існувала поряд з представництвом від станів – Генеральними штатами.

Органи державної влади. Королівська влада.

Посилення королівської влади стало можливим з ряду причин:

1. Укріпились зв'язки міст і монархії. Ріст промисловості і торгівлі дозволяв містам надавати монархії значно більшу допомогу.

2. Навколо королівської влади об'єднались основні групи середнього і дрібного дворянства, яким монархія могла дати також нові джерела прибутків у вигляді служби в армії й у державному апараті.

3. Сильна королівська влада потрібна для боротьби з зовнішнім ворогом.

Генеральні штати. Об'єднання держави могло бути успішно завершене тільки в оновленій державно-правовій формі, яка забезпечила консолідацію всіх сил, що виступали за об'єднання. Починають скликатися збори представників станів. Королі одержали можливість звертатись за підтримкою до станів, мінаючи представників найбільших сеньйорій. За їх допомогою королівська влада вперше ввела постійні загальнодержавні податки. Це дало змогу уряду сформувати найману армію, замість рицарського ополчення, а також централізований апарат управління.

Перші зібрання станового представництва – штати (від франц. «stat» – стани) виникли ще у XIII ст. в окремих провінціях. Спочатку вони скликались місцевими правителями, але потім їх став контролювати король.

У 1302 р. Філіп IV Красивий вперше скликав загально-французькі збори станів. Їх стали називати Генеральними штатами на відміну від штатів в окремих провінціях. Кожний стан представляла окрема палата, яка засідала також окремо. Кожна палата, приймаючи рішення, мала один голос. Король скликав Генеральні штати, коли відчував потребу в грошах, збирався ввести нові податки або підтвердити старі, іноді хотів дістати схвалення своєї політики.

Існування Генеральних штатів зміцнювало королівську владу, сприяло централізації держави. За згодою штатів у першій половині XV ст. було видано ордонанс, який забороняв феодалам мати власне військо.

У березні 1357 р., скориставшись послабленням королівської влади, Генеральні штати змусили спадкоємця престолу Карла підписати ордонанс, який дістав назву «Великого березневого ордонанса». В ордонансі була проголошена недоторканість депутатів, заборона вести приватні війни, проводити незаконні реквізиції. Королівські чиновники не могли займати більш як одну посаду і

передавати свої функції іншим особам. Ордонанс забороняв продавати на торгах посади суддів. Король був обмежений у праві помилювання. Скасовувалась практика грошового викупу за тяжкі злочини.

Виникла можливість перетворення Генеральних штатів на постійно діючий парламент. У країні півтора року існувало двовладдя: влада дофіна і Генеральних штатів.

Згода Карла підписати ордонанс була вимушеною. Після втечі з Парижу Карл став збирати сили для розправи з містом. На допомогу Парижу прийшло велике селянське повстання 1358 р. – Жакерія, яке мало антифеодальні цілі. Але паризький патриціат виступив проти повстання. Без підтримки міста селянське повстання було придушене, а слідом за ним прийшла черга Парижа. Березневий ордонанс втратив силу, а багато депутатів Генеральних штатів були страчені.

Після закінчення успішної для Франції столітньої війни роль Генеральних штатів падає і вони скликаються епізодично. У 1439 р. Генеральні штати дозволили королю Карлу VII збирати постійний прямий податок.

Маючи постійне джерело поповнення королівської скарбниці, Карл VII провів реформу військової справи, збільшив контингент постійних військ, які стали основою збройної могутності королівської влади.

Із посиленням королівської влади падає роль Генеральних штатів і в 1614 р. вони скликаються останній раз аж до 1789 р. Замість них уряд зрідка скликає збори нотаблів (знатних підданих), але вони мали чисто дорадчі функції.

Органи державного управління. До центральних органів державного управління відносились: Державна рада – здійснювала за вказівками короля керівництво і контроль за окремими ланками управління; Рахункова палата – фінансове управління.

Посадові особи: канцлер – здійснював управління і контроль за діяльністю посадових осіб, при відсутності короля головував в державній раді, під його керівництвом складались проекти ордонансів; конетабль – командир кінного рицарського війська; камерарій – скарбник; палатини – королівські радники, які виконували окремі особливо важливі доручення короля та ін.

Місцеві органи державного управління. Відносини васалітету поступово замінюються відносно централізованим бюрократичним апаратом. Звужуються імунітетні права сеньйорів.

Управління великим королівським доменом вже не могло здійснюватися палацовими службовцями, які раніше поєднували відання особистими королівськими помістями з державним управлінням. Державне управління стає виключно компетенцією королівських чиновників.

Королівський домен був поділений на майже рівні адміністративні одиниці – бальяжі. Очолювали бальяжі балї – чиновники, які призначались королем.

Бальяжі поділялись на превотажі на чолі з прево, які мали військову, адміністративну, фінансову і судову владу.

Уряд посилив свій контроль і над міським самоуправлінням – комунами. Крім адміністративного управління і суду, комуни мали право видавати постанови, обов'язкові для міщан.

Виборний орган міського самоуправління – міська рада, що складалась із ешевенів і довічно вибраного міського голови – мера.

Селяни, як і раніше, знаходилися під владою «своїх» сеньйорів, які зберегли, хоча і дещо обмежені, поліцейські і судові повноваження.

Суд. У розвитку судових установ визначились наступні тенденції:

- частина судових повноважень окремих феодалів і церкви у них були вилучені і передані королівській юстиції. Королівські суди могли переглянути будь-яке рішення сеньйоріального суду;

- розпочалось поступове відокремлення судів від адміністративних органів. Розпочинає формуватись судова система централізованої монархії.

Ще за Людовіка IX був створений вищий суд королівства – Парламент. Він розглядав найважливіші кримінальні та цивільні справи, переглядав рішення й вироки нижчестоящих судів. Але основну масу кримінальних і цивільних справ в якості королівських суддів на місцях розглядали бал'ї, сенешали (на півдні) і прево. Тобто, на цьому рівні юстиція ще не відокремилась від адміністративних органів.

Церковний суд. Стає спеціальним судом, який розглядав певні категорії справ (єресь, чаклунство).

У XIV ст. створюється спеціальний орган кримінального переслідування – прокуратура. Спочатку це була група довірених осіб короля – прокураторів, які були уповноважені слідкувати за дотриманням інтересів корони при судовому розгляді загальнодержавних, місцевих і навіть приватних справ. Пізніше їх функції розширились і прокуратори стали як обвинувачі виступати в судах, у справах, які так чи інакше торкались інтересів монархії і держави.

Збройні сили. Створюється регулярна королівська армія, основи якої були закладені під час військових реформ другої половини XIV ст. – першої половини XV ст. Дворянство одержало переважне право заміщення офіцерських посад. Армія мала сучасне озброєння і, перш за все, артилерію. За її підтримки були взяті раніше неприступні замки непокірливих васалів.

3. Абсолютна монархія. Державний устрій у період абсолютизму

До середини XVI ст. майже вся територія Франції була під владою короля. До кінця XVII ст. у Франції був сильний державний апарат, особливо фінансовий та судовий.

Розвиток приватної підприємницької діяльності у містах і селах позначився на політичному і економічному житті країни. Розширилась торгівля, з'явилися

капіталістичні мануфактури. Економічна сила дворянства слабшала, формувались буржуазія і пролетаріат. Складалась французька нація.

Абсолютизм зародився наприкінці XV ст. Королі з династії Валуа – Людовік XII, Франциск I та Генріх II – ще не мали такої необмеженої влади, як королі з династії Бурбонів, що змінила їх у другій половині XVI ст.

З ім'ям Франциска I (1515-1547 рр.) пов'язані реформи у галузі державного керівництва, що сприяли його централізації і становленню абсолютизму. Наближені короля, що засідали в королівській раді (фаворити, принци крові та великі сеньйори), поступово стали виконувати функції міністрів. Повноваження ради визначав сам король.

Франциск I заснував королівський парламент – вищу судову інстанцію. Потребуючи грошей, він став практикувати продаж судових посад з правом передачі у спадщину. Цим було покладено початок плеяді незмінних, а отже, відносно незалежних суддів.

Склалась традиція реєстрації королівських едиктів у Паризькому парламенті. Якщо вони суперечили попереднім указам або звичаям країни, їх скасовували. Ця правомочність – право демонстрації – була предметом особливих гордоців Паризького парламенту.

Перехід від станово-представницької монархії до абсолютизму був зумовлений багатьма соціально-економічними причинами. Перед загрозою наростання селянських заворушень і невдоволення міської бідноти дворянство і верхівка городян були зацікавлені в посиленні королівської влади. Вони підтримували централізацію влади, ліквідацію роздробленості.

Абсолютизм у Франції встановився у другій половині XVI ст. за Генріха IV Наваррського. Воцарінню Генріха IV передувала багаторічна релігійна війна між католиками і гугенотами. Король розумів, що шлях до їхнього примирення лежить через компроміс, якого і було досягнуто Нантським едиктом 1598 р. Католицька релігія була проголошена державною, а католицькій церкві було повернуто майно і привілеї.

Протестантам (гугенотам) дозволялося сповідувати свою віру скрізь, крім Парижа. Їх допускали нести державну службу.

Генріх IV був першим абсолютним монархом Франції. Теорію суверенітету королівської влади розробив його сучасник, великий вчений і юрист Боден. У поняття суверенітету він включав незалежність державної влади як у середині країни, так і за її межами.

Абсолютизм остаточно сформувався за кардинала Рішельє, міністра Людовіка XIII. Він жорстоко придушував повстання селян і міських низів, переслідував гугенотів і також рішуче розправлявся з бунтівливими магнатами. Королівська декларація 1626 р. оголошувала про знесення замків та укріплень герцогів і графів.

У період абсолютизму було істотно реорганізовано місцеве управління. Встановився бюрократичний централізм. Адміністративно Францію було

поділено на провінції, округи. Великі округи очолювали інтенданти – чиновники з дуже широкими повноваженнями. Влада губернатора була обмежена до мінімуму. Інтенданти короля у справах юстиції, поліції, фінансів підпорядковувались першому міністру або королю.

Абсолютизм у Франції мав завершену, класичну форму. Свого часу він відіграв позитивну роль, допоміг зміцнити вітчизняну промисловість. Високе мито на ввіз готової продукції закривало доступ на ринки Франції більш дешевих виробів з інших країн, полегшувало ввезення сировини.

За абсолютизму король був необмеженим монархом. Він видавав і скасовував закони, сам признавав і зміщував чиновників. Централізація влади і управління особливо посилилась за Людовіка XIV. Королівський едикт 1641 р. заборонив судам, у тому числі й Паризькому парламенту, приймати до розгляду справи, що стосувались «держави, адміністрації й уряду». Паризький парламент був позбавлений права демонстрації.

Генеральні штати і Рада нотаблів уже не діяли. Для обговорювання особливо важливих питань король скликав державну раду.

Нагляд за діяльністю інтендантів здійснював генерал-контролер фінансів, зберігались бальяжі й сенешальства.

З'явились посади державних секретарів: іноземних, військових, морських справ і королівського двору. У разі відсутності короля головою державної влади обирали канцлера, який скріплював королівською печаткою акти монарха. Державні секретарі фактично виконували функції королівських міністрів.

У період абсолютної монархії остаточно оформились три стани: духовенство, дворянство і «третій стан». Духовенство мало певні привілеї. Священнослужителі були звільнені від рекрутського набору в армію, вони не платили податків, мали свій суд, свою адміністрацію, яку очолював папа римський.

Проте самостійність церкви стала обмежуватись. Папі було заборонено роздавати духовенству церковні володіння у Франції, обмежувалось право кліриків апелювати до Ватикану у судових справах, скоротились побори на користь папської курії.

Дворянство (дрібне й середнє) становило опору монархії. Воно не платило податків і мало певні привілеї. За службу в королівській армії дворяни, як правило, одержували мастки – лен, платню, пенсії. Їх називали дворянами шпаги. Разом з духовенством вони займали майже всі відповідальні державні та церковні пости.

До «третього стану» належали міщани і селяни. Купці й ремісники об'єднувались у цехи і гільдії. Третій стан ніс основну частину податкового тягара.

4. Джерела та характерні риси права

Із встановленням феодалізму пережитки родових звичаїв остаточно втратили своє значення. Зросла роль церковного, канонічного права, особливо у шлюбно-сімейних відносинах. У Франції протягом кількох століть не було єдиної системи права. На півдні країни майнові суперечки вирішувались на основі норм римського права. Тут систематизація юридичних норм почалася раніше, тому південь Франції називали країною писаного права.

На півночі країни переважало звичаєве право, яке відображало інтереси феодалів. Звичаї цієї місцевості називались кутюмами. Знать чинила шалений опір намаганням легістів кодифікувати кутюми. Перші збірники кутюмів з'явилися у XV ст.

Юристи виявили зацікавлення римським правом. Його вивчали в університетах, з урахуванням загальних норм римського права розв'язували складні юридичні казуси. Проте церква прагнула не допустити широкого застосування римського права, намагаючись розширити сферу дії канонічного права. Це протиборство закінчилося поразкою церкви. З посиленням королівської влади римське право дістало широке визнання, відбувалась його рецепція. Одночасно зросло значення королівських актів: едиктів, декларацій, ордонансів. У період абсолютизму найбільшу силу мали королівські едикти і ордонанси.

Право власності. Повна і необмежена власність на землю визнавалась за великими феодалами. Дрібні землевласники вважались держателями землі з різними повинностями.

Шлюбно-сімейне право. Шлюбно-сімейні відносини регулювались тільки канонічним правом. У 451 р. встановлюється заборона вступати у шлюб монахам, а в 1107 р. – священникам. Канонічне право забороняло позашлюбні зв'язки і розлучення. У деяких випадках рішення про визнання шлюбу недійсним приймала церква (помилка в соціальному положенні).

Шлюб між близькими родичами не допускався. Єдиною формою укладання шлюбу був церковний шлюб.

Сімейні відносини базувались на принципі влади чоловіка і батька, але в різні часи і в різних місцевостях ця влада була різною. На півночі Франції майно сім'ї було спільним, ним керував і розпоряджався чоловік. На півдні Франції збереглася римська влада домовласника, спільного майна не існувало. Майном розпоряджався чоловік, а придане поверталось дружині тільки у випадку його смерті.

Спадкове право. Феодальне право знало спадкування за законом і заповітом. Але у деяких місцевостях свобода заповіту обмежувалась, заборонялось позбавляти спадщини законних спадкоємців. За відношенням до земельної власності утвердився принцип майорату, який мав за мету запобігти дроблення феода. Феод переходив у спадщину старшому сину, а при його відсутності до старшого в роді.

Кримінальне право і процес. У раннє середньовіччя (приблизно до XIV ст.) у сфері кримінальних злочинів і покарань панували постанови звичайного права. Пізніше видаються королівські ордонанси, які містили норми кримінального права. Але ні звичаї, ні ордонанси не містили всіх положень кримінального права. Значна частина злочинів, їх склад, підстави відповідальності – встановлювались судовою практикою.

Відомий юрист XIII ст. Бомануар у своєму творі «Кутюми Бовезі» розрізняє три види злочинів: тяжкі, середні і легкі.

За тяжкі злочини (єресь, зрада, вбивство, зґвалтування, підпал, крадіжка) карались смертною карою; середні – ув'язненням у тюрму з конфіскацією майна; легкі – штрафом.

Бомануар розмірковує щодо цілей правосуддя, моральних та юридичних обов'язків, один із перших висуває ідею співмірності злочину і покарання, надає важливого значення оцінці доказів (Гл. 30 с. 823).

У період абсолютизму в переліку тяжких злочинів на першому місці були злочини проти церкви, потім – проти короля і приватних осіб. За найтяжчі злочини переслідувались навіть родичі і опікуни винного. Основною метою покарання була страхаюча відплата.

Ордонанс 1498 р. Людовіка XII і едикт 1539 р. Франциска I повністю скасували змагальний процес. Едикт «Про відправлення правосуддя» закріплює інквізиційний або розшукний процес. Порушення кримінальної справи здійснювалось не лише за скаргою потерпілого, а й на основі даних, які одержав суддя з якихось інших джерел. Вирішальну роль у доказах відігравало власне зізнання обвинуваченого, а тому його піддавали тортурам. Якщо тортури не вели до зізнання, то особа визнавалась невинною. Захист обвинуваченого не дозволявся. Суддя, який припускався у судочинстві помилок, ніс за них адміністративну і цивільну відповідальність (одна помилка – штраф, друга – усунення від судочинства на 1 рік, третя – усунення від суддівства). Дуже поширеними були «закриті листи» – запечатані в конверти накази про арешт. Маючи готовий бланк з підписом і печаткою короля, його власник міг вписати ім'я будь-якої неугодної для нього людини. На підставі такого наказу поліція ув'язнювала людину, яка могла провести в тюрмі без пред'явлення їй обвинувачення все життя.

Висновки

1. В аналізований період у державах Західної Європи остаточно сформувалися такі стани: дворянство, духовенство і третій стан, куди входили міщани і селяни. Проте розподіл на стани не повністю відображав правове становище різних груп населення, оскільки ці стани складалися з неоднорідних прошарків суспільства.

2. Характерною особливістю суспільно-політичних відносин був нерозривний зв'язок між феодалною власністю на землю та політичною владою феодала.

Власник феоду по відношенню до тамтешніх мешканців був не лише землевласником, а й государем – сеньйором, в руках якого знаходився суд, адміністрація, військова і політична сила. Така організація суспільства зумовила панування в Європі X – XII ст. політичної роздрібненості.

3. Процес оформлення станово-представницької монархії у Франції був складним і суперечливим. Він почався з посилення королівської влади, що було нерозривно пов'язано з подоланням феодальної роздробленості. Ліквідація феодальної роздробленості й посилення королівської влади хоча і досягли значних успіхів, але були ще далекі від свого завершення. Збереглися великі, фактично незалежні феодальні володіння. Значне число могутніх васалів хоча й скорилося королю, але при сприятливих умовах намагалось відновити втрачену незалежність.

4. Об'єднання країни могло бути успішно завершено лише в оновленій державно-правовій формі, що забезпечувала консолідацію всіх інших сил, які виступали за об'єднання країни. Почали скликатися збори представників від станів. Королі одержали можливість звертатися за підтримкою до станів, минаючи правителів найбільших сеньйорій.

5. Станово-представницькі збори у Франції складалися із представників трьох станів: духовенства («тих, що моляться»), дворянства («тих, що воюють»), представників так званого третього стану: купців, ремісників, середніх землевласників («тих, що працюють»). У Франції станово-представницький орган дістав назву Генеральні штати.

6. Виникнення абсолютної монархії в різних країнах мало свої особливості, проте загалом це відбувалося після досягнення такого рівня розвитку продуктивних сил, за якого створювалися необхідні економічні, соціальні та політичні передумови заміни станово-представницької монархії абсолютизмом.

7. Абсолютизм виникав у перехідні періоди, коли в надрах феодалізму активізувався розвиток капіталістичних відносин, коли старий феодальний стан розкладався, а середньовічний стан міщан перетворювався на сучасний клас буржуазії. У той час відбувалося різке загострення класової боротьби, насамперед між селянством і феодалами. Зростання промисловості й торгівлі створювало нові джерела прибутків монархів, що приводило до посилення їхньої фінансової незалежності від органів станового представництва.

8. Ставши самостійними у фінансовому аспекті, монархи дістали можливість створити розгалужений, потужний, лише їм підпорядкований бюрократичний апарат управління, регулярну армію та професійну поліцію. Таким способом ліквідувалася залежність монархів від органів станового представництва, які обмежували їхню владу, тому монархи припинили скликати ці органи. Спираючись на помісне дворянство та буржуазію, які були зацікавлені у зміцненні централізованої держави, монархи завдали удару стародавній феодальній знаті і звели нанівець вплив станово-представницьких органів.

9. Абсолютизм – це завершальний етап у розвитку феодальної монархії, остання форма феодальної держави і права. Абсолютна монархія мала місце майже в усіх країнах Західної Європи. Особливо яскраво вона проявилась у Франції. Зародження в надрах феодалізму капіталістичного укладу зумовлювало зміни характеру абсолютизму. У початковий період свого розвитку абсолютна монархія відіграла прогресивну роль, сприяючи розвиткові мануфактурної промисловості, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а також подальшій централізації держави. Потім абсолютизм виступив у досить реакційній ролі – став на перешкоді цьому розвиткові, щоби не допустити зростання могутності буржуазії, яка виявилася для нього небезпечною.

10. У Франції класичний абсолютизм характеризувався такими основними рисами: розпуск Генеральних штатів, підпорядкування королю Паризького парламенту; необмежена компетенція короля у виданні законів та указів; повний контроль королівської влади над усіма провінціями; ліквідація автономії міст; створення розгалуженого бюрократичного апарату чиновників; скорочення сфери сеньоріальної юстиції; реорганізація армії, поліції, суду; призначення на церковні посади королем. Часом формування абсолютної монархії у Франції вважається правління Людовіка XII.

11. Французький абсолютизм зміцнювався, використовуючи суперництво дворянства та буржуазії. Хоча держава залишалася феодальною, на ранньому етапі абсолютизму сприятливі умови створювалися для розвитку буржуазного господарства. Варто звернути увагу на те, що саме абсолютна монархія створює могутній і розгалужений бюрократичний апарат, а також дієві засоби примусу у вигляді постійної армії, поліції, суду. Тому така держава є потужним знаряддям, що сприяє експлуатації безпосередніх виробників за допомогою податків, системи державного боргу та інших вигаданих систем, чим загострює класову боротьбу.

Використана література та джерела: [1], [2], [3, с. 186, 189], [4, с.329-377], [5, с.152-161], [6, с. 163-170], [8, с. 64-74].

Питання для самоконтролю:

1. Сформулюйте основний принцип феодальної ієрархії в країнах Західної Європи. Чи у всіх країнах його зміст був однаковим?
2. Яку назву мала процедура передачі феода від сеньйора васалу?
3. Які обов'язки ніс васал перед сеньйором за нормами феодального права?
4. Хто такий сенешаль у Франції періоду сеньйоріальної монархії?
5. Назвіть основні причини утворення станово-представницької монархії у Франції.
6. Назвіть основні ознаки абсолютної монархії.
7. Які функції виконували Генеральні штати у Франції?

Рекомендована література до теми:

1. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (до кінця XVIII ст). – Львів, 2002. – 412 с.
2. Блок М. Феодальне суспільство. – К., 2002.- 528 с.
3. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К.: Центр учбової літератури, 2008. - 729 с.
4. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / 5-те вид., перероб. і допов. – К. : Істина, 2005. - 768 с.
5. Джужа О.М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – К., Атіка, 2012. - 372 с.
6. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. – Харків: Майдан, 2020. - 618 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9481>.
7. Історія середніх віків / За ред. Є. Космінського, С. Сказкіна. – К., 1954. – Т. 1.
8. Ластовський В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Валерій Ластовський. – Київ: Видав. центр КНУКіМ, 2017. - 195 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lastovskyi_Valerii/Istoriia_derzhavy_i_prava_zarubizhnykh_krain/.

Тема 6.

Виникнення і розвиток буржуазної держави в Англії

1. Англійська буржуазна революція.
2. Розвиток конституційної монархії і парламенту у XVIII – на поч. XIX ст.
3. Зміни в державному устрої наприкінці XIX – на поч. XX ст.
4. Основні джерела і риси права.

Ключові поняття: віги, джентрі, довгий парламент, йомени, імпічмент, індепенденти, конституційна монархія, контрасигнатура, левеллери, пресвітеріани, протекторат, ремонстрація, рояліст, судовий прецедент, торі, чартизм; англосаксонська система права, акт, білл, бюрократизм, буржуазія, буржуазна революція, домініон, декларація, денонсація, директива, дискримінація, доктрина судового прецеденту, змагальність, колоніалізм, маніфест, мародер, метрополія, Новий час, пакти, пасивне виборче право,

презумпція, презумпція невинуватості, пресвітеріани, природні права людини, революція, романо-германська (континентальна) система права.

Вступ

Англійська революція XVII ст. була першою визначною буржуазною революцією, яка проголосила принципи буржуазного суспільства і держави, встановила новий соціально-політичний лад в одній з найбільших країн Європи. Незважаючи на те, що Англія в XVI-XVII ст. була ще типово аграрною країною, капіталізм у ній розвивався набагато інтенсивніше, ніж в інших європейських країнах (за винятком Нідерландів, які в капіталістичному аспекті були більш розвиненою країною, ніж Англія). Але розвиток промисловості й торгівлі всіляко стримувався феодально-абсолютистським ладом.

В Англії, на відміну від Франції, буржуазія виступила проти монархії, феодального дворянства і панівної церкви разом із новим дворянством, тоді, як у французькій революції XVIII ст. буржуазія в боротьбі проти монархії, дворянства і церкви об'єдналася з народом. Англійське дворянство обуржуазилося і не було абсолютно феодальним. Звідси і збіг його інтересів з інтересами буржуазії. Потрібно відзначити ще одну особливість англійської буржуазної революції: релігійну забарвленість буржуазної ідеології. Англійська революція була останньою революцією, яка відбулася «під релігійним прапором».

1. Англійська буржуазна революція

Безпосереднім поштовхом до початку англійської буржуазної революції стало шотландське повстання 1637-1638 рр., що спалахнуло в результаті спроби англійського абсолютизму посилити контроль над Шотландією, яка зберігала повну автономію. Це повстання потягло за собою війну Шотландії з Англією. Війна була вкрай непопулярною в Англії, вся королівська опозиція була на боці Шотландії.

Перший етап революції. Навесні 1640 р. Карл I Стюарт з метою одержання грошей для ведення війни змушений був скликати парламент, який не тільки відмовився надати короні нові субсидії, а й зажадав покарати найбільш ненависних вищих королівських чиновників, знищити надзвичайні суди і припинити зловживання, вчинені королем і його урядом за роки безпарламентського правління. Тоді Карл I розпустив парламент, що призвело до ряду масових виступів (особливо в Лондоні). Почалася глибока політична криза, і до осені 1640 р. становище короля стало критичним.

Король знову скликав парламент, який почав свою роботу в 1640 р. і функціонував до квітня 1653 р. Цей парламент, який увійшов в історію під назвою Довгого парламенту, відіграв значну роль у революції, ставши, власне, органом буржуазії та її союзників – «нового дворянства» – у боротьбі з

абсолютистським ладом. Довгий парламент був підтриманий більшістю народу Англії та розпочав наступ проти існуючого ладу. Незабаром король змушений був санкціонувати закон, відповідно до якого парламент не міг бути розпущений інакше як за власною постановою. Так було завдано низки ударів по абсолютизму, і буржуазія домоглась обмеження королівської влади.

Одночасно ліквідували Зоряну палату і Високу комісію. На тому етапі було скасовано абсолютну монархію і встановлено обмежену конституційну монархію. До кінця 1641 р. у Довгому парламенті було чимало членів, які вважали продовження боротьби з королем небезпечним для себе.

Особливо це проявилось в обговоренні Великої ремонстрації, яку було прийнято лише незначною більшістю голосів у листопаді 1641 р. У цьому парламентському акті, значному за обсягом (204 статті), докладно перелічувались усі зловживання королівської влади в період правління Карла I.

Водночас Велика ремонстрація містила ряд важливих положень, що визначали розвиток Англії в капіталістичному напрямку: статті про свободу торгівлі та підприємницьку діяльність, про потребу встановлення в країні пресвітеріанської церкви, про створення відповідального перед парламентом уряду. Ударом по абсолютизму була ст. 197 Великої ремонстрації, відповідно до якої на вищі державні посади могли бути призначені лише особи, які користувались довірою парламенту.

Скориставшись розколом у парламенті, Карл I вчинив спробу перевороту, після чого в січні 1642 р. залишив Лондон і разом із роялістами почав готувати збройну боротьбу з парламентом за відновлення старих порядків. Громадянська війна стала неминучою.

До 1645 р. перевага була не на боці парламенту. Але після реорганізації армії, яку провів Олівер Кромвель, до березня 1646 р. перша громадянська війна завершилася перемогою над роялістами. Перемога надзвичайно підняла авторитет армії. Водночас Довгий парламент почав розходитися з армією в питаннях політики. Цей конфлікт проявився у боротьбі між пресвітеріанами та індепендентами.

Пресвітеріани виражали інтереси великої торгово-фінансової буржуазії та верхів дворянства. Вони виступали за конституційну монархію, реформу церкви, примирення з королем і негайне закінчення революції.

Індепенденти спиралися на торгіву і промислову буржуазію, середнє дворянство (джентрі). Вони були прихильниками енергійного ведення війни, радикальної церковної реформи, а також деяких політичних і соціальних реформ, що й забезпечило їм спершу підтримку з боку не лише дрібної буржуазії, заможного і середнього селянства (йоменів), але навіть частини сільської та міської бідноти. Якщо пресвітеріани представляли більшість у парламенті, то індепенденти мали підтримку армії на чолі з О. Кромвелем.

Проте й у самій армії зростало невдоволення солдатів із загалу селян і ремісників, які нічого не отримали від революції. Конфлікт між парламентом і

армією ускладнився суперечностями між дворянсько-буржуазним керівництвом армії та солдатською масою, що привело до виникнення левелерівського руху, очолюваного Джоном Лільберном.

Левелери – «урівнювачі», були пов'язані із середнім селянством і міською дрібною буржуазією. Основні їхні вимоги: демократизація виборчої системи; щорічні перевибори парламенту; демократизація суду; рівність усіх перед законом; повна свобода торгівлі і промисловості; пропорційне оподаткування та ін. Левелери виступали за встановлення демократичної республіки. Саме вони сформували ідею народного суверенітету, яку згодом підхопили діячі французької та американської революцій.

Сутність цієї ідеї полягає в тому, що джерелом будь-якої влади може бути тільки народ. Проте навіть левелери не були прихильниками майнової рівності і твердо стояли за збереження приватної власності. Після закінчення революції пресвітеріани вступили у змову з Карлом I, не бажаючи подальшого розвитку революції. В результаті дій інdependentської армії її керівники влітку 1647 р. здобули перемогу над пресвітеріанами у Довгому парламенті й створили в палаті общин інdependentську більшість. На початку весни 1648 р. в Англії знову спалахнула громадянська війна. Короля заарештували. Проти нього було порушено кримінальну справу, і за вироком Верховного суду 30 січня 1649 р. Карла I Стюарта стратили.

Другий етап революції. Першим кроком до встановлення в Англії республіки була постанова палати общин від 17 березня 1649 р. про ліквідацію палати лордів – верхньої палати парламенту. Це було вперше в історії англійської держави, коли в законодавчий спосіб було ліквідовано палату лордів – опору реакції.

Акт від 19 березня 1649 р. скасував королівську владу «як марну, тяжку і небезпечну для свободи, безпеки та інтересів англійської нації». Палата общин спеціальним актом проголосила себе верховною владою в країні. Ці законодавчі акти фактично встановили в Англії республіканську форму правління.

У травні 1649 р. вийшла спеціальна постанова парламенту, яка проголосила Англію республікою. Панівними класами у цій республіці стали буржуазія і нове дворянство, які перемогли в перебігу революції. В інdependentській республіці було створено ряд нових установ, серед яких передусім слід назвати Державну раду – найвищий орган виконавчої влади. Складалася ця рада з офіцерів верхівки армії на чолі з Кромвелем, обиралася палатою общин строком на один рік та була їй підзвітною.

Специфічною особливістю республіки, проголошеної в 1649 р., стало те, що в ній не набули розвитку принципи буржуазної демократії та буржуазний парламентаризм.

Довгий парламент, або, точніше, його залишки, після «чистки Прайда» продовжував існувати у вигляді палати общин, яка юридично мала владу над Державною Радою, а фактично – не мала. Загалом перед англійською республікою стояло складне завдання – розв'язати суперечності між імущими

класами, які здобули перемогу в революції, і невдоволеними дрібнобуржуазними колами та народом. Країна переживала глибоку фінансову кризу.

В Ірландії та Шотландії під керівництвом монархістів відбувалися повстання; спалахнуло повстання і в американських південних колоніях. Новий індепендентський уряд дуже обережно ставився до великої буржуазії, яка його фінансувала. Тому він аж ніяк не квапився з проведенням заходів щодо соціального захисту населення. Знову посилювався рух левелерів. В армії зростало незадоволення, спалахували заколоти через несплату утримання. Заколоти суворо придушувалися генералами О. Кромвеля.

Виникає іще один радикальний рух – **дигерів («копальників»)** або, як вони самі себе називали, «щирих левелерів». Цей рух спирався на сільську бідноту і незаможні міські низи. Їх ідеолог Джерард Вінстенлі розробив утопічну програму ліквідації приватної власності, передання землі в суспільне користування та її розподілу між усіма на засадах рівності, припинення експлуатації. При цьому здійснити цю програму розраховував мирним способом. Загалом селяни з острахом ставилися до цієї програми, оскільки вона була викликом усій «приватновласницькій» Англії.

У період індепендентської республіки фактично було здійснене нове завоювання «Зеленого острова» – Ірландії. У 1652 р. армія Кромвеля «вогнем і мечем» підкорила Ірландію Англії. У 1650 і 1651 рр. було видано два важливі закони на підтримку англійської торгівлі, які забороняли торгувати з англійськими колоніями без дозволу уряду Англії (зокрема, відомий Навігаційний акт 1651 р., відповідно до якого неєвропейські товари дозволялося вивозити в англійські володіння лише на англійських кораблях або на кораблях тієї країни, де вони вироблялися).

Третій етап революції. 20 квітня 1653 р. Кромвель розігнав залишки Довгого парламенту (усього 50 депутатів). Ця подія була початком установлення військової диктатури.

Новий державний лад був юридично закріплений Конституцією від 16 грудня 1653 р. під назвою «Знаряддя управління», розробленою радою вищих офіцерів. За цією конституцією очолював державу довічний лорд-протектор англійської республіки, який повинен був правити країною разом з парламентом.

16 грудня 1653 р. перший лорд-протектор – О. Кромвель – присягнув на вірність Конституції.

Новий виборчий закон перерозподілив виборчі округи з великою перевагою графств над колишніми містами. При цьому встановлювався високий майновий ценз – 20 фунтів стерлінгів. Парламент повинен був обиратися кожні три роки. Виконавча влада доручалася протекторові, лише формально обмеженому Державною радою і незалежному від парламенту.

У 1654 р. було скликано перший парламент, обраний на основі нової конституції. Але тільки-но він спробував дещо обмежити владу лорда-протектора, Кромвель розпустив його і став правити одноосібно. Режим

правління О. Кромвеля як військового диктатора наражався на опір і справа (монархісти не втрачали надії на реставрацію монархії), і зліва – демократи виступали проти деспотизму Кромвеля.

У 1658 р. Кромвель помер. Лордом-протектором став його син Річард. Він був слабким політиком, і влада фактично перейшла до рук вищого офіцерства, яке вже втратило підтримку народу. Посилилися консервативні настрої в лавах буржуазії та нового дворянства. Вони почали шукати союзу з колишнім дворянством і мріяли про монархію.

У 1660 р. зібрався парламент. Він відновив палату лордів, колишню конституційну монархію і проголосив Карла II Стюарта (сина) англійським королем. При цьому Стюарти зобов'язалися залишити чинними всі завоювання революції. Однак невдовзі Карл II вчинив жорстокий терор проти діячів революції і республіки (навіть мертвих було піддано повішенню). Він також негайно відновив англійську церкву – опору абсолютизму. Було здійснено не дуже вдалі спроби відібрати землю й майно, які раніше належали аристократії, але під час революції перейшли до буржуазії та нового дворянства. З основними соціальними завоюваннями революції нічого не можна було вдіяти. Тому уряд змушений був пристосовуватися до капіталістичного шляху розвитку країни. Аграрна політика цілком стала визначатися інтересами мілордів та орендарів. Копігольд (селянська земля, утримувана на умовах спадкової оренди) спеціальним законом 1677 р. перетворилася в короткострокову оренду, внаслідок чого копігольдери втратили свої земельні ділянки, які перейшли до рук мілордів і капіталістів-фермерів.

Карл II повернув застарілу виборчу систему з її «гнилими містечками» (малолюдними виборчими округами, які ще за середньовіччя здобули право на представництво в парламенті), що забезпечувало більшість у парламенті великих землевласників. Парламент в умовах наростання конфлікту між короною і класами, які здобули перемогу в революції, знову став центром політичної опозиції.

Боротьба в парламенті проявилась у формі протидії двох партій – **вігів** і **торі**. Вігами стали називатися противники короля, захисники інтересів буржуазії та нового дворянства. Торі виражали інтереси землевласницької аристократії та підтримували короля.

26 травня 1679 р. віги спромоглися провести Хабеас корпус акт («Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями»), який регламентував порядок звільнення з в'язниці під заставу.

У 1688 р. стався династійний переворот, підготовлений вігами і частиною торі. Ще в червні 1688 р. англійський парламент звернувся до Вільгельма Оранського – штатгольдера Голландії та чоловіка Марії – дочки Якова (брата Карла II), з пропозицією зайняти англійський престол. У листопаді 1688 р. Вільгельм і Марія прибули до Лондона, а 13 лютого були проголошені королем і королевою. Цей двірцевий переворот, який в англійській історіографії дістав назву **славної**

революції, був завершенням буржуазної революції в Англії. Так було остаточно ліквідовано англійський абсолютизм і встановлено конституційну монархію.

Після славної революції парламент прийняв ряд законодавчих актів, які містили важливі конституційні положення.

Так, 13 лютого 1688 р. було затверджено Декларацію прав, перетворену незабаром у знаменитий Білль про права, який став першим з англійських конституційних законів цього періоду.

Загалом в Англії немає єдиної писаної конституції. Умовно під англійською конституцією слід розуміти сукупність конституційних законів і неписаних угод-прецедентів, вироблених практичною діяльністю парламенту і кабінету міністрів. **Білль про права** істотно обмежував королівську владу на користь парламенту, а саме:

- король не міг без згоди парламенту призупиняти закони; королю заборонялося призначати і збирати податки без дозволу парламенту; король не мав права збирати і утримувати армію без дозволу парламенту; вибори в парламент мали бути вільними; свобода слова, обговорень і прийняття актів у парламенті не повинні обмежуватися і піддаватися контролеві в якомусь іншому суді або місці, крім парламенту; парламент повинен скликатися досить часто.

Білль про права встановлював відповідальність міністрів перед судом. Королівські витрати приймалися лише на один рік і щороку повинні були підтверджуватися парламентом. Ця обставина ставила короля в залежність від парламенту.

Водночас деякі важливі конституційні аспекти відображення не знайшли. Так, не було і згадки про виборче право. Тобто, залишалося чинним старе «дореволюційне» виборче право. Зокрема, в інтересах аристократії було збережено «гнилі містечка».

Подальші основи конституції були закладені Актом про спадкування престолу 1701 р. Відповідно до цього документа, через бездітність Вільгельма і Марії, спадкоємицею англійського престолу було проголошено молодшу дочку Якова II – Анну, а після її смерті корона переходила до бічної лінії Стюартів – князів Ганноверу. Встановлюючи порядок спадкування престолу, Акт 1701 р. водночас дещо обмежив права монарха. Дійсними вважалися лише акти, підписані, крім короля, членом Тасмної ради, який вносив законопроект на розгляд парламенту.

Отже, зросла політична роль міністрів, які, своєю чергою, могли бути притягнуті парламентом до відповідальності. Загалом цей правовий акт започаткував принцип відповідальності Кабінету міністрів перед парламентом. Крім того, він зробив судову владу незалежною від короля і підпорядкованою парламентові. Відтоді в Англії остаточно утвердилася конституційна, обмежена парламентом, монархія.

2. Розвиток конституційної монархії і парламенту у XVIII-XIX ст.

Реставрація Стюартів не забезпечила тривалого компромісу між буржуазією і джентрі, з одного боку, і феодалним дворянством – з другого. Порухення Бредської декларації Карлом II, а потім і Яковом II, намагання цих монархів повернути дореволюційні порядки викликали незадоволення правлячої верхівки. А видана 1688 року на користь католиків Декларація про «віротерпимість» об'єднала і торі, і вігів у боротьбі проти Стюартів. Вони звернулися до штатгальтера Голландії Вільгельма III Оранського, який був одружений з дочкою Якова II Марією, з пропозицією зайняти «вакантний» королівський престол.

У грудні 1688 року Вільгельм III з дванадцятитисячним військом висадився на берегах Британії. Його підтримали буржуазія, джентрі, жителі Лондона. На бік Вільгельма перейшли міністри, члени королівської родини, сам головнокомандувач королівською армією Джон Черчилль. Якову II довелося тікати до Франції. Вільгельм III вступив без бою в Лондон і був проголошений регентом.

В Англії ці події дістали назву «славної революції», хоча насправді це був двірцевий переворот, у якому народні маси ніякої участі не брали. У 1689 році парламент обрав Вільгельма III Оранського і Марію на англійський королівський престол.

«Славна революція» по суті завершила оформлення компромісу між фактично панівною буржуазією і офіційно правлячою земельною аристократією. Політична влада опинилася в руках дворян-землевласників, які повинні були підтримувати інтереси фінансової верхівки буржуазії.

Найважливішим результатом перевороту 1689 року стало утвердження в Англії буржуазної конституційної монархії. Причому слід мати на увазі, що своєрідною рисою Англії є відсутність конституції як єдиного документа. Англійська конституція — це сукупність конституційних актів і угод (прецедентів), у яких отримали закріплення основні конституційні принципи і положення, структура державного механізму тощо. У цьому відношенні виняткового значення набувають два конституційні акти англійського парламенту: Білль про права 1689 року і Акт про престолонаслідування 1701 року.

Білль про права визначив провідну роль парламенту в системі державних органів. У ньому було сказано: припиняти закони або виконання законів королівським повелінням без згоди парламенту незаконно; не можна робити вилучення законів королівським повелінням; стягання зборів на користь корони без згоди парламенту незаконно; набір або утримання постійного війська в мирний час інакше, як за згодою парламенту, суперечить законові. Крім цього документ стверджував, що вибори в парламент повинні бути вільними, що парламент скликатиметься досить часто, що проголошується свобода слова, дебатів і актів у парламенті, що звернення до короля з клопотанням є правом

підданих, що не допускається ні вимагання надмірних податків, ні накладання надмірних штрафів або жорстоких і надзвичайних кар. І нарешті, було сказано, що принц Вільгельм Оранський і принцеса Марія по праву повинні бути «в силу законів королівства» королем і королевою Англії, а корона після Вільгельма Оранського повинна перейти до його спадкоємців.

Як показали наступні події, питання про престолонаслідування виявилось досить складним. У дочки Вільгельма і Марії принцеси Анни не було дітей, і тому слід було вирішити, хто стане наступним монархом Англії.

Відповідь на це питання повинен був дати прийнятий парламентом 1701 року Акт про престолонаслідування, згідно з яким престол перейде, якщо нічого не зміниться, до німецьких князів Ганноверської династії. Але Акт 1701 року не тільки встановив порядок престолонаслідування, але і містив у собі подальше уточнення прерогатив законодавчої та виконавчої влади. Так, особа, яка вступала на королівський трон, повинна була приєднатися до Англіканської (протестантської) Церкви і не підтримувати ніяких зв'язків з Папою Римським. Подальше обмеження королівської влади виявилось в тому, що король не мав права без згоди на те парламенту виїздити за межі Англії, що особа, яка була народжена за межами Англії, не могла бути членом Таємної ради, депутатом парламенту, займати взагалі відповідальну посаду в державному апараті, що всі акти короля потребували підпису відповідного міністра («міністерська відповідальність перед парламентом»). Було заборонено займати посаду в короля і бути одночасно членом парламенту. Судді, призначені короною, залишалися на своїх постах, «доки ведуть себе добре», і їх можна було змістити тільки за рішенням парламенту. Нарешті, король втрачав право помилування своїх міністрів, засуджених парламентом у порядку імпичменту.

Таким чином, ці конституційні акти визначили правовий статус парламенту і короля, а також сформулювали основні принципи буржуазної конституційної монархії в Англії:

- 1) парламентаризм — «парламент вище корони»,
- 2) парламент — єдиний законодавчий орган,
- 3) розділення влади,
- 4) незмінність суддів,
- 5) гарантії основних свобод у парламенті (свободи слова, дебатів, виборів тощо).

Все це свідчить про те, що на зламі XVII-XVIII століть у Англії виникла буржуазна конституційна монархія з розділенням влади і зверхністю парламенту.

Подальша еволюція конституційної монархії пов'язана з глибокими соціально-економічними змінами. Англійське селянство, яке так і не отримало землю у власність, розшарувалося на заможних орендарів і безземельних пролетарів — наймитів. У містах внаслідок промислового перевороту остаточно оформилися буржуазія і пролетаріат.

Англійська буржуазія, зібравшись з силами, намагається встановити своє політичне панування шляхом нових компромісів з лендлордами. Цей процес супроводжувався еволюцією британської конституційної монархії, основними напрямками якої були подальше обмеження королівської влади, утвердження нових принципів взаємовідносин виконавчої і законодавчої влади у вигляді «відповідального уряду». Ці зміни не були оформлені новими конституційними актами, а склалися в ході політичної практики у формі прецедентів.

Парламент був єдиним законодавчим органом. Його прерогативами стали розгляд бюджету, встановлення військового контингенту і т. ін. Складався парламент з двох палат. Верхня — палата лордів мала чисто аристократичний характер, бо діяло тут спадкове перство. Засідали тут герцоги, барони та інші аристократи, призначені монархом. У нижній палаті, яка обиралась, — палаті общин, більшість належала джентрі, бо виборцями в графствах були фрігольдери, які отримували сорок шилінгів прибутку на рік. Пасивне виборче право за Актом 1710 року належало особам, які мали від земельної власності прибуток у розмірі 600 фунтів стерлінгів на рік у графствах і 300 фунтів стерлінгів у містах.

Король продовжував залишатися главою держави і був у пошані. Формально він мав досить великі права: призначав лордів і міністрів, очолював збройні сили, визначав дипломатичну діяльність і т. ін. Але його влада поступово обмежувалась і він фактично перетворювався на номінального главу виконавчої влади. Перші прецеденти, що сприяли цьому, з'являються вже на початку XVIII століття. З 1707 року право оголошення війни та укладення миру переходять від короля до парламенту. Скасовується право короля відхиляти закони, прийняті парламентом. Особливо посилилися ці обмеження з 1714 року, коли після бездітної королеви Анни англійський престол переходить до курфюрстів Ганноверської династії Георга I і Георга II, які більше піклувалися про німецькі справи, ніж про англійські.

Поступово прерогативи короля концентруються в руках кабінету. Король Георг I (1714-1727 рр.) не знав англійської мови і тому перестав з'являтися на засідання кабінету. Парламент і уряд використовують це, створюючи ряд прецедентів: функції по керівництву кабінетом переходять до «першого міністра» короля, кабінет діє від імені «його величності», але практично самостійно. На кожному розпорядженні короля повинен стояти підпис першого міністра.

Деякий час кабінет був секретною установою: його засідання розглядали як випадкові зустрічі. Не було бланків кабінету, печатки тощо. До кабінету входили лорд-канцлер, лорд адміралтейства, статс-секретар, міністри найважливіших відомств. Кількість членів кабінету поступово зростає: спочатку було сім, потім п'ятнадцять, шістнадцять, двадцять членів. Виникає термін «уряд його величності». Однак згадка про кабінет в офіційних документах з'являється тільки в 1900 році.

Принципи роботи, структура кабінету формувалися в практиці його діяльності. Акти 1705-1707 років про посади відкрили міністрам можливість обиратися в палату общин. Королі намагалися підібрати такий склад кабінету, який буде користуватися довірою парламенту. Так з'явився прецедент: король доручає формування кабінету лідеру партії, торі або вігів, яка отримала перемогу на виборах. Уже згадувався ще один прецедент, пов'язаний з королем Георгом I, — кабінет засідає без короля. Якщо кабінет або навіть один з його членів втрачав довіру парламенту, він повинен був у повному складі піти у відставку. У 1784 році Вільям Пітт Молодший сформував кабінет, що не отримав довіри парламенту. Він розпустив королівським указом палату общин, провів нові вибори і отримав підтримку нового складу палати. Так сформувався ще один прецедент.

Король поступово втрачав деякі свої права. Однак у глави держави залишалися ще дуже значні джерела влади, які давали йому можливість впливати на формування і проведення внутрішньої і зовнішньої політики країни. Формування уряду, розподіл міністерських портфелів, персональний склад кабінету, конкретний вибір прем'єр-міністра — у вирішенні таких питань роль монарха була дуже значною. Король мав право знати про всі найважливіші рішення, які приймалися кабінетом. Монарха слід було інформувати про всі зміни у внутрішній політиці. Глава держави сам брав активну участь у проведенні зовнішньо-політичних акцій. Відповідно до англійської конституційної доктрини король повинен діяти за порадою своїх міністрів. Однак він мав право не давати згоди на проведення такої політики, яка, на його думку, руйнує «оазис англійської конституції».

Нарешті, слід мати на увазі, що рішення, які приймав кабінет, не мали в цей час ніякої юридичної сили. Вони отримували своє правове оформлення і втілювалися в життя міністрами корони після їх затвердження Таємною радою або шляхом видання парламентського акту. Всі члени кабінету за посадою входили до складу Таємної ради.

Колишні радники короля перетворювалися на справжніх міністрів. Але зберігалися колишні найменування, титули (статс-секретар, охоронець малої печатки, обер-камергер і т. ін.). Зберігалися і колишні оклади, привілеї. Однак з'являються і справжні міністерства: внутрішніх справ, військове, торгівлі, у справах Індії. У 1855 році наказом Таємної ради були сформульовані правила комплектування чиновницького корпусу і утворена «комісія громадянської служби». Одночасно були введені кваліфікаційні екзамени, а в 1860 році — конкурс серед кандидатів на коронні посади.

Найважливішою фігурою в кабінеті був прем'єр-міністр, і саме він персоніфікував урядову політику.

Прем'єр-міністр передусім був одноосібним керівником своєї партії. Він керував роботою палати общин, брав участь у дебатах з особливо важливих питань. Під безпосереднім наглядом прем'єр-міністра проходила вся робота

кабінету. Він сам визначав, які питання повинні розглядатися колегіально, а які належать тільки до його компетенції. Вирішальна роль належала прем'єру при формуванні кабінету. Він за згодою монарха призначав і звільняв міністрів. Глава кабінету головував в Імперському комітеті оборони, визначав зовнішню політику країни.

В Англії існували відмінності між міністрами кабінету та іншими главами адміністративних відомств: прем'єр не тільки вирішував, кого ввести до складу уряду, він також визначав, хто повинен бути міністром кабінетського рангу.

Прем'єр-міністр виділяв, крім того, кількох найближчих співробітників, з якими обмірковував свої плани. Вони складали так званий «внутрішній кабінет». Перша згадка про такий орган припадає на 1878 рік.

3. Зміни в державному устрої наприкінці XIX – на початку XX ст.

Наприкінці XIX століття відбуваються серйозні зміни в співвідношенні законодавчої і виконавчої влади, парламенту і уряду. Парламент часто перетворюється на установу, яка реєструє волю уряду. Тепер не законодавчий орган контролює виконавчу владу, а навпаки — кабінет отримує функції контролю. Кабінет, таким чином, стає головною ланкою державного механізму Великобританії. Тепер більшість біллей народжувалася на засіданнях уряду. Законодавча ініціатива у фінансових справах цілком переходить до уряду.

Кабінет нарівні з парламентом отримує можливість видавати правові акти. Така нормотворча діяльність кабінету отримала назву «делегованого законодавства». У Великобританії воно набуло дуже великого поширення. Відсутність у країні писаної конституції усувала навіть формальні перешкоди розширенню законодавчих функцій уряду.

Форми делегованого законодавства були різноманітними: накази Таємної ради; розпорядження, накази і вказівки, спеціальні інструкції міністрів; підзаконні акти публічних корпорацій.

Таким чином, делеговане законодавство стало ще одним проявом всемогутності кабінету.

У місцевому управлінні також відбувалися зміни. Відразу після першої виборчої реформи 1835 року в інтересах промислової буржуазії було проведено реформу міського самоврядування. Відповідно до неї управління містом передавалося виборним міським радам. У виборах цих органів брали участь усі платники податків – власники будинків і наймачі квартир, як чоловіки, так і жінки. Міська рада обирала на один рік мера міста і олдерменів.

У 1888 році була введена система самоврядування в графствах. Англія і Уельс були розбиті на 122 територіальні округи, що отримали найменування «адміністративних графств», або «графств-бургів», якими ставали великі міста. На чолі таких округів стояли представницькі органи – ради, яким було передано

колишні адміністративні повноваження мирових суддів. Активне виборче право мали особи, що досягли двадцяти одного року, займали протягом дванадцяти місяців помешкання або частину помешкання, а також власники земельної ділянки, яка приносила прибуток не менше десяти фунтів стерлінгів на рік.

Акт 1894 року радикально реформував управління в приходах. Тут утворювалися приходські збори, в яких брали участь усі, хто сплачував місцеві податки. Якщо кількість мешканців перевищувала вісімсот чоловік, утворювалася приходська рада, яку обирали приходські збори строком на один рік.

Збройні сили теж зазнали змін. В умовах широкої колоніальної експансії англійська буржуазія мала потребу не тільки в кваліфікованому чиновництві, але і в боєздатних армії і флоті. Постійна модернізація збройних сил, зростання воєнного бюджету були характерною рисою політики правлячих кіл Великобританії.

У 1883 році був створений Особливий відділ Лондонської поліції. Його завданням стала боротьба з національно-визвольними рухами, а також з опозиційними політичними силами в самій Англії. Поліція Лондона і заснована 1874 року Ірландська королівська поліція були ударними підрозділами поліцейських формувань. Так, на кінець XIX століття в Лондонській поліції служила одна третина усіх поліцейських країни.

Особливий Постійний комітет з представників судових органів і ради графства призначав головного констебля графства. Головний констебль набирив поліцейський персонал і керував ним. У містах, що мали власну поліцію, її начальник призначався міською радою. Нагляд за полісменами здійснював Комітет громадської безпеки.

Місцеві поліцейські сили Великобританії формально були автономні. Однак, насправді вони завжди діяли під контролем міністерства внутрішніх справ, яке видавало обов'язкові відомчі правила та інструкції, а також визначало суми, необхідні на утримання місцевої поліції.

Складна **судова система** Англії в 1873-1876 роках також зазнала реформування.

Верховною судовою інстанцією Великобританії залишалася палата лордів. У 1876 році Актом про апеляційну юрисдикцію був заснований інститут апеляційних лордів. Два апеляційних лорди повинні були засідати в палаті лордів, коли вона виконувала роль судового органу. Призначалися вони довічно.

Крім перевірки скарг на рішення Апеляційного суду в цивільних справах і Апеляційного суду в кримінальних справах палата лордів виступала і як суд першої інстанції для звинувачених у кримінальних злочинах перів.

Актами, прийнятими в 1873-1875 роках, була піддана реорганізації судова система Англії. Так, три головних суди «загального права», а також Суд канцлера, Суд по заповітах, Суд по розлученнях, Суд адміралтейства, Суд казначейської палати і Апеляційний суд канцлера були скасовані. В 1875 році

створився новий Верховний суд Великобританії, який складався з двох частин: Високого суду і Апеляційного суду в цивільних справах. У свою чергу Високий суд мав такі відділення: 1) суд королівської лави; 2) суд канцлера; 3) суд загальних тяжб; 4) суд палати шахової дошки; 5) суд у справах адміралтейства, заповітах, розлученнях. У 1881 році пройшла чергова реорганізація. У Високому суді було залишено лише три відділення: суд королівської лави, суд канцлера і суд у справах адміралтейства.

Лорд – головний суддя, призначався короною за поданням прем'єр-міністра, інші судді вищих судів затверджувалися монархом за рекомендацією лорда-канцлера.

На початку XX ст. основна боротьба між лібералами і консерваторами розгорнулася з питання про митні тарифи. Консерватори, що були тісно зв'язані з важкою індустрією, вимагали встановлення протекційного мита для захисту їхньої продукції від конкуренції з боку Німеччини. Крім того, введення тарифів підвищило б (на вигоду лендлордів) ціни на сільськогосподарську продукцію.

Представники, інших галузей промисловості, особливо тих, що працювали на експорт (наприклад, текстильної), були зацікавлені у збереженні вільної торгівлі. Особливістю британської економіки була нестача вітчизняної промислової сировини і продовольства для населення. Введення протекціоністського мита спричинило б занепад більшості галузей англійської промисловості. Зберегти вільну торгівлю треба було ще й тому, що від цього залежали низькі ціни на споживчі товари.

Конфлікт між консерваторами й лібералами виник також навколо питання про пенсії. Особливо гострими були ці розбіжності в 1910 р. після того, як палата обшин прийняла новий бюджет. Верхня палата, що була під контролем консерваторів, майже одностайно відкинула його. Небачене в історії Англії відхилення палатою перів бюджету ліберали тлумачили як боротьбу лордів проти народу.

Опір консерваторів став приводом для ліберального кабінету міністрів до того, щоб підготувати парламентський білл, який істотно обмежував конституційні права верхньої палати.

Акт про парламент 1911 р. встановлював, що коли фінансовий білл, який прийняла палата обшин і якого надіслано принаймні за місяць до закінчення сесії до верхньої палати, не буде прийнятий нею без поправок протягом місяця, то він стає законом після затвердження його короною, навіть якщо палата перів не дасть на це згоди. На спікера палати обшин покладался обов'язок посвідчувати, що зазначений законопроект є фінансовим. Права палати лордів були урізані і в питаннях законодавства по фінансових публічних біллях. Так, якщо протягом трьох років послідовних сесій парламенту (не обов'язково однієї і тієї ж легіслатури) законопроект, який приймала палата обшин, заперечувався палатою перів, його всеодно заносили до книги статутів Великобританії. Однак для цього потрібно було, щоб між другим читанням білля під час першої сесії і третім його

читанням на третій сесії минуло два роки. Отже, верхня палата могла тільки затягнути на два роки прийняття неугодного для неї закону, а не відхилити його.

4. Основні джерела та риси права

Новий історичний тип права виник і формувався відповідно до класичних законів еволюції буржуазного суспільства. Розвиток буржуазної революції, її завершеність (у Франції) та незавершеність (в Англії) у сукупності з іншими чинниками привели до утворення двох різних правових систем: правової системи країн континентальної Європи та англосаксонської правової системи, прототипом якої є загальне право Англії. Континентальна правова система чітко розмежовує право матеріальне і процесуальне. Основним джерелом права визнається закон. Тут широко подано кодифікацію галузей права. Основним джерелом англосаксонської системи права є судовий прецедент, що вважається обов'язковим для судових інстанцій. Зазначимо, що створюючи право, суди створюють не загальні, а казуїстичні норми, тобто правила для вирішення конкретної справи.

Головними чинниками правотворчості були юриспруденція та судова практика.

У XIX ст. в Англії завдяки здійсненню принципу поділу влади формування права перейшло до рук законодавців. Водночас у країнах континентальної Європи через процес старіння кодифікацій виявилася тенденція до розвитку суддівського права. Тож розходження між двома системами права дещо зменшилося. Слід також зауважити, що саме в умовах буржуазного суспільства виникло таке конкретно-історичне явище, як Конституція. Термін цей виник у Римі, але реальне значення конституції як єдиного вищого юридичного акта сформувалося лише в новий час.

У конституції буржуазія вбачала гарантію своєї участі у здійсненні державної влади, захисту своїх приватновласницьких прав від сваволі феодалів. Компроміс між буржуазією і дворянством обумовив збереження значних елементів дореволюційного феодального права. Після революційний розвиток англійського права відбувався шляхом пристосування цього права до нового суспільного ладу. У Великій Британії стало можливим і після революції зберегти форму феодального права, вкладаючи у нього буржуазний зміст.

Крім того, у Великій Британії в XVII-XIX ст. було видано значну кількість законів (статутів). Незважаючи на зовнішні відмінності англосаксонського права від права інших народів (архаїчність, своєрідна термінологія, наявність інститутів, яких нема в інших системах права), воно ґрунтується на **основних принципах буржуазного права**.

До таких принципів належать: а) необмежене право приватної власності; б) свобода договору; в) формальна рівність усіх перед законом тощо.

Певна своєрідність права Англії, США і деяких інших країн (передусім колишніх колоній Великої Британії) дає можливість вирізнити його в особливий тип буржуазного права. Цей тип відрізняється від інших систем права капіталістичних держав. Загальне право не зафіксоване в якомусь офіційному акті, а складається з величезної кількості прецедентів, тобто судових рішень, які є обов'язковими для тождесних справ, що розглядаються іншими судами. Правові норми, сформульовані в судових рішеннях, можуть бути загальними і спеціальними. Дія останніх обмежується територією, сферою регульованих відносин або категорією судових рішень. Судові прецеденти є обов'язковими для судів нижчих і рівних із тими, які винесли рішення.

Для права Англії є характерним збереження чинності статутів, виданих у середні віки, хоча вони й містили норми, які суперечать новим законам. Лише в деяких випадках англійські суди витягали на поверхню забуті закони (через їхню крайню жорстокість) і на їх основі виносили рішення. Наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. англійський парламент видав ряд статутів, які присвячувалися окремим інститутам різних галузей права. Вони містили основні норми права, які регулювали ці правовідносини, і становили своєрідну кодифікацію.

Англійське цивільне право не знає поділу речей на рухомі й нерухомі. Воно встановило інший поділ: а) реальна власність; б) особиста власність. До реальної власності англійське право відносить права на земельні ділянки, а також документи, в яких підтверджується право на землю. До особистої власності належать усі інші предмети і права: речі, які перебувають у володінні, авторські права, патентні права тощо.

Англосаксонське право власності на рухомі речі за обсягом прав власника анітрохи не відрізняється від інших систем буржуазного права. Що стосується землі, то утвердження капіталістичного характеру землеволодіння відбувалося значно повільніше. Після аграрних перетворень кінця XVIII ст. (відгороджування) більше половини земель опинилося в руках 7,5 тис. лендлордів. Більшість великих маєтків належала їх власникам за правом майорату. Така земля продавалася дуже рідко. Найчастіше її віддавали в оренду. Після закінчення строку оренди всі будинки, зведені на землі орендарем, ставали власністю хлібороба.

Договірні зобов'язання в буржуазній Англії були суворо регламентовані. Одним із прикладів пристосування архаїчних інститутів англосаксонського права до нових умов є еволюція довірчого управління. Останнє виникає за умови, коли одна особа (власник) за договором передає своє майно в користування іншій особі. Остання виступає як власник стосовно третіх осіб. Керуючи ввіреним майном, вона несе повну відповідальність перед третіми особами за зобов'язаннями стосовно переданого майна та управління ним. За умов утворення монополій управління об'єднаними підприємствами ввірялося певній особі, яка добувала прибутки для власників (від найменування інституту

довірителства виникло поширене в Англії, а надто у США поняття «траст» для означення компаній, що виконують довірчі функції в інтересах фізичних та юридичних осіб). Після буржуазної революції поряд з торговими компаніями почали виникати й акціонерні товариства. За короткий відтинок часу в країні утворилося багато акціонерних компаній. Спекуляція акціями відкрила перед англійською буржуазією нове джерело збагачення. Аби призупинити біржові шахрайства, англійський парламент у 1720 р. прийняв закон, який забороняв подальше утворення акціонерних компаній без дозволу уряду.

Сімейне і спадкове право. Ці галузі права Англії найбільшою мірою зберегли стару форму. Лише 1836 р. в Англії було запроваджено цивільний шлюб. Але він не був обов'язковим: дозволялось укладати шлюб у церковній або цивільній формі. Верховенство чоловіка в сім'ї зберігалось в обох випадках. Йому належало право нагляду за дружиною, навіть право карати її. Майном сім'ї управляв і розпоряджався чоловік. Діти до 21 року перебували під владою батька. Він не лише був хоронителем майна дітей, а й мав право карати їх і передавати їхнє майно іншим особам. І все ж до сімейного права було внесено деякі зміни: пом'якшено владу чоловіка над дружиною і встановлено неповну майнову самостійність заміжньої жінки стосовно її особистого майна. Розлучення було введено в Англії в 1857 р. Для чоловіка припинення шлюбу розлученням було легшим, ніж для дружини.

Спадкове право Англії вирізнялося тим, що в ньому утвердився принцип свободи заповіту. Особа, яка досягла 21-річного віку, могла заповідати своє майно будь-кому. Навіть найближчі родичі за наявності заповіту не могли отримати якоїсь частини з майна померлого. У спадкуванні земельної власності збереглися середньовічні порядки. Земельні володіння переходили до родичів по висхідній лінії. Причому до спадкування залучався старший із спадкоємців одного ступеня.

Кримінальне право і процес. Англійське кримінальне право є одним із найбільш архаїчних. Зокрема, воно дотепер характеризується відсутністю кодифікованого законодавства. В основі англійського кримінального права лежить загальне право, тобто право, вироблене суддями, а в основі його застосування – «загальновизнаність», власне, – фікція. Насправді це не просто звичаєве право, а судово-звичаєве право, засноване на конкретних судових прецедентах. В Англії вважається: якщо судові рішення колись установило певне правове положення або витлумачило якісь закони (тобто дало відповіді на питання, не передбачені законом), його можна використовувати як зразок у розгляді подібних обставин.

В англійському **кримінальному праві** після буржуазної революції збереглися численні феодальні правові положення, для яких характерна жорстокість покарання за незначні злочини. Наприклад, феодальний акт «Про зраду» 1352 р. зберігав чинність у часи «вільного» розвитку капіталізму в Англії та використовувався для боротьби з державними злочинами. Активізація розвитку

законодавства парламентом у галузі кримінального права спостерігалася лише в другій половині XIX ст. Особливо показовим щодо цього був 1861 р., коли парламент видав низку актів, які встановлювали види відповідальності за кримінальні злочини: крадіжки, підроблення, пошкодження чужого майна, злочини проти монетної системи. Але, як і в середньовічні часи, статутне право залишалося не тільки не кодифікованим, а й навіть не систематизованим.

Що стосується **судової системи і процесуального права**, то в буржуазній Англії залишилася майже без змін дореволюційна система юстиції, яку складали три ланки: 1) вищі судові органи – суд королівської лави, палата загальних прохань і палата фінансового суду (в середині XIX ст. було засновано суди з розгляду справ про розлучення і позовів за заповітами); 2) нижчі судові органи – суди мирових суддів і суди сесій мирових суддів; 3) спеціальні судові органи – військові, духовні та університетські.

Процесуальне право Англії вирізняється, як і вся правова система, архаїчністю форми, обумовленої компромісним характером англійської буржуазної революції XVII ст. Тільки 1772 р. було заборонено катування, а 1819 р. скасовано середньовічні ордалії. Найважливішими документами, які регламентують кримінальний процес в Англії, залишалися Велика хартія вольностей 1215 р. і «Хабеас корпус акт» (Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнення за морями). У XVIII ст. приблизно 50 складів злочинів каралися стратою. Потім ця міра покарання стала використовуватися значно рідше, а після введення в дію актів 1861 р. вона призначалася за вбивство та за кілька інших злочинів (піратство, зрада, підпали в королівських доках). У 1868 р. спеціальною постановою було скасовано публічні страти. У XVIII-XIX ст. поширення набуло заслання злочинців до колоній. Ця міра застосовувалася за менш тяжкі злочини та як заміна страти. Актами 1853 і 1857 рр. заслання в колонії було замінено каторжними роботами, які могли призначатися, залежно від тяжкості вчиненого злочину, на певний строк або довічно. Законодавство 1861-1864 рр. установило максимальні межі покарання. Зауважимо, що у XVIII ст. страта досить часто замінялася помилуванням. Близько половини засуджених до цієї міри покарання dopravлялися в колонії та в'язниці. Але стосувалося це в основному представників імущих класів. Не випадково в петиціях про помилування особлива увага зверталася на те, що батьки засудженого – «шановні люди», які посідають солідне становище в суспільстві. Окремо варто сказати про грошові санкції, що їх судові органи застосовували дуже активно. Якщо присуджений до сплати штрафу був не в змозі негайно внести гроші, його відправляли до в'язниці. Існувала навіть своєрідна таблиця, в якій сума несплаченого штрафу прирівнювалася до відповідного строку ув'язнення.

Оскільки кримінальне право Англії у XVIII ст. більше, ніж інші соціальні інститути, створювало можливість управління країною без поліції та великої армії, забезпечувало гегемонію в країні правлячих класів, ці класи протягом

тривалого часу завзято протидіяли його реформі. Саме в той період відбувалось остаточне оформлення ряду **спеціальних державних установ і відомств**, насамперед поліцейських органів.

Зокрема, 1782 р. засновано вищий орган охорони суспільного порядку у Великій Британії – Міністерство внутрішніх справ. «Її величності державний міністр з управління внутрішніми справами», як офіційно титулувався міністр внутрішніх справ, ніс відповідальність за збереження «королівського миру». Найважливіші **функції цього відомства**: 1) здійснення королівської прерогативи помилювання і підготовка відповідей на петиції громадян, адресованих монархові; 2) підтримання порядку й керівництво поліцією графств і міст; 3) контроль за іноземцями та іммігрантами; 4) організація системи цивільної оборони; 5) реєстрація виборців та організація виборів.

На розвиток **поліції** у Великій Британії вплинула низка національних особливостей, головною з яких визнається компроміс між потребою англійської буржуазії мати єдину для всієї країни владну поліцейську силу з традиційною правовою системою децентралізації, яка передбачає підпорядкування поліції місцевій владі. Створення в країні перших поліцейських формувань пов'язане з ім'ям прем'єр-міністра Великої Британії Роберта Піля, від зменшувального імені якого й утворилося номінальне «боббі», що означає «поліцейський». Акт про поліцію метрополії було прийнято 19 липня 1829 р.

Висновки

1. Основні особливості англійської революції обумовлені своєрідною, але історично закономірною для Англії розстановкою суспільно-політичних сил. Англійська буржуазія виступила проти феодальної монархії, опорою якої були феодальне дворянство і церква. Її союзником були не народні маси, а «нове дворянство» (джентрі), яке не ставило за мету докорінну перебудову старої політичної і правової системи. Розкол англійського дворянства і перехід його частини на сторону буржуазії дозволив отримати перемогу над абсолютизмом.

2. Однак союз буржуазії і джентрі зумовив в цілому консервативний характер революції, визначив її незавершеність, обмеженість соціально-економічних і політичних здобутків. Збереження крупного землеволодіння англійських лендлордів і феодальних пережитків селянської поземельної залежності стали основними показниками незавершеності англійської революції. Компромісний характер революції проявився у розподілі влади між представниками буржуазії і дворянства, що й зумовило повернення до монархічної форми правління, яка з абсолютистської стала конституційною. Збережено інституції феодального правління – все ще достатньо сильну королівську владу, Палату Лордів, Таємну раду.

3. Однак революція досягла основної мети – дала поштовх розвитку капіталістичних відносин, забезпечила доступ до управління країною буржуазії

і проклала дорогу новим тенденціям суспільно-економічного і політико-правового розвитку держави. Подальший розвиток капіталістичних відносин в Англії зумовив посилення впливу підприємницьких кіл, реалізація інтересів яких, виражених на політичному загальнодержавному рівні у діяльності парламентської партії вігів, сприяла формуванню парламентської монархії і лібералізації правової системи. Головними тенденціями політичного життя країни стали послаблення королівської влади, посилення влади парламенту і відповідального перед ним уряду, що став повновладним центральним виконавчим органом влади.

4. Під час революції законодавча діяльність парламенту була фрагментарною, залишивши чимало пережитків феодальних відносин. Докорінного оновлення англійського права не відбулося. Однак революція створила нові умови для подальшого оновлення і структурних змін у правовій системі країни, що були розпочаті у джерелах та різних галузях права у XVIII – XIX століттях.

5. Англосаксонська правова система склалася в Англії в результаті впливу на правові норми англійської буржуазної революції і деяких інших особливостей історичного розвитку країни. Основні її риси: 1) головним джерелом є загальне, прецедентне право; 2) дуже слабкий розвиток кодифікації; 3) архаїчність форм закріплення права (так, вважаються чинними усі законодавчі акти, починаючи з Великої хартії вольностей 1215 р.); 4) слабкий вплив римського права, звідси – відсутність поділу права на публічне і приватне, повна свобода заповіту, громіздкість і запутаність формулювань. Вона поширювалася на території колишніх колоній Англії (Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії та ін.). Найбільшими досягненнями у розвитку демократичних інституцій в Англії періоду буржуазної революції були Білль про права 1689 р., Велика ремонстрація 1641 р. та Habeas corpus акт 1679 р.

6. Білль про права 1689 р. – один із найважливіших правових актів, що оформили юридично конституційну монархію в Англії, яка встановилася у результаті «Славної революції». У ньому проголошувалося верховенство парламенту у сфері законодавства, його виняткова прерогатива щодо введення і збирання податків; установлювалося, що ніхто, крім парламенту, не може звільняти з-під дії закону, скасовувати закон або його призупиняти, визначати склад і чисельність армії, виділяти кошти для цієї мети; надавалася свобода виступів у парламенті та подачі петицій, гарантувалося часте й регулярне скликання палат парламенту.

7. Велика ремонстрація 1641 р. – прийнята англійським парламентом програма прибічників англійської революції. Велика ремонстрація повторювала вимоги Петиції про права: свобода торгово-промислової діяльності; заборона збирати податки без дозволу парламенту; відповідальність уряду перед парламентом; завершення реформації церкви. Знаряддя управління – підготовлений радою офіцерів у 1563 р. в Англії нормативний акт про форму правління. Юридично оформив державний механізм військової диктатури у період так званого

протекторату Кромвеля. Останній практично зосередив у своїх руках всю повноту влади. Головною опорою його була армія.

8. Хабеас корпус акт – традиційна назва англійського конституційного закону «Акт про краще забезпечення свободи підданого та про попередження ув'язнення за морями», прийнятого парламентом у 1679 р. Хабеас корпус акт містив ряд юридичних гарантій недоторканності особи. Було встановлено, що кожен, хто вважав себе незаконно арештованим, мав право звернутися до суду. Якщо суддя визнавав необґрунтованість арешту, арештованого звільняли і не могли арештувати повторно за тим же обвинуваченням.

Використані література та джерела: [1], [2, с. 301-304], [3, с. 413-457], [4, с. 191-207], [6, с. 195-214], [7], [8, с. 103-108], [9], [10].

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть причини, передумови та основні етапи буржуазної революції в Англії.
2. Яке значення мала буржуазна революція для формування буржуазної держави і права?
3. На яку категорію населення спиралася англійська буржуазія під час революції XVII ст.?
4. Назвіть документи, якими було закріплено конституційну монархію в Англії.
5. Як відбувалося формування англосаксонської системи права?

Рекомендована література до теми:

1. Английская буржуазная революция / Под ред. Е.А. Косминского и Н.А. Левицкого. – М.: Политиздат, 1954. 150 с. (вибірково);
2. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К.: Центр учбової літератури, 2008. - 729 с.
3. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / 5-те вид., перероб. і допов. – К. : Істина, 2005. - 768 с.
4. Джужа О.М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – К., Атіка, 2012. - 372 с.
5. Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. – К.: Право, 2010. - 378 с.
6. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. – Харків: Майдан, 2020. - 618 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9481>
7. Кривошея І. І., Барвінок О. Історія Великої Британії. - Київ: КНТ, 2017. -208 с.

8. Ластовський В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Валерій Ластовський. – Київ: Видав. центр КНУКіМ, 2017. – 195 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lastovskyi_Valerii/Istoriia_derzhavy_i_prava_zarubizhn_ykh_krain/

9. Тищик Б. Й. Велика Британія: історія державності і права (V – початок XXI ст.): навч. посіб. Львів : Світ, 2017. 351 с.

10. Шевченко Н. І. Основні проблеми англійської революції у висвітленні британських істориків другої половини XX століття.// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. – К., 2000, № 49. С. 34-42.

Тема 7.

Виникнення і розвиток держави у США

1. Війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 року.
2. Створення Конфедерації. Конституція США 1787 р.
3. Громадянська війна 1861-1865 рр.
4. Зміни у державному устрої США у другій пол. XIX ст.

Ключові поняття: аболіціонізм, акт про гомстеди, аторней, «батьки-засновники США», Білль про права, війна за незалежність, громадянська війна, імпічмент, конституція, конфедерація, ку-клукс-клан, лоялісти, Міссурійський компроміс, монополія, протекціонізм, резервація, «Реконструкція Півдня», республіканці, сегрегація, федералізм.

Вступ

Східне узбережжя Північної Америки європейці почали освоювати в кінці XV ст. В 1496 році король Генріх VII видав привілею венеціанцю Йогану Кабо на плавання і освоєння земель від північних островів до Флориди при умові виплати 1/5 одержаних прибутків короні. Поселення були випадкові і не формували стабільного нового суспільства. Перша постійна англійська колонія в Північній Америці була заснована в 1585 р. (в честь королеви названа Віргінією). Але з різних причин до початку XVII ст. англійські поселення в Америці припинили своє існування.

Новий етап освоєння Північної Америки розпочався в першій половині XVII ст. В цей час були засновані поселення, які сформували потім майбутнє американське суспільство, склались державно-політичні традиції, які стали передумовою майбутнього самовизначення. Традиції ці дещо розрізнялись в різних колоніях, в залежності від умов їх утворення.

В залежності від того, кому належало верховенство влади, колонії ділилися в середині XVII ст. на три групи: коронні, які перебували під управлінням

королівських чиновників (південні); приватновласницькі – вважалися власністю окремих осіб (Пенсільванія, Делавер, Мериленд, колонії, які користувалися самоврядуванням на підставі королівських хартій (Коннектикут, Род-Айленд). На чолі колоній стояли губернатори, які відповідно призначалися королем чи власниками колоній, або обиралися всім населенням. В усіх колоніях були представницькі органи, які мали право видавати закони, встановлювати податки. Проте губернатори могли накласти вето на законопроекти, прийняті зборами.

В результаті високого майнового цензу виборчими правами користувалися від 2 до 10 % населення.

У північних колоніях панівне становище в сільськогосподарському виробництві займало вільне, середнє і дрібне фермерство. У південних – велике плантаційне сільське господарство ґрунтувалося на праці білих і рабів. Перші негри були завезені в Північну Америку з Африки на початку XVII ст., а до кінця XVII ст. праця негрів витіснила працю закабалених білих (на початку війни за незалежність з 2.5 млн населення колоній 500 тисяч були рабами-неграми). У південних і центральних колоніях крупне землеволодіння регулювалося нормами феодального права про невідчужуваність маєтку, майорату тощо. Проте феодалізм, як економічна система, в англійських колоніях не прижився. Не останню роль у цьому відіграв достаток «вільних земель», що дозволяло незаможним колоністам йти від феодальних землевласників на Захід, витісняючи при цьому корінних жителів – індіців.

Натхненні ідеалами «природного права», переселенці, опинившись ізольованими від усього іншого світу, почали самі створювати закони, за якими збиралися жити. Вже на кораблі «Травнева квітка», яким відплили емігранти в Америку (1620 р.), була укладена угода про об'єднання колоністів у єдину общину, спільно вироблялися закони. Ця угода стала джерелом особливої традиції американської державності: новий народ погоджувався вважати себе єдиною общиною, що управляється на основі народовладдя і «праведної справедливості». «Цим актом об'єднуємося ми в одне політичне і громадське тіло для підтримання порядку серед нас і досягнення передбачуваної мети. В силу цього акту ми встановимо ті справедливі і праведні закони, ті порядки, правила і конституції, призначимо ту владу, яку будемо вважати потрібною і корисною для загального блага колоній». Так поступали колоністи і пізніше. Поселення утворювали політичні спілки. Уряд Англії скріплював їх Хартіями. Так виникали колонії.

На республіканській за духом Півночі дістали широкого розвитку органи самоврядування, які найчастіше збиралися в церковному приході. Уповноважені від міст і селищ складали щось на зразок парламенту колоній, який обирав губернатора.

На Півдні (наприклад, у найстарішій з колоній – Вірґинії) панували монархічні переконання. Губернатор тут призначався королем, існували дві палати парламенту, панувала англійська церква.

Думка про об'єднання колоній у єдину федерацію виникла ще в середині XVIII ст. Об'єднання диктувалося спільністю інтересів колоній як у тому, що стосується торгівлі, так і в тому, що пов'язувалося зі спільним захистом колоній

від Франції. Перший проєкт федерації був вироблений Бенджаміном Франкліном у 1748 році. Але уряд Англії відхилив його: він хотів бачити колонії розрізненими, щоб легше їх було експлуатувати.

1. Війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 року

Безпосереднім історичним поштовхом до боротьби колоній за своє державне відокремлення від метрополії стала економічна і торгівельно-фінансова політика Англії в першій половині XVIII ст. Вона була спрямована на те, щоб стримати промисловий розвиток колоній, перетворити їх в сировинний придаток метрополії, усунути не вигідну конкуренцію дешевих американських товарів.

На початку XVIII ст. англійський парламент ввів ряд заборон під приводом того, що розвиток мануфактур в Америці зменшує їх залежність від метрополії. Була встановлена заборона на вивіз із колоній залізних виробів, введені податки на цукор, патоку. Постанови про податки і мито, як правило, в колоніях не виконувались, тому що фінансова адміністрація підкорялась місцевій владі. Але з 1760 року губернатори більшості колоній стали одержувати накази про суворе виконання податкових постанов, для чого їм дозволялось проводити обшуки будинків у пошуках контрабандних товарів. Укріпленню опозиції по відношенню до Англії сприяло і успішне для Англії закінчення війни з Францією за Канаду і об'єднання там колоній під єдиною владою британської корони (1760 р.). Заключним приводом відкритого протистояння став введений англійським парламентом у лютому 1765 року закон про гербовий збір на більшість товарів побутового споживання, які привозились в Америку. Законодавча асамблея Віргінії прийняла резолюцію про непідкорення закону. Рішення віргінців стало сигналом до загального протесту в колоніях. У результаті об'єднаного руху колоній більшість податкових законів були відмінені. Але англійська влада стала застосовувати нові форми тиску. Був введений постій англійських військ у будинках громадян, організовані самостійні митниці в колоніях.

Це спровокувало ще більш гострий конфлікт. Палата обшин стала вимагати суду над політичними лідерами колоністів – «підмовниками». У відповідь у колоніях було прийнято нове положення про губернаторів, згідно з яким вони надалі знаходились на утриманні колоністів, і тим самим виконавча влада ставала незалежною.

Остаточний розрив колоній з Англією був спровокований прийнятим у травні 1773 р. «чайним законом»; який надав Ост-Індській компанії привілей на безмитну торгівлю чаєм в Америці. Це зачіпало інтереси колоністських торговців і багаточисельних контрабандистів. Боротьба проти ввозу чаю вилилась у знамените Бостонське чаювання (грудень 1773 р.), коли під керівництвом створеного в Бостоні комітету колоністів вантаж чаю був викинутий в океан. У відповідь англійський парламент видав серію «репресивних актів» (березень 1774 р.), згідно з яким порт оголошувався закритим, Масачусетс позбавлявся колоніальної хартії.

По ініціативі найбільш політично-активних штатів – Масачусетса і Віргінії – був оголошений розрив торговельних відносин з Англією, а потім, для організації спільної боротьби, були скликані представники на загальний конгрес колоній.

Перший Континентальний конгрес у Філадельфії (5 вересня – 26 жовтня 1774 р.) зібрав 56 представників від 12 колоній, крім Джорджії. Конгрес засудив англійську політику і висунув ідею про державне самовизначення, але поки ще тільки на основі прав «англійських громадян». Не розриваючи відносин з короною, Конгрес звернувся з петицією про визнання за американськими колоніями їх статусу і прав.

Рішення Конгресу стимулювали громадську непокору в колоніях. В зв'язку з партійними протиріччями в британському парламенті Палата общин вибрала різко опозиційну лінію поведінки по відношенню до колоній. На основі резолюцій Конгресу в окремих колоніях відбулися перевибори в законодавчі збори, в результаті яких більшість склали прихильники відкритого розриву і навіть війни з метрополією. Особливу роль відіграли Віргінські збори, в яких видатний громадський діяч і літератор П. Генрі відкрито проголосив стан війни з метрополією. В лютому 1775 р. розпочалося формування конституційної армії колоній.

19 квітня 1775 р. у відповідь на спробу англійського командування захопити склад зброї, створений колоністами в Конкорді поблизу Бостона, місцеве населення розгромило англійський загін. Відсіч англійським військам з боку народних організацій, подібно до штурму Бастилії 14 липня 1789 р. у Франції, спричинила початок американської революції.

Десятого травня 1775 року у Філадельфії зібрався Другий континентальний конгрес, який з огляду на обставини, що склалися, відіграв роль першого центрального уряду. Саме цей Конгрес вимушений був розглядати і вирішувати важливі соціально-політичні питання. Успішній боротьбі проти Англії заважала роз'єднаність повстанських загонів та відсутність централізованого керівництва, тож першочерговим завданням було створення регулярної армії. Своїм рішенням від 15 червня 1775 року Конгрес затвердив утворення єдиної революційної армії на чолі з Дж. Вашингтоном, — армії, що відстоювала інтереси всіх колоній. Велике значення мала і наступна робота Конгресу щодо забезпечення армії зброєю, обмундируванням, продуктами харчування. Ще одним важливим напрямком його діяльності була фінансова політика, зокрема введення своєї американської валюти. Займався Конгрес і питаннями зовнішньої торгівлі.

Колонії підтримували діяльність Конгресу, одержували від нього допомогу і різного роду вказівки. У травні 1776 року Конгрес прийняв постанову, у якій рекомендував колоніям розірвати зв'язки з Англією. Колонії відгукнулися на цей заклик. Вони проголосили себе незалежними державами – штатами.

Збройна боротьба з Англією вже на першому етапі революції тісно перепліталася з боротьбою проти внутрішньої реакції, з прихильниками британського панування – лоялістами. Коли останні перейшли до збройних виступів, Конгрес доручив 2 січня 1776 року нагляд за ними місцевим органам влади. Велику допомогу в цьому відношенні надали комітети безпеки. Вони брали участь у комплектуванні армії, провадили арешти підозрілих, активно

боролися проти лоялістів. Революція розвивалася по висхідній, і її вершиною стало прийняття Конгресом Декларації незалежності.

Хоч збройна боротьба проти Англії вже велася, буржуазія і плантатори, що стояли на чолі революції, довгий час не наважувалися на відкритий розрив державних зв'язків з метрополією. Тільки під тиском народних мас Другий континентальний конгрес проголосив незалежність колоній.

У червні 1776 року представник Віргинії в Континентальному конгресі Р. Лі вніс на його розгляд резолюцію. «Об'єднані колонії, – було сказано в ній, – по праву повинні бути і є вільними і незалежними штатами, вони звільняють себе від будь-яких зобов'язань перед британською короною. Всі політичні зв'язки між ними і Великобританією повинні бути і є повністю знищеними». Однак багато хто з членів Конгресу вважав, що недостатньо простої констатації відділення від метрополії. Вони визнавали за необхідне дати в окремому документі розгорнуте обґрунтування мотивів такого розриву. Для розробки проекту такої декларації Конгрес утворив комісію з п'яти членів.

За дорученням комісії текст Декларації незалежності був написаний делегатом від Віргинії, відомим буржуазним демократом Т. Джефферсоном. Другого липня 1776 року Другий континентальний конгрес прийняв резолюцію Р. Лі, а четвертого липня 1776 року – Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки.

Декларація незалежності стверджувала: всі люди створені рівними, всі вони наділені своїм творцем певними невід'ємними правами, серед яких – життя, свобода і прагнення щастя. Для забезпечення цих прав устанавлюються уряди. І коли будь-яка форма правління стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і встановити новий уряд.

«Звичайно, обережність, – було сказано в Декларації, – радить не змінювати уряду з неважливих або тимчасових причин». Але коли довга низка зловживань розкриває намір віддати народ під владу необмеженого деспотизму, то народ «не тільки має право, а й зобов'язаний скинути такий уряд». Саме таким і було правління короля Великобританії. На доказ цього висновку Декларація перелічувала далі всі зловживання і кривди, вчинені королем та урядом Великобританії щодо колоній (відмова затвердити корисні для колоній закони, свавільний розпуск законодавчих органів, податковий тягар, заборона переселення емігрантів, розквартирування війська без згоди колоністів, скасування суду присяжних та ін.), які давали останнім підставу для розриву державних зв'язків з Англією.

Декларація незалежності від імені і за уповноваженням народу проголошувала: «...колонії є і по праву повинні бути вільними і незалежними Штатами. З цього часу вони звільняються від усякого підданства британській короні і будь-який політичний зв'язок між ними і британською державою зовсім поривається». Колонії проголошували своє право на суверенітет, право оголошувати війну й укладати мир, вступати в міжнародні зв'язки, здійснювати всі ті права, які має незалежна держава.

Декларація незалежності була зустрінута з величезним ентузіазмом. Водночас Декларація виражала класові інтереси буржуазії і плантаторів, тому в ній не

обумовлювалися права корінного населення Америки – індіанців. Всупереч проголошеним у Декларації принципам з її проекту був викреслений пункт, що засуджував рабство і торгівлю рабами, як «жорстоку війну проти самої природи людства». І все-таки проголошені в Декларації ідея рівності людей, право народу на революцію і утворення нового уряду мали величезне прогресивне значення. З прийняттям Декларації незалежності завершився перший етап американської революції і розпочався другий – формування нової держави і перемоги над її супротивниками.

2. Створення Конфедерації. Конституція США 1787 р.

Після проголошення незалежності колонії продовжували вести тяжку і напружену боротьбу проти Англії. В армії Вашингтона відчувалася нестача продовольства, зброї.

Але американський народ стійко долав труднощі і злигодні, мужньо бився з британськими військами, значну частину яких становили найманці: для боротьби з американськими патріотами Англія найняла в правителів дрібних німецьких князівств близько тридцяти тисяч солдатів.

На другому етапі стає особливо помітним, що війна за незалежність за характером, основними завданнями та рушійними силами була буржуазною революцією. Про це свідчили, зокрема, проведені в цей час аграрні зміни, які мали на меті ліквідацію багатьох істотних елементів феодалізму. Так, було знищено феодальне землеволодіння корони, за рекомендацією Конгресу 1777 року конфісковані маєтки майже тридцяти тисяч лоялістів. Фермери й орендарі, не чекаючи рішення Конгресу, самочинно припиняли сплату фіксованої ренти. Рішуче було покінчено і з такими атрибутами феодалізму, як майорат і невідчужуваність землі.

Другий етап революції ознаменувався і тим, що в цей час було зроблено перший крок до об'єднання колоній.

Декларація незалежності проголосила виникнення суверенних Сполучених Штатів Америки. Але це проголошення слід було підкріпити реальним утворенням і оформленням єдиної союзної держави.

Існувала пекуча потреба – економічна і воєнна – об'єднати штати, заснувати центральні органи влади. Але процес утворення союзної держави розвивався повільно і неспішно. Штати намагалися зберегти щойно здобуту незалежність, при обговоренні компетенції і функцій союзних органів бажали максимально обмежити їх права. Виявилися розбіжності і недовіря між південними і північними штатами. Через те процес розробки конституції затягнувся, а саме об'єднання набрало своєрідної форми у вигляді конфедерації.

Одночасно з утворенням комісії для розробки проекту Декларації незалежності була сформована ще одна комісія для розробки конституції об'єднаних колоній. Вже 21 липня 1776 року Б. Франклін представив Конгресу проект під назвою «Статті конфедерації і вічної унії», за яким колонії мали утворити «постійний союз дружби» з центральними органами влади, але при

збереженні повної внутрішньої автономії штатів. Цей союз мав називатися «Об'єднані колонії Північної Америки».

Проект Б. Франкліна було покладено в основу роботи спеціального комітету, до складу якого ввійшли делегати від дванадцяти штатів. Опрацьований комітетом проект був представлений Конгресу, і після багаторазового обговорення його ухвалили у листопаді 1777 року і передали на обговорення та схвалення законодавчих органів штатів. Остаточного він набув чинності 1 березня 1781 року у вигляді першої конституції Сполучених Штатів Америки під назвою «Статті конфедерації і вічного союзу».

Було створено союз тринадцяти штатів у формі конфедерації. Штати вступали «в міцний дружній союз... для спільного захисту, для забезпечення своїх вольностей, для взаємної і загальної користі, беручи на себе обов'язок допомагати один одному проти всякого насильства або проти всяких нападів» (ст. III). За цією конституцією, «кожний штат зберігав свій суверенітет, свободу і незалежність, так само, як і всю владу, всю юрисдикцію і права, не передані цією конфедерацією Сполученим Штатам, що зібралися на конгрес».

Верховним органом влади в конфедерації вважався однопалатний конгрес, члени якого обиралися законодавчими органами штатів. Кожний штат, незважаючи на кількість делегатів, мав у конгресі один голос. Цим забезпечувався принцип рівності між членами конфедерації.

До виняткових прав конгресу належали оголошення війни і дозвіл на морське каперство, укладення міжнародних договорів, призначення і прийом послів. Крім того, конгрес установлював правила карбування монет, регулював поштовий зв'язок, створював сухопутні й морські військові сили та ін. Він виступав також найвищою апеляційною інстанцією у спрах між штатами. Найважливіші питання вирішувалися конгресом при згоді дев'яти штатів з тринадцяти (ст. IX).

Для ведення справ союзу в міжсесійний період конгрес обирав комітет штатів на чолі з головою (по одному представнику від кожного штату). Компетенція комітету була не такою широкою. Він не мав права вирішувати справи, для яких у конгресі була потрібна кваліфікована більшість – 3/4 голосів (дев'ять штатів).

Таким чином, повноваження конгресу були обмеженими. Створене статтями конфедерації об'єднання виявилось дуже слабким: конфедерація не мала союзної грошової системи, не було єдиного громадянства, не було створено сильного і постійного центрального виконавчого органу влади та ін.

Але саме таке об'єднання у вигляді конфедерації з незалежністю складових частин – штатів – і слабкими, обмеженими у своїх можливостях центральними органами і прагнули утворити штати; які, між іншим, встановили складний порядок перегляду цієї конституції. Зміни в статті конфедерації можна було внести лише з дозволу конгресу і після схвалення законодавчими зборами кожного штату. «Союз повинен бути вічним», – підкреслювалося в статті XIII.

Безсильність конфедерації визнавалася як всередині, так і зовні США. Дж. Вашингтон образно називав конфедерацію «мотузкою з піску». Французький уряд погодився, наприклад, видати позику не конгресу конфедерації, який прохав про це, а особисто Дж. Вашингтону.

Вже на другому етапі загострювалися суперечності між учасниками війни за незалежність. Буржуазія і плантатори намагались обмежити боротьбу лише завоюванням незалежності, а народні маси вимагали поглиблення соціально-економічних перетворень. Особливо різкими ці суперечності стали після 1783 року, коли був підписаний мир з Англією, яка визнала нову незалежну державу – Сполучені Штати Америки.

Револуція вступає в третій і останній етап свого розвитку, який тривав з 1783 року до 1787 року.

Успішне завершення війни за незалежність не поліпшило становища народних мас. Викликана війною економічна криза тяжко позначилася на широких масах трудящих. Головний тягар податків падав в основному на дрібних фермерів і ремісників, з яких складався контингент революційної армії під час війни, фермери розорялися, їх землі продавалися за борги, в'язниці були щент заповнені боржниками. Солдатам, що звільнялися з армії, не виплачували гроші.

Все це викликало незадоволення і неспокій серед населення, призводило до відкритих виступів фермерів і ремісників. Заворушення спостерігалися і в армії. Повстанці спалювали судові приміщення, знищували архіви, випускали з в'язниць боржників.

У 1786 році Віргінія виступила з ініціативою скликання з'їзду делегатів штатів для вирішення низки невідкладних справ щодо торгівлі і мореплавання між штатами. Після цього конгрес конфедерації в лютому 1787 року звернувся до всіх штатів з пропозицією скликати у Філадельфії конвент для перегляду статей конфедерації, щоб пристосувати союзну конституцію до нових потреб. У травні 1787 року у Філадельфії зібрався конвент з 55 депутатів від одинадцяти штатів (два штати не брали участі). Склад конвенту був реакційним. Цензове виборче право в штатах призвело до того, що у виборах делегатів Конвенту брало участь лише чотири відсотки населення. Як бачимо, принцип Декларації незалежності про народний суверенітет при формуванні конвенту було відкинуто.

Спочатку йшлося про те, що конвент повинен унести лише поправки до Статей конфедерації. Однак він одразу пішов далі цього обмеження. Налякані широкою хвилею повстань, делегати конвенту таємно від народу, при зачинених дверях взяли за розробку нової конституції.

У процесі роботи над конституцією у делегатів виникли розбіжності відносно майбутнього устрою держави. Тому спеціальний комітет одинадцяти розробив компромісний проєкт. Але основна ідея, що об'єднувала представників північних і південних штатів, полягала в утворенні сильної централізованої влади, охороні приватної власності, максимальному усуненні трудящих мас від управління державою. Всі вони хотіли сильного уряду, відокремлення влади від народу, встановлення такого порядку, за яким, як висловився один з делегатів, «народ матиме якнайменше відношення до уряду».

Конвент схвалив конституцію 17 вересня 1787 року, а через кілька днів схвалив її і конгрес конфедерації. 4 березня 1789 року після її ратифікації штатів вона набрала чинності.

Конституція складалася з преамбули (вступу) і семи статей, які, у свою чергу, поділялися на розділи і абзаци. У статтях конституції були закріплені лише

політичний устрій союзу, структура державних органів, їх взаємовідносини. Розділ про права і свободи громадян був відсутній, рабство ставало однією з основ нової конституції.

Згідно з преамбулою конституція запроваджувалася «з метою утворення досконалішого союзу, встановлення правосуддя, забезпечення внутрішнього спокою, вжиття заходів щодо спільної оборони, піднесення загального добробуту». Вона засновувала федерацію держав, у якій штати передавали значні повноваження центральній владі, але зберігали широку автономію у вирішенні питань, які стосувалися виключно штатів.

Конституція спиралася на принцип розподілу влади, і кожна з них – законодавча, виконавча і судова – діставала досить велику незалежність.

Законодавча влада за конституцією передавалася двопалатному конгресу. Палата представників обиралася загальними виборами на 2 роки прямим голосуванням з громадян, які досягли 25-річного віку. Вибірчі округи на той час були однаковими – по 30 тисяч жителів. Верхня палата – сенат складалася з сенаторів, які обиралися законодавчими зборами штатів строком на 6 років по два сенатори від кожного штату.

Поправка 17-та до Конституції, прийнята в 1913 році, установила, що сенатори обираються безпосередньо населенням штату прямими виборами. Віковий ценз для сенаторів – 30 років. Через два роки 1/3 сенаторів переобирається. Головою сенату був віце-президент. Законопроект, прийнятий однією палатою, потребував схвалення другою. Таким чином, з самого початку сенат, як палата консервативна за своїм складом, мав стати гальмом щодо палати представників. До компетенції конгресу належали справи податкові, митні, монетарні, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, федерального судочинства, справи війни і миру, армії і флоту і т. ін. Конституція спеціально підкреслювала, що законодавчі повноваження конгресу можуть бути розширені в майбутньому, і надавала йому можливість «видавати всі закони, які будуть необхідні і доречні для здійснення зазначених вище повноважень і всіх інших повноважень, які ця конституція надає урядові Сполучених Штатів» (ст. I, 8).

Разом з тим у конституції не було переліку прав, що зберігалися за штатами, вона лише перелічувала справи, вилучені з їх компетенції. Штатам, зокрема, було заборонено укладати договори і союзи між собою, а також між штатами та іншими державами, стягувати без дозволу конгресу «будь-які збори або мита на довезені або вивезені товари», утримувати в мирний час армію або військові судна, «карбувати монету, випускати кредитні білети» та ін. Розширення компетенції штатів визнавалося неприпустимим. Однак у штатів зберігалися деякі важливі права: приймати свої конституції з умовою збереження республіканського устрою, до їх компетенції було віднесено цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство.

Сильну федеральну виконавчу владу конституція передавала президентові Сполучених Штатів, який обирається посередніми двоступеневими виборами на чотири роки. Його можна переобрати. Президент – одночасно і глава держави, і глава уряду. За конституцією він верховний головнокомандувач армії і флоту, а також міліції штатів, має право помилування, призначає «за порадою і згодою

сенату» федеральних посадових осіб, дипломатичних представників, укладає міжнародні договори і т. ін. Отже, конституція наділила президента і його апарат сильною, майже незалежною виконавчою владою.

У взаємовідносинах президента і конгресу позначилося прагнення забезпечити вплив законодавчої влади на виконавчу і навпаки. Так, президенту надавалося право відкладного вето на ухвалені конгресом законопроекти. Проте конгрес мав можливість не погодитися з думкою президента і відхилити вето повторною ухвалою більшої (2/3 голосів обох палат). Президент не може розпустити конгрес або відкласти його засідання, але має право у виняткових обставинах скликати конгрес або одну із його палат. Разом з тим палаті представників надано виняткове право притягнення президента, віце-президента і високих федеральних чиновників до конституційної відповідальності у порядку так званого імпичменту за державну зраду, продажність та інші тяжкі злочини і вчинки. Розгляд таких справ, а також винесення вироку здійснює сенат ухвалою 2/3 голосів присутніх сенаторів. Президент повинен давати «час від часу конгресові відомості про стан Союзу і пропонувати йому на розгляд усі заходи, які визнає необхідними або доречними» (ст. II, 3).

Судова влада федерації за конституцією належала Верховному суду США і тим нижчим федеральним судам, які утворюватимуться конгресом (ст. I, III). Судді призначаються президентом «за порадою і згодою сенату» і посідають своє місце доти, «доки поведуться бездоганно». До компетенції федеральних судів належать справи, які виходять з конституції і федеральних законів, спори між штатами, спори між громадянами різних штатів та ін. Особливе місце в цій системі посів Верховний суд США, який привласнив собі право тлумачення конституції і конституційного нагляду.

Для того щоб конституція набрала чинності, потрібна була її ратифікація не менш як дев'ятьма штатами. Для цього в штатах обрали спеціальні конвенти. Однак у процесі обговорення проти конституції були висунуті серйозні заперечення. Штати вимагали включити розділ про громадянські права і свободи, закріпити принцип, за яким, штати зберігали суверенітет у тих межах, у яких його не було передано федерації. Тому конгрес 1789 року прийняв десять поправок до конституції, запропонованих штатами. У 1791 році вони були ухвалені більшістю штатів і дістали назву «Біль про права».

Поправка перша проголошувала, що конгрес не має права видавати закони, які обмежували б свободу совісті, «свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися й звертатися до Уряду з петиціями».

Оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре організована міліція, було сказано в другій поправці, «право народу зберігати і носити зброю не підлягає обмеженню».

У мирні часи заборонялося розміщати солдатів на постій до будь-якого будинку без згоди його власника (поправка третя).

Поправка четверта декларувала право народу на охорону особи, житла, паперів та власності «від необґрунтованих обшуків чи затримань». Ордери на обшук чи затримання не повинні видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою чи урочистою обіцянкою.

Особливе значення мала поправка п'ята, яка забезпечувала охорону особи і приватної власності. Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розширеною колегією присяжних. Ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканністю за один і той самий злочин, було сказано в цій поправці, нікого не повинні притягувати свідчити проти самого себе, ніхто не повинен бути позбавлений життя, свободи чи власності без належного судового розгляду, «Ніякої приватної власності не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкодування».

Білль про права надавав громадянам право «на скорий і прилюдний суд безсторонніх присяжних» у випадках карного переслідування (поправка шоста). Звинувачений мав право вимагати, щоб його повідомили про характер і мотиви звинувачення й дали очну ставку із свідками, які свідчать проти нього. Звинувачений міг вимагати примусового виклику своїх свідків і «користуватися допомогою адвоката для захисту». У цивільних судових справах «з ціною позову, яка перевищує двадцять доларів», також зберігалося право на суд присяжних на основі положень загального права (поправка сьома).

Поправка восьма забороняла вимагати надмірно великі застави, стягувати завеликі штрафи, «накладати жорстокі і незвичайні покарання».

При цьому перелік даних прав і свобод зовсім не розглядався у Біллі про права як вичерпний або «як заперечення чи применшення інших прав, що зберігаються за народом» (поправка дев'ята). Права і повноваження, не віднесені конституцією до компетенції Союзу і не заборонені нею ж окремим штатам, «залишаються відповідно за штатами або за народом» (поправка десята).

Білль про права органічно ввійшов у конституцію 1787 року, яка відобразила таким чином дві тенденції у становленні незалежної американської держави: прагнення буржуазії та плантаторів всіляко обмежити завоювання революції, з одного боку, і активну діяльність народних мас завдяки яким було здобуто перемогу у війні за незалежність, – з другого.

Так у запеклій боротьбі лише після прийняття Білля про права у 1791 році була остаточно ратифікована конституція США. Однак офіційною датою прийняття конституції вважається 17 вересня 1787 року.

3. Громадянська війна 1861-1865 рр.

У першій половині XIX століття територія Сполучених Штатів зростає в кілька разів за рахунок купівлі і прямої агресії. У 1803 році була придбана в Наполеона I за п'ятнадцять мільйонів доларів величезна Луїзіана. Після американсько-мексиканської війни 1846-1848 років Мексика віддала США Техас, Каліфорнію, Аризону, Нью-Мексико, Неваду, Юту і частину Колорадо. Швидкими темпами зростала кількість населення США – з 5,3 мільйонів чоловік в 1800 році до 23,1 мільйона чоловік у 1850 році.

Водночас усе чіткішою ставала різниця в суспільно-економічному розвитку північних і південних територій США. Якщо на Півночі панувала капіталістична система вільної найманої праці, то на Півдні установилася система

плантаційного господарства, яка ґрунтувалася на праці негрів-рабів. Ця різниця стала дуже швидко набувати непримиренних суперечностей, що поглиблювалися з кожним роком. Річ у тім, що з двох основних завдань, які стояли перед північноамериканською революцією, повністю і остаточно було вирішене тільки одне – політичне. Тринадцять англійських колоній у Північній Америці звільнилися від метрополії, завоювали незалежність і утворили суверенну державу – Сполучені Штати Америки. Але друге завдання – суспільно-економічне, не було вирішене. Рабство негрів не було знищено, плантаційна система збереглася і розвивалася в південних штатах. Не було вирішене і аграрне питання.

Протистояння між промисловими північними штатами і рабовласницьким Півднем загострювалося під час вступу нових штатів до Союзу. На нові території претендували штати Півночі, яким вкрай необхідно було розширяти ринок збуту для своїх товарів. Крім того, рабовласницькі відносини на Півдні заважали вирішенню проблеми вільних робочих рук. Але нові землі були потрібні і південним штатам, які намагалися поширити рабовласницьку систему на нові території. Плантаційне господарство, яке було зайняте вирощуванням бавовни, тютюну, цукрової тростини, працювало головним чином на експорт, а свою потребу в промислових товарах задовольняло, як правило, за рахунок англійських виробів.

Міссурійський компроміс. Суперечності між рабовласницьким Півднем і промисловою Північчю стали добре помітними вже на початку XIX століття. Першим відвертим зіткненням між Північчю і Півднем, що створило загрозу розколу країни, став конфлікт 1818-1820 років. Він виник у зв'язку з питанням про вступ до Союзу нового штату Міссурі. На той час до складу США входило одинадцять рабовласницьких і одинадцять вільних штатів, а тому в такому впливовому органі, як сенат, було двадцять два сенатори від південних штатів і двадцять два – від північних. Штат Міссурі був рабовласницьким, і тому, щоб підтримати і зберегти рівновагу, що склалася в сенаті, одночасно з Міссурі до Союзу увійшов щойно створений штат Мен.

Так було досягнуто історичної угоди – Міссурійського компромісу, який повинен був підтримати рівновагу представництва рабовласницьких і вільних штатів у сенаті. Сенат схвалив резолюцію, згідно з якою було встановлено, що на північ від 36° 30' північної широти рабство буде заборонено. Було вирішено надалі приймати до Союзу одночасно по два штати: один вільний і один рабовласницький.

Міссурійський компроміс не усунув суперечностей, а лише відтягнув конфлікт між Північчю і Півднем. Позиції рабовласників щодалі стають сильнішими в конгресі і федеральному уряді, міцнішають вони і в Верховному суді США. Великий вплив там мала і партія рабовласників, так звана демократична партія.

З огляду на сприятливі обставини плантатори Півдня провадять через конгрес білл «Канзас – Небраска», за яким питання про долю цих нових штатів – бути їм рабовласницькими чи вільними – передавалося на вирішення населення цих штатів. Білл «Канзас – Небраска», таким чином, означав фактичне скасування Міссурійського компромісу. В 1857 році Верховний суд США прийняв рішення

у справі негра Дреда Скотта, який, переселившись зі своїм хазяїном на Північ, вимагав, щоб його визнали вільним. Але Верховний суд США постановив, що переселення негра-раба у вільний штат не приводить його до звільнення.

У таких умовах представники Півночі намагаються покінчити з політичною гегемонією рабовласників. У 1854 році виникає республіканська партія, яку підтримували промислова буржуазія, фермерство, робітничий клас. Розвивається **аболіціонізм** – широкий рух за скасування рабства. І в 1860 році на президентських виборах перемогу отримав кандидат від республіканської партії, адвокат і публіцист, прихильник скасування рабства Авраам Лінкольн (1809-1865 рр.).

На обрання Авраама Лінкольна президентом правлячі рабовласницькі кола відповіли відвертим заколотом – пішли на сепаратизм, тобто на вихід із федерації. Двадцятого грудня 1860 року штат Південна Кароліна заявив про свій вихід із Союзу штатів. Слідом за ним відокремились ще дев'ять рабовласницьких штатів. У лютому 1861 року представники штатів, що вийшли із Союзу, зібралися на з'їзд у місті Монтгомері і утворили «Конфедерацію американських штатів». Був обраний президент конфедерації, сформований свій уряд. І нарешті була прийнята Конституція Конфедеративних штатів Америки, яка проголошувала рабство негрів «оплотом цивілізації». Дванадцятого квітня 1861 року конфедерати розпочали громадянську війну, що тривала протягом чотирьох років (1861-1865 рр.).

У першому періоді громадянської війни (1861-1862 рр.) успіх був на боці Конфедерації. Перелом у ході війни наступив лише після того, як уряд А. Лінкольна видав кілька важливих законодавчих актів. У травні 1862 року уряд А. Лінкольна провів через конгрес Закон про гомстеди – «акт для забезпечення земельними наділами тих, що дійсно оселяються на громадській землі, і для забезпечення нагороди солдатам». Згідно з цим законом кожна особа, що є головою сім'ї і якій виповнився двадцять один рік, яка є громадянином Сполучених Штатів, яка «ніколи не брала участі у війні проти Сполучених Штатів і не допомагала їх ворогам», мала право з 1 січня 1863 року на отримання земельної ділянки розміром не більше ста шістдесят акрів (приблизно шістдесят чотири гектари). Після сплати десяти доларів така особа вступала у володіння зазначеною кількістю землі, а після того, як вона жила і обробляла протягом п'яти років цю землю, вона одержувала патент на цю ділянку. Особи, які служили в армії чи флоті Сполучених Штатів протягом чотирнадцяти днів як добровольці або за мобілізацією, могли скористатися цим законом, коли їм ще не виповнився двадцять один рік.

Двадцять другого вересня 1862 року президент А. Лінкольн випустив Прокламацію про звільнення рабів. З першого січня 1863 року всі особи, які вважаються рабами в якому-небудь штаті або певній частині штату, населення яких буде в стані повстання проти Сполучених Штатів (в Прокламації наводився перелік таких штатів та графств), стають вільними і влада «визнаватиме і охоронятиме свободу згаданих осіб». Такі особи віднині можуть бути прийняті на військову службу Сполучених Штатів у гарнізони, на пости, кораблі і т. ін.

Ці акти вирішили головне завдання уряду А. Лінкольна – створення численної боєздатної армії, залучення до армії значної кількості людей. Одночасно уряд видав закони про конфіскацію майна заколотників, увів загальну військову повинність, звільнив армію Сполучених Штатів від прихильників Конфедерації, закрив реакційні газети і т. ін. Усі ці заходи привели до корінного перелому в ході громадянської війни і забезпечили перемогу капіталістичної Півночі.

Влітку 1863 року війська Півдня зазнали поразки у Пенсільванії та під Віксбергом на р. Міссісіпі. Їх територія була розчленована на дві частини. Влітку 1864 року було досягнуто вирішальних успіхів на Центральному фронті.

На президентських виборах в листопаді 1864 року перемогу одержав А. Лінкольн. Переобрання Лінкольна означало для Конфедерації втрату останніх надій на компроміс. Починаючи з весни 1865 року армія Конфедерації починає масово здаватися в полон. До 8 травня капітулювало близько 175 тисяч військових.

Але ще 14 квітня 1865 року в театрі «Форд» у Вашингтоні був смертельно поранений Лінкольн. Його убивця актор Буте був фанатичним прихильником рабства. З місця убивства злочинець зміг утекти, але згодом загинув у перестрілці з поліцією.

Громадянська війна привела до серйозних змін в економічній, політичній і правовій системі Сполучених Штатів.

Громадянська війна 1861-1865 років знищила на Півдні рабовласництво, ліквідувала останні залишки докапіталістичних соціальних структур, остаточно вирішила завдяки Гомстед-акту аграрне питання шляхом передачі раніш націоналізованих земель північного заходу у власність фермерів. Остаточно утвердився так званий американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві, коли основною фігурою стає капіталістичний фермер. У цьому відношенні війна Півночі з Півднем може вважатися продовженням і завершенням буржуазної революції, що була розпочата війною за незалежність. За своїм характером це була радикальна буржуазно-демократична революція.

Громадянська війна залишила Південь у стані економічного і політичного хаосу. Щоб досягти нормалізації, протягом дванадцяти років вживалася низка заходів, що отримали назву «реконструкції Півдня». Штати розгромленої Конфедерації були поставлені під контроль федеральних військ. Місце загальних судів зайняли військові трибунали. З обох палат конгресу були виключені представники Півдня. Особам, що брали участь у заколоті, була заборонена політична діяльність.

Негри після громадянської війни землю не отримали. Більше того, щоб забезпечити плантації робочою силою, парламенти південних штатів видали постанови, які отримали назву «Чорних кодексів». Відповідно до цих постанов негри, які не мали роботи і визнавалися «бродягами», каралися штрафом, а при його несплаті – примусовими роботами на плантаціях; неграм було заборонено займатися ремісництвом або торгівлею; негри, яким ще не виповнилося вісімнадцяти років, насильно віддавалися в «учнівство» білим господарям.

Водночас конгрес прийняв 1865 року XIII поправку до Конституції, відповідно до якої в Сполучених Штатах «не повинні існувати ані рабство, ані підневільне

служування», окрім тих випадків, коли це є покаранням за злочин. Тим самим була скасована дія «чорних кодексів».

Радикальне крило республіканської партії зуміло, всупереч позиції президента Джонсона, в червні 1866 року провести в Конгресі XIV поправку. Після її ратифікації необхідним числом штатів 28 липня 1868 року вона стала частиною конституції країни. «Особи, народжені чи натуралізовані в США, вважаються громадянами США і тих штатів, в яких вони проживають». Заборонено видання законів, що ущемляють права і привілеї громадян. Жодний штат не може позбавляти будь-кого життя, свободи і власності. XIV поправка не поширювалась на індіанців, звільнених від сплати податків, але означала конституційне зрівняння в правах білого і чорношкірого населення. Щоправда, права негрів проголошувалися, але не гарантувалися. Незважаючи на ясні і зрозумілі вимоги XIV поправки, законодавчі збори штатів, а слідом за ними і Верховний суд США (1896 р.) визнали, що рівність прав білих і кольорових повинна реалізовуватися на основі принципу «роздільне, але рівне», наслідком чого являлись закони і обмеження, включаючи різні школи, різні церкви, різні будинки для проживання і т. ін. Тільки в 1954 році Верховний суд визнав формулу «роздільне, але рівне» такою, що протирічить конституції і відмінив її. Слідом за цим Верховний суд відмінив і інші правові обмеження негрів і кольорових.

1870 року конгрес прийняв XV поправку до Конституції, яка в цьому ж році набрала чинності. У ній записано, що право громадян Сполучених Штатів на участь у виборах не повинно заперечуватись чи обмежуватись залежно від раси, кольору шкіри чи колишнього рабського стану. Ці три поправки, прийняті після громадянської війни, становлять другий цикл поправок, які доповнили Білль про права 1791 року.

Наслідки громадянської війни в політичній сфері були значними. Перемога Півночі привела до зміцнення американської федерації, посилилася президентська влада, виріс авторитет Верховного суду США.

4. Зміни у державному устрої США у другій половині XIX ст.

У другій половині XIX століття Сполучені Штати за формою державного устрою являли собою класичну буржуазну федерацію. Відбувалося неухильне збільшення кількості членів федерації. Якщо у 70-х роках XIX століття налічувалося тридцять вісім штатів, то на початок XX століття їх було вже сорок п'ять. Так, цього статусу набули Північна Дакота, Вашингтон, Монтана, Південна Дакота, Айдахо, Вайомінг.

Значно зміцніла після громадянської війни центральна влада. Питання про можливість невизнання (нуліфікації) суб'єктами федерації актів Союзу, про право штату на сепаратію були остаточно зняті з порядку денного. Ще 1819 року Верховний суд США сформулював доктрину «повноважень, що розуміються», яка дозволяла віднести до компетенції федерації практично будь-яке питання. Таким чином, одним із важливих підсумків громадянської війни стала беззаперечна перевага Союзу над штатами.

Однак штати, як члени Союзу, зберегли значні права: вони займалися питаннями конституційного та іншого законодавства, освітою, місцевим самоврядуванням, міліцією, в'язницями і т. ін.

Вищі органи влади і управління штатів за формою нагадували федеральні: законодавчі функції вручалися двопалатному парламенту, а виконавчі – губернатору. Законодавчі збори штатів складалися з сенату і нижньої палати, яка називалася в різних штатах по-різному – палата представників, збори і т. ін. Сенатори обиралися на чотири роки, а члени нижньої палати – на два.

Губернатор штату обирався електоральним корпусом на строк від двох до чотирьох років. У деяких штатах при губернаторах утворювалася Рада. Становище губернатора штату було своєрідним. Він вважався носієм виконавчої влади, однак інші посадові особи штату (генеральний атторней, головні суперінтенданти освіти, аудитори та ін.) не були відповідальними перед ним.

За невеликим винятком усі істотні питання вирішувалися суб'єктами федерації.

Конгрес Сполучених Штатів. У другій половині XIX століття конгрес був впливовим органом. Більше того, можна навіть вести мову про пріоритет конгресу над президентом. Сенат, наприклад, тримав у своїх руках контроль над такими дуже суттєвими галузями державного життя, як зовнішні відносини і призначення на федеральні посади. Думка верхньої палати конгресу була дуже авторитетною, президенти повинні були рахуватися з нею при прийнятті своїх рішень. Деякі юристи називають період 80-90-х років XIX століття епохою «правління конгресу в Сполучених Штатах».

У цей час виникає і розвивається комітетська система в конгресі. Попередній розгляд законопроектів здійснювався парламентськими комітетами, яких було кілька десятків у кожній палаті. Комітетська система призвела до значних змін у роботі конгресу: гласність змінилася суворою секретністю, стало правилом провадити консультації з тими, хто був прямо зацікавлений у прийнятті законопроекту і т. ін.

Одночасно відбувається обмеження такого важливого інституту буржуазної парламентської демократії, як свобода дискусії в конгресі. У 1889 році були значно розширені повноваження спікера палати представників. Відтепер він мав змогу робити часто вирішальний вплив на хід законодавчого процесу в конгресі.

Відбувалися певні зміни і у **виборчому праві**. Так, XIV і XV поправки до Конституції США проголошували загальне виборче право для чоловіків, які відповідали вимогам вікового цензу і цензу осідлості. У 1871 році було введено таємне голосування на федеральних виборах. З 1876 року встановлено новий порядок виборів до палати представників конгресу за округами, які були спеціально організовані для цього. Слідом за Союзом майже всі штати (за винятком Північної і Південної Кароліни та Джорджії) також ввели в себе закриті балотування.

Крім основних, існували численні додаткові цени, що запроваджувалися штатами: володіння майном або сплата податків (Пенсільванія, Род-Айленд та ін.), відповідність моральним критеріям (Алабама, Луїзіана і т. ін.). У деяких південних штатах виборчого права позбавлялися атеїсти. Існував ценз

письменності (Мен, Делавер та ін.), траплявся особливий ценз осідлості. Фактично існував расовий ценз, який відстороняв від участі у виборах мільйони негрів, індіанців.

Президент США. У другій половині XIX століття Сполучені Штати були президентською республікою, глава якої одночасно очолював і уряд, і державу. Причому уряд не відповідав перед конгресом.

У руках президента були зосереджені великі повноваження, серед яких особливе місце займало право «вето». Спростувати його було дуже важко. Так, за період з 1798-го по 1898 рік з 433 законопроектів, що були відхилені виконавчою владою, лише 29 отримали кваліфіковану більшість голосів у конгресі, що було необхідним для їхнього повторного схвалення.

Про посилення влади президента свідчить значне зростання кількості «виконавчих наказів», які видавав президент і які прирівнювалися до прокламацій і законів конгресу. Якщо А. Лінкольн підписав тільки два таких нормативних акти, то Т. Рузвельт (1901-1909 рр.) – тисячу одинадцять.

Одночасно відбувається процес бюрократизації управління, зростає кількість федеральних установ. У 1870 році було утворене міністерство юстиції, у 1872 – міністерство зв'язку, у 1888 – міністерство торгівлі, у 1889 – міністерство землеробства. У середині XIX століття налічувалося лише дві з половиною тисячі федеральних службовців, тоді як на кінець XIX століття їх було вже понад двісті тисяч.

Верховний суд. Протягом XIX століття значно змінилося становище і юридична роль Верховного суду США, який поступово закріпив за собою право конституційного контролю стосовно актів інших державних властей.

Конституція 1787 року наділила Верховний суд верховною, але по своєму змісту звичайною юрисдикцією. Законом про судоустрій 1789 року значення юрисдикції Верховного суду було надзвичайно збільшено і вона вийшла на особливий рівень. Верховному суду було надано право видавати особливі виконавчі накази, обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента і державних секретарів, а також право відміняти будь-який закон, якщо в його змісті є відхилення від приписів і принципів Конституції.

Свою діяльність Верховний суд розпочав у 1790 році, після призначення 7 суддів – головним чином прихильників президента Вашингтона. За перші свої 12 років діяльності суд розглянув всього близько 60 справ, в основному пов'язаних з морським правом і міжнародними відносинами федерації. Робота суду одержала новий напрямок на початку XIX століття з призначенням на посаду голови Д. Маршала.

У 1803 році при розгляді позову кандидата в судді Марборі до федерального уряду про усунення перешкод при занятті ним посади Верховний суд виніс рішення, яке стало важливим конституційним прецедентом. Суд визнав невідповідність положення ст. 13 Закону про судоустрій 1789 року принципу Конституції про розподіл властей, анулював положення Закону й, по суті, присвоїв собі право тлумачити федеральну Конституцію, і на підставі певного тлумачення вирішувати конкретні питання юстиції і правової практики.

До середини XIX століття найважливішою правовою проблемою в практиці конституційного нагляду Верховного суду була проблема взаємовідносин федерації і штатів. В цьому відношенні Верховний суд вніс багато важливих положень у конституційне право. В обґрунтування державної єдності і цілісності країни було внесено рішення (1793 р.) про те, що штати не являють собою суверенних держав і тому Конгрес федерації володіє примусовою владою по відношенню до штату. Разом з тим, по іншій справі Суд визнав, що існує взаємна незалежність компетенції штатів і федерації. Одним із найважливіших положень конституційної практики стало рішення по справі штату Техас (1869 р.). Верховний суд ухвалив, що вхід штату в федерацію є безповоротним і що федеральний уряд має право застосовувати силу для збереження цілісності федерації. Цим було остаточно вирішено питання про єдність держави і про підпорядкування прав штатів у ній.

Суд неодноразово виносив рішення, керуючись принципом, що Конституція є актом особливого верховного значення, причому зміст її не обмежується буквальним текстом, але включає деякі умовні принципи. В результаті склалося важливе для конституційного ладу і права США положення, що Конституція є такою, якою її тлумачать судді, і все, що не протирічить принципам конституції, навіть якщо прямо в ній і не передбачено, правомірно і повинно служити прямим керівництвом для практики. Зміст оновленого конституційного права краще всього виразив суддя Маршал, даючи роз'яснення нового широкого розуміння, що відповідає, а що не відповідає головному закону: «Мета повинна бути законною і повинна знаходитись в рамках Конституції, і всі доступні засоби для її досягнення, які не заборонені і відповідають букві і духу Конституції, визнаються конституційними».

Висновки

1. Американська війна за незалежність стала за змістом буржуазною революцією та увійшла в один ряд з аналогічними перетвореннями в країнах Західної Європи. Здобуваючи незалежність, колишні колоністи позбавлялися політичного та економічного панування монархії, яка уособлювала пережитки феодалізму.

2. Головними здобутками американської революції стали: завоювання незалежності; створення єдиної федеративної держави республіканського типу; конституційно-правова інституціоналізація демократичних прав і свобод, що відкріло шлях для розвитку країни.

3. В Америці виникла держава якісно нового типу, яка значно випередила за ознаками прогресивного розвитку держави Західної Європи та стала провісником змін у всьому світі.

4. Разом з тим, американська революція, як і кожна подія такого характеру, мала свої недоліки: залишено в недоторканності рабовласницьку систему Півдня; збережено суттєві обмеження правосуб'єктності тубільного населення, жінок; зміни практично не зачепили стосунків власності, що сформувалися у

колоніальний період, ліквідувавши лише феодальні пережитки у поземельних відносинах.

5. Громадянська війна стала практично неминучим наслідком глибокої різниці у розвитку Північних (промислових) і Південних (плантаторсько-рабовласницьких) штатів, що стримувала подальший розвиток держави. Вона призвела до суттєвих змін у політико-правовій системі США. Формально ліквідовано рабство. Переважну більшість громадян зрівняно в правах. Посилилася президентська влада.

6. У результаті зазначених подій Сполучені Штати остаточно стали на шлях побудови демократичної держави, капіталістичного суспільства, індустріального типу економіки, що дозволило країні у ХХ ст. вийти на провідні світові позиції.

Використана література і джерела: [1], [2, с. 303-304], [3, с. 457-499], [4, с.208-225], [5, с.3-1-349], [6], [7, с. 117-122].

Питання для самоконтролю:

1. Який правовий статус мали британські колонії в Північній Америці?
2. Які причини американської революції (війни за незалежність)?
3. Які основні принципи закладені у Конституції США?
4. Які громадянські права передбачені у Біллі про права 1791 р.?
5. Які наслідки для державно-правового розвитку США мала громадянська війна?
6. Що таке «чорні кодекси»? Який їх зміст?
7. Що таке «Реконструкція Півдня»?
8. У чому полягає дуалізм правової системи США? Відповідь обґрунтуйте.
9. Які джерела права притаманні для американської правової системи?
10. У чому головні відмінності англійської та американської систем права?

Рекомендована література до теми:

1. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. К.:Україна, 1999. 554 с
2. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К.: Центр учбової літератури, 2008. - 729 с.
3. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / 5-те вид., перероб. і допов. – К. : Істина, 2005. - 768 с.
4. Джужа О.М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – К., Атіка, 2012. - 372 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. – Харків: Майдан, 2020. - 618 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9481>.

6. Калашников В. М., Малишко В. М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607–1775 рр.): Монографія. За ред. і з передмовою І. Б. Усенка. К. : Логос, 2015. - 406 с.

7. Ластовський В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Валерій Ластовський. – Київ: Видав. центр КНУКіМ, 2017. - 195 с. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Lastovskiy_Valerii/Istoriia_derzhavy_i_prava_zarubizhnykh_krain/.

Тема 8.

Держава та право країн Західної Європи у першій половині XX ст.

1. Державно-правовий розвиток Франції у першій половині XX ст.
2. Державно-правовий розвиток Німеччини у першій половині XX ст.
3. Державно-правовий розвиток Італії у першій половині XX ст.

Ключові поняття: Веймарська республіка, мілітаризм, Народний фронт, соціалістична партія, домініони, націонал-соціалізм, нацизм, лібералізм, протекторат, репарація, тоталітаризм, урбанізація, дуче, фашизм.

До початку XX ст. у провідних державах світу в основному завершився період утвердження буржуазних суспільних відносин. Економічне панування буржуазії об'єктивно обумовило її перевагу в політичній структурі суспільства. Держави упевнено обрали шлях капіталістичного розвитку. Вже до кінця XIX ст. типовою формою здійснення політичної влади буржуазії стала буржуазна демократія. Вона визначалася самим характером буржуазних революцій, а згодом – умовами боротьби за ліквідацію феодальних пережитків. Саме демократична держава дозволила буржуазії в союзі з іншими станами суспільства здійснювати політичне панування; саме вона забезпечувала найсприятливішу обстановку для реалізації інтересів різних класів і соціальних груп.

Головною тенденцією державного розвитку цих країн у першій половині XX ст. стало утвердження державно-монополістичного капіталізму, що мав визначальний вплив на функціонування державного механізму, партійно-політичної структури та суспільно-політичних процесів у цілому. Основними ознаками буржуазно-демократичного політичного режиму були: парламентаризм, поділ влади, конституційне проголошення прав і свобод громадян, широка участь народних мас в управлінні державою. Крок за кроком на основі закону і неписаних угод формувався важливий принцип буржуазної конституційної політики – відповідальність уряду перед парламентом. Встановлювалося правило, відповідно до якого до уряду входили члени керівництва партії, яка здобула перемогу на виборах.

У ХХ ст. набуло поширення таке важливе політичне явище, як перевага виконавчої влади над представницькими установами. Характеризуючи розвиток окремих держав, зупинімося на причинах цього явища. Зазначимо, що перед правлячими класами постало подвійне завдання: з одного боку – зосередити розв'язання найважливіших державних справ у руках уряду або президента, а з іншого – максимально забезпечити парламентську підтримку діяльності органів виконавчої влади. Ось чому в ряді держав практика склалася таким чином, що повновладним учасником, а іноді й керівником законодавчого процесу є президент або уряд.

Загострення соціально-економічної і політичної ситуації у період між світовими війнами визначило тенденцію до посилення ролі держави в управлінні економікою і суспільними процесами в усіх державах. В ряді країн ця тенденція набула гіпертрофованого характеру у формі тоталітарної диктатури (Німеччина, Італія, Японія тощо).

Термін «тоталітаризм» запровадив у політичний лексикон італійський диктатор Б. Муссоліні для характеристики свого руху і режиму, закликавши до тотального підкорення особи державі і розчинення індивіда у політичній реальності (його гасло: «Все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави»).

Історичні умови виникнення тоталітаризму характеризувалися насамперед кризою лібералізму після завершення Першої світової війни (1914 – 1918 рр.), зростанням ролі держави у політичній та економічній сферах, посиленням бюрократизації усіх сфер суспільного життя. Відповіддю на кризу ліберальної демократії (в літературі можна зустріти її застарілий аналог – «буржуазна демократія») було встановлення тоталітарних режимів (нацистський в Німеччині, фашистський в Італії, профашистський в Японії, комуністичний в СРСР тощо). В цілому у 17 з 27 країн Європи до початку Другої світової війни були встановлені тоталітарні, авторитарні, військово-бюрократичні або бюрократичні диктатури, що стало спробою виходу з глибокої кризи ліберального суспільства і держави. Однак така спроба виявилася надто трагічною.

1. Державно-правовий розвиток Франції у першій половині ХХ ст.

У результаті Першої світової війни Франція разом із союзниками по Антанті здобула перемогу над країнами Четверного союзу.

У січні 1919 р. в Парижі була скликана міжнародна конференція, на якій було представлено 27 держав. Конференція виробила умови миру. Французьку делегацію очолював прем'єр-міністр Ж. Клемансо. Претензії Франції на провідну роль у післявоєнному світі наштовхнулися на опір з боку США та Англії. Замість встановлення франко-німецького кордону по р. Рейн (чого домагався Клемансо) Франції була нав'язана західніша лінія кордону. Щоправда, Англія та США запропонували як компенсацію пакт, який гарантував би Франції безпеку її східного кордону.

Оскільки пізніше парламенти цих країн пакт не ратифікували, усі «гарантії» виявилися насправді лише засобом змусити Францію відмовитися від своїх претензій на Рур. За умовами Версальського миру (28 червня 1919 р.) Ельзас та Лотарингія поверталися Франції, в її користування на 15 років переходили копальни Саарського басейну. До Франції відійшли німецькі колонії в Африці (Того і Камерун) та провінції колишньої Османської імперії (Сирія і Ліван). Їй же належала і лівова частка *репарацій* – 52% від загальної суми.

Перемога обійшлася надто дорого. Близько 1,4 млн убитих та тих, що втратили працездатність (11% самодіяльного населення), 23 тис. зруйнованих промислових підприємств та 742 тис. будинків. Загальні матеріальні втрати Франції у Першій світовій війні становили понад 200 млрд франків, борг Сполученим Штатам зріс до 4 млрд доларів.

Наплив німецьких товарів, що надходили у рахунок погашення репарацій, гальмував відродження національної промисловості. Споживач не поспішав купувати вироблені у Франції верстати чи автомобілі, оскільки мав дешевші німецькі, отримані у рахунок репарацій. Внаслідок більшовицького перевороту в Росії французами були втрачені капіталовкладення на 13 млрд франків.

16 листопада 1919 р. у Франції були проведені перші післявоєнні вибори до палати депутатів. На них переміг Національний блок (консерватори, прогресисти, ліберали та ін.), що зібрав понад 60% місць у новому парламенті.

На початку січня 1920 р. відбулися вибори президента; радикал Клемансо був змушений поступитися поміркованому республіканцю Дешанелю. Програвши президентські вибори, Клемансо пішов у відставку і з посади прем'єр-міністра, кабінет очолив А. Мільєран.

Праві міністерства Національного блоку чергувалися з тією ж інтенсивністю, що була характерна для довоєнної Третьої республіки: А. Мільєрана (1920) замінив Ж. Лейг (1920-1921), того, в свою чергу, – А. Бріан (1921-1922), далі – Р. Пуанкаре (1922-1924).

У травні 1921 р. відбувся перший з'їзд Французької комуністичної партії. Наступного року через кризу в профспілковому русі виокремилася т. зв. Унітарна конфедерація праці, близька до ФКП та Профінтерну, що перебував під контролем Москви.

Консолідація і зміцнення лівих мали свої причини. Стабілізація економіки проходила мляво. Довоєнний рівень промислового виробництва, незважаючи на приєднання Ельзасу і Лотарингії, був досягнутий аж у 1925 р. Того ж року виробництво зернових у Франції досягло лише 83% довоєнного рівня.

На виборах 1924 р. переміг Лівий блок у складі радикалів, радикал-соціалістів і соціалістів. Уряд очолив лідер радикал-соціалістичної партії Е. Ерріо. Були проведені деякі політичні реформи, як-от звільнення політв'язнів, визнання права державних службовців на об'єднання у професійні спілки, формально надано право участі у муніципальних виборах жінкам. 28 жовтня 1924 р. уряд Ерріо, услід за Англією, Італією, Норвегією, Австрією та іншими державами, визнав СРСР.

Кабінет Ерріо проіснував до 10 квітня 1925 р., тобто менше року. 17 квітня новий уряд Лівого блоку очолив радикал Пенлеве. Цей уряд вів колоніальні

війни в Марокко (1925-1926) та Сирії (1925-1927), уклав т. зв. Локарнські угоди, політично спрямовані проти СРСР. Уже 22 листопада 1925 р. кабінет Пенлеве був замінений урядом Бріана, а в липні 1926 р. був створений уряд національної єдності на чолі з Пуанкаре.

Підтримку цьому уряду надали і партії, що входили до Лівого блоку, включаючи соціалістичну партію. Були проведені непопулярні заходи з метою стабілізації національної валюти – різко збільшено (на 9 млрд франків) прямі і непрямі податки, скорочено фонди заробітної плати для державних службовців і пенсії для інвалідів війни тощо. У підсумку це дозволило добитися стабілізації франка та певного приросту промислового виробництва (до початку кризи 1929-1933 рр. – у півтора рази), збільшення золотого запасу країни (у чотири рази порівняно з 1913 р.).

Уряд Пуанкаре перебував при владі порівняно довго – до липня 1929 р. (з врахуванням реорганізації в листопаді 1928 р.). Наступний прем'єр – Бріан – пішов у відставку уже за кілька місяців. Причиною падіння стала світова економічна криза.

Велика депресія 1929-1933 рр. зачепила Францію пізніше, ніж інші країни, проходила менш гостро, але була більш тривалою. Промислове виробництво упало на чверть, імпорт скоротився вдвічі, експорт – у 2,5 рази. В 1934 р. повністю безробітних було 368 тис., а часткове безробіття охопило близько половини осіб найманої праці.

Деяке піднесення промисловості Франції розпочалося аж у 1936 р., але навіть у передвоєнному 1938 р. обсяг промислового виробництва складав усього 70% від докризового 1929 р. Жодна капіталістична країна не мала гірших показників. У міжвоєнний період населення Франції, незважаючи на механічний приріст за рахунок територіальних надбань, в цілому скоротилося на 400 тис. чоловік. Франція мала найнижчий в Європі відсоток молоді в загальній структурі населення і найвищий – пенсіонерів та осіб пенсійного віку.

У травні 1932 р. в умовах кризи, яка тривала, та загострення класової боротьби пройшли чергові парламентські вибори. В результаті Лівий блок здобув у палаті депутатів 335 місць проти 254 місць правих партій. Ще 10 місць отримала ФКП. Був сформований уже третій уряд Еррію. 23 листопада 1932 р. цей уряд підписав з СРСР пакт про ненапад, що знаменувало собою поворот у зовнішній політиці.

Калейдоскопічна зміна кабінетів, проте, продовжувала тривати: за 1932-1933 рр. у Франції змінилося 7 урядів.

Ця політична нестабільність на фоні економічної кризи сприяла пожевлюванню діяльності фашистських організацій. Такі фашистські угруповання, як Ліга патріотичної молоді, Французька дія, Французька солідарність, Королівські ридарі, Бойові хрести (до складу цієї останньої входили А. Петен і Ш. де Голль) та інші розгорнули відкриту підготовку для приходу до влади.

На початку 1934 р., скориставшись фінансовим скандалом, французькі фашисти здійснили спробу путчу. 6 лютого 1934 р. 20 тис. озброєних фашистів з Бойових хрестів організували маніфестацію у Парижі з метою приведення до влади свого лідера – полковника де ля Рока.

У відповідь 12 лютого 1934 р. у Франції розпочався загальний антифашистський страйк, найбільший за всю історію країни. У ньому брали участь 4,5 млн чоловік. Фашизм не пройшов.

Однак уже прем'єр-міністр П. Лаваль (1935-1936) узяв курс на зближення з фашистською Німеччиною, посилив репресії проти ФКП, пішов на зниження заробітної плати робітникам і службовцям, скасував пенсії окремим категоріям інвалідів. Подібно до Італії в 1924 р. та Німеччини в 1933 р., Франція, переслідувана внутрішніми негараздами, стояла на порозі фашизму.

Безперечні економічні успіхи тоталітарних режимів (Німеччина в 1936 р. уже перевищила рівень 1929 р., а СРСР узагалі мав більш ніж чотирикратний приріст) вигідно відрізнялися на фоні політичної й економічної нестабільності Третьої республіки.

У цій ситуації влітку 1934 р. генеральний секретар ФКП Моріс Торез висунув ідею створення «перед загрозою фронту реакції і фашизму Народного фронту свободи, праці і миру».

Французькі комуністи, незважаючи на невисоке представництво в парламенті, обумовлене мажоритарною системою, мали доволі відчутну підтримку виборців (1007 тис. на виборах 1928 р.).

Тривалий час ФКП, дотримуючись вказівок Комінтерну, відмовлялася від співробітництва з іншими лівими партіями, розглядаючи фашизм як «праве крило соціал-демократії».

Подібною була й ситуація в Німеччині двома роками раніше. Внутрішній конфлікт між лівими став важливою передумовою приходу Гітлера до влади в Німеччині. Німецькі соціал-демократи в березні 1933 р. фактично підтримали репресивні заходи щодо КПН, звинуваченої у підпалі рейхстагу. У травні цього року вони самі стали жертвою тієї ж брутальної політики Гітлера.

Саркастичне припущення, що «ліві об'єднуються аж перед розстрілом», справедливе для Італії і Німеччини, було з великим запізненням осмислене в Москві. VII Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу (липень 1935 р.) проголосив курс на співробітництво усіх лівих і демократичних сил перед обличчям фашистської загрози. Практичне здійснення цієї політики в Європі випало проводити іспанським та французьким комуністам.

Ще 27 липня 1934 р. між комуністичною і соціалістичною партіями Франції була підписана угода про спільну боротьбу проти загрози фашизму і війни.

У травні 1935 р. відбулася конференція усіх лівих партій і груп, яка поклала початок фактичному існуванню у Франції єдиного Народного фронту. У січні 1936 р. Народний фронт опублікував свою програму. В ній містилися вимоги роззброєння та розпуску усіх фашистських організацій, загальної політичної амністії, скасування законодавчих обмежень свободи преси, скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати робітникам і службовцям, проведення демократичної грошової реформи, перегляду податкової системи з метою залучення до пропорційної сплати податків заможних верств населення, націоналізації військової промисловості, поглиблення співробітництва з СРСР для створення системи європейської колективної безпеки тощо.

Навесні 1936 р. Народний фронт дістав на виборах 375 мандатів з 610, в т. ч. ФКП – 72 мандати. Сформований на початку червня кабінет соціаліста Леона Блюма складався із соціалістів, радикалів та представників соціалістичного і радикального позапартійних союзів. Комуністи до уряду не увійшли, але оголосили про його повну підтримку.

7 червня 1936 р. делегаціями підприємців і профспілок були підписані Матіньйонські угоди, що передбачали підвищення заробітної плати в середньому на 12%, визнання прав професійних союзів, створення на підприємствах інституту виборних делегатів.

11-12 червня Палата депутатів схвалила законопроекти про 2-тижневі оплачувані відпустки, колективні договори, 40-годинний робочий тиждень та ін. Формально були заборонені та розпущені фашистські організації, фактично ж справа звелася до заміни вивісок: Бойові хрести були перейменовані на Французьку соціальну партію, Ліга патріотичної молоді – на Національно-соціальну партію тощо.

На якийсь час створилося враження, що для перемоги соціалістичних ідеалів не потрібно жодної диктатури пролетаріату, бажаного результату можна досягнути еволюційним шляхом – внаслідок спільної співпраці лівих.

У відповідь на популістські кроки кабінету Блюма фінансова олігархія країни пішла на прямий саботаж економіки. Лише за 1936-1937 рр. за кордон було переведено 100 млрд франків.

Уже у вересні 1936 р. уряд вимушено провів девальвацію франка, що по суті означало повернення збільшених у червні зарплат на попередній рівень. Вже у лютому 1937 р. Блюм був вимушений заявити про необхідність «паузи» у проведенні в життя програми Національного фронту. Це викликало протести комуністів. 21 червня 1937 р. під ударами справа і зліва уряд Л. Блюма пішов у відставку.

Наступники Блюма радикали Шотан (червень 1937 – березень 1938) та Е. Дападьє (квітень 1937 – березень 1940) до жовтня 1938 р. формально опиралися на Народний фронт.

Радикали відкрито порвали з Народним фронтом у жовтні – листопаді 1938 р. Соціалісти оголосили про свій розрив з ФКП та про вихід з Народного фронту у травні 1939 р. Формально приводом для розриву радикалів зі своїми недавніми союзниками послужили масштабні протести ФКП проти Мюнхенської угоди про розчленування Чехословаччини і передачу Судетів фашистській Німеччині. Підпис Даладьє під документом стояв поруч з підписами Гітлера, Муссоліні та британського прем'єра Галіфакса.

У найближчому часі французький прем'єр завдав дошкульних ударів по ФКП: 25 березня 1939 р. уряд заборонив видання комуністичної «Юманіте», а 26 вересня того ж року комуністична партія буде оголошена поза законом.

5 жовтня 1939 р. комуністів-депутатів Національних зборів позбавили депутатських мандатів і віддали під суд військового трибуналу – Франція вступила у Другу світову війну, тож після вступу радянських військ на територію союзної Польщі комуністи розглядалися як ворожа агентура.

1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина здійснила напад на Польщу. Остання ще в квітні отримала гарантії цілісності своєї території від Англії та Франції. У відповідь на німецьку агресію країни-гаранти 3 вересня 1939 р. оголосили війну Гітлеру. Це фактично перетворило німецько-польський конфлікт у світову війну.

Армія Франції перейшла у наступ на своїй ділянці фронту між Люксембургом і Карлсруе, вклинившись на кілька кілометрів на німецьку територію. 130 англо-французьким дивізіям протистояли лише 23 німецькі, до того ж укомплектовані учорашніми резервістами. Однак уже через кілька днів сили вторгнення були несподівано відведені на французьку територію, після чого на Західному фронті розпочалася т. зв. «дивна війна».

Саму війну уряд використав для відміни усіх соціальних завоювань 1936 року. Під приводом введення воєнного стану був запроваджений 72-годинний робочий тиждень, відмінено недільний день відпочинку, введено відрахування у фонд держави 40% заробітної плати робітників, у селян реквізували хліб та мобілізували тяглову силу. Значно виросли усі прямі і непрямі податки.

10 травня 1940 р. німецька армія вторглася у межі Голландії, Бельгії та Люксембургу. 12 травня ця армія, як і в роки Першої світової війни, з території Бельгії увірвалася до Франції. 14 червня гітлерівські війська без бою увійшли в Париж. Уряд Франції утік спочатку в Тур, а потім у Бордо. 21 червня 1940 р. у Комп'єнському лісі в тому самому вагоні, на тому самому місці, де у 1918 р. французький маршал Фош диктував умови миру переможений Німеччині, фашистський маршал Кейтель продиктував умови капітуляції Франції. Вийшовши з вагона, Гітлер на radoщах станцював щось подібне до гопака.

За умовами миру Франція була поділена на дві зони – окуповану, куди увійшли дві третини території з Парижем включно, та не окуповану з центром у курортному містечку Віші. Цією зоною управляв уряд маршала Петена, який співпрацював з Гітлером. Така комбінація була потрібна Німеччині з огляду на французькі колонії та розміщені там частини армії і флоту. Франція з колишнього союзника Англії перетворилася на недружню державу, а її армія та флот формально могли вважатися ворожими Англії. Уряд Англії оголосив про свій розрив з урядом Петена ще 23 червня 1940 р.

У зоні дії петенівського уряду скасовувалися конституційні закони 1875 р. Тим самим у червні 1940 р. Третя республіка де-факто і де-юре припинила своє існування.

У сфері національного законодавства міжвоєнного періоду найпомітнішими змінами стало введення 8-годинного робочого дня та визнання колективних договорів. У 1938 р. була визнана повна дієздатність жінок. Дещо обмежувалося право приватної власності на землю – без дозволу держави власник приватної ділянки більше не міг вільно користуватися гідроресурсами, він позбавлявся можливості скаржитися на порушення повітряного простору будь-якими літальними апаратами.

У 1928 р. вийшов закон, що дозволяв вільно розривати раніше укладений трудовий договір кожній зі сторін-учасниць. На практиці від цього виграли працедавці. Загалом же, за винятком нетривалого періоду перебування при владі уряду Народного фронту, право Франції суттєвих змін не зазнавало.

2. Державно-правовий розвиток Німеччини у першій половині XX ст.

Розвиток держави і права Німеччини у міжвоєнний період позначився результатами програної Першої світової війни.

Причинами краху Другої Німецької імперії (1871 – 1918 рр.) стали важкі внутрішні і зовнішні умови, викликані наслідками війни. В країні виникла революційна ситуація, підсилена революційними подіями в Росії. Німецька «листопадова» революція розпочалася 3 листопада 1918 р. повстанням моряків міста Кіль, у ході якого були створені перші робітничі і солдатські Ради. Найбільші міста Німеччини (Бремен, Гамбург, Лейпциг, Мюнхен, Берлін) підтримали повстанців Кіля. Основні вимоги революції: припинення війни; ліквідація монархії; проголошення демократичної парламентської республіки; відсторонення від влади юнкерства і мілітаристськи налаштованої буржуазії; ліквідація напівфеодалного юнкерсько-поміщицького землеволодіння; закріплення соціальних прав робітників.

9 листопада 1918 р. кайзер Вільгельм II зрікся престолу і виїхав з країни. У листопаді 1918 р. – січні 1919 р. праві соціал-демократи у змові з контрреволюційними силами завдяки політичним маніпуляціям та силою зброї придушили подальший розвиток революції, насамперед діяльність Комуністичної партії Німеччини.

Головним наслідком революції стала зміна форми державного правління в Німеччині, яка стала парламентською республікою.

Новообрані Національні збори, які засідали у м. Веймар, 31 липня 1919 р. прийняли нову Конституцію Німецької імперії (Веймарська конституція).

Документ складався з Преамбули і двох частин («Устрій і завдання імперії» та «Основні права і обов'язки німців»). Німеччина проголошувалася демократичною республікою з федеральною формою державного устрою. Казус такого визначення форми держави полягав у тому, що Німеччина одночасно проголошувалася імперією. Дивне формулювання статті 1 «Німецька імперія є республікою» стало відображенням суперечок та компромісу між політичними силами Національних зборів щодо подальшого устрою країни. Колишні союзні держави отримали назву земель. Вони мали свої органи влади (ландтаги і уряди), окремі конституції. Однак насправді федерація в Німеччині мала декларативний характер.

Права земель були значно обмежені у законодавчій та фінансовій сферах. Головним принципом розподілу повноважень між імперією і землями стало верховенство імперського права над земельним. Такі сфери державного і суспільного життя, як зовнішні відносини, громадянство, митниця, пошта та телеграфна справа, оборона та ін. регулювалися виключно імперським законодавством.

Цивільне, кримінальне право, судочинство, друк, податки, торгівля, промисловість тощо були переважно прерогативою імперської влади. Землі

зберігали законодавчу владу у цих питаннях настільки, наскільки імперія не користувалася своїми законодавчими правами.

Земельній юрисдикції відходили переважно гуманітарні та господарські питання. Веймарська конституція зберегла право імперської «екзекуції» – право Президента застосовувати військову силу, щоб змусити певну землю виконувати конституційні зобов'язання.

Отже, конституція закріпила принцип недобровільності участі в союзі. У першій частині Веймарської конституції визначено державний механізм Німеччини.

Головна роль серед представницьких органів влади відведена Рейхстагу, що обирався загальними виборами на 4 роки. Його головна функція – законодавча діяльність. Для прийняття закону досить було простої більшості голосів депутатів, а для закону, що змінював Конституцію – кваліфікованої більшості (2/3 голосів при участі у голосуванні не менше двох третин від загальної кількості усіх депутатів). Однак реальна влада Рейхстагу була обмежена іншими органами влади – Рейхсратом (верхньою палатою парламенту), імперським урядом і Президентом.

Рейхсрат став бюрократичним органом, що складався з членів урядів земель. Цей орган мав право «відкладального вето» на закони, прийняті Рейхстагом. Імперський уряд, що складався з рейхсканцлера і міністрів (призначалися і звільнялися Президентом) потребував для своєї діяльності вотуму довіри з боку більшості Рейхстагу. Однак при внесенні законопроектів у Рейхстаг уряд зобов'язаний погоджувати їх з Рейхсратом.

Главою держави проголошувався Президент, який обирався за загальним виборчим правом на 7 років з необмеженим правом переобрання. Президентом міг стати громадянин Німеччини віком від 35 років. Головні повноваження Президента: представництво імперії у міжнародних відносинах; верховне командування Збройними Силами імперії; призначення уряду, міністрів, вищого військового командування і прийняття їх відставки, а також призначення суддів; право розпуску Рейхстагу і призначення нових виборів. Рейхстаг не мав можливості змістити Президента, але міг поставити на народне голосування питання про його дострокове переобрання, порушити перед державним судом обвинувачення проти Президента у порушенні ним законів і Конституції за умови підтримки таких рішень кваліфікованою більшістю. До надзвичайних повноважень Президента, які підносили його над іншими владними інституціями, було право «союзної екзекуції» і право запровадження надзвичайного стану за умови загрози громадській безпеці і порядку. Останній пункт передбачав можливість тимчасового припинення дії основних громадянських прав і свобод на невизначений термін.

У статті 102 Веймарська конституція декларувала незалежність суддів і їх підзвітність лише закону. Фактична незмінюваність суддів означала конституційне закріплення їх безконтрольності і безвідповідальності перед народом.

Спеціальним органом конституційної юрисдикції стала Державна палата, яка повинна була розглядати скарги проти Президента, рейхсканцлера (глави

уряду) і міністрів за обвинуваченням їх у порушенні Конституції, а також інші конституційні конфлікти.

Реальні судові повноваження мав Імперський суд, що привласнив собі право перевірки «конституційності» законів, прийнятих Рейхстагом. Веймарська конституція закріпила принципи «народної єдності», «народного суверенітету», «свободи», «соціальної справедливості», «загального, рівного, прямого виборчого права».

Другий розділ Конституції містив широкий перелік демократичних прав і свобод: рівність усіх німців перед законом; свобода пересування; право вибору професії; свобода особи; недоторканність житла; свобода совісті; свобода слова, зборів, союзів тощо. До переліку основних прав людини були включені право на вживання рідної мови, право еміграції, право на захист за кордоном, право на гідне людське існування. Проголошено відокремлення церкви від держави, свобода викладання.

Конституція гарантувала господарську свободу приватних осіб, свободу торгівлі і укладення договорів. Незважаючи на прогресивний характер Веймарської конституції, більшість її норм залишилися декларативними намірами. Конституція не ліквідувала засилля бюрократії, впливу поміщицько-юнкерської аристократії і військових на державні справи, а забезпечення реальних прав і свобод громадян в умовах жорсткої економічної кризи та післявоєнного занепаду країни не відбулося.

Сам зміст Конституції мав часто суперечливий компромісний характер між старими реакційними промонархічними настроями і демократичними прагненнями, що в умовах політичної та соціально-економічної нестабільності у післявоєнній країні стало додатковим чинником дестабілізації.

Підписання принизливого для переможеної Німеччини Версальського мирного договору 28 червня 1919 р., за яким вона втратила значні території, була змушена виплачувати великі репарації, позбавлена значної частини збройних сил і військової промисловості, стали головною причиною радикальних антиреспубліканських настроїв у країні. Спершу їх основними носіями стали військові і великі промисловці. Згодом в силу поглиблення економічної і суспільно-політичної кризи вони набували все більшої популярності серед народних мас.

Організуючою силою антидемократичних течій стала Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСРПН) на чолі з А. Гітлером. Програма НСРПН, створеної на основі Німецької робітничої партії, оприлюднена А. Гітлером на мітингу в Мюнхені 24 лютого 1920 р. Завдяки своїй цілісності вона змогла привабити величезну кількість прихильників і співчуваючих. Програма НСРПН включала 25 пунктів:

1. Об'єднання всіх німців у кордонах Великої Німеччини.
2. Відмова від умов Версальського договору й підтвердження права Німеччини самостійно будувати відносини з іншими націями.
3. Вимога додаткових територій для виробництва продуктів харчування і розселення німців.

4. Надання громадянства за расовою ознакою. Євреї не можуть бути громадянами Німеччини.

5. Не-німці в Німеччині є лише гостями і суб'єктами відповідних законів.

6. Призначення на офіційні посади не може відбуватися за принципом кумівства, а лише у відповідності зі здібностями й кваліфікацією.

7. Забезпечення умов існування громадян – головний обов'язок держави. При недоліку державних ресурсів негромадяни повинні бути виключені з переліку пільговиків.

8. В'їзд до країни не-німців повинен бути припинений.

9. Участь у виборах – право й обов'язок усіх громадян.

10. Кожен громадянин зобов'язаний трудитися на загальне благо.

11. Незаконно отриманий прибуток підлягає конфіскації.

12. Всі прибутки, отримані за рахунок війни, підлягають конфіскації.

13. Всі великі підприємства повинні бути націоналізовані.

14. Участь робітників та службовців у розподілі прибутків на всіх великих виробництвах.

15. Гідна пенсія за старістю.

16. Необхідність підтримки дрібних виробників і торговців.

17. Реформа землеволодіння і припинення земельних спекуляцій.

18. Безжалісне кримінальне покарання за злочини і введення страти за спекуляцію.

19. Римське право повинне бути замінене на «німецьке право».

20. Повна реорганізація національної освітньої системи.

21. Держава зобов'язана підтримувати материнство і заохочувати розвиток молоді.

22. Заміна найманої армії на національну армію. Введення загальної військової повинності.

23. Засобами масової інформації можуть володіти лише німці.

24. Свобода віросповідання (за винятком релігій, небезпечних для германської раси). Партія не зв'язує себе жодним віровченням, але бореться з єврейським матеріалізмом.

25. Сильна центральна влада, здатна ефективно реалізувати законодавство.

У 1921 р. склалися організаційні основи нацистської партії, заснованої на необмеженій владі вождя-фюрера.

У листопаді 1923 р. в Мюнхені фашисти здійснили невдалу спробу прямого захоплення державної влади («півний путч»). Гітлера заарештували і засудили до нетривалого ув'язнення. НСРПН оголошена поза законом (до 1925 р.). Після провалу путчу фашисти змінили тактику боротьби за владу із силової на парламентську.

Основними завданнями своєї партії Гітлер вважав боротьбу з комунізмом і критику Версальського договору. Одночасно він прагнув залучити промисловців і фінансистів, які бачили в НСРПН перспективу захисту своїх інтересів та наведення «порядку» в країні.

На фоні економічної і чергової урядової кризи націонал-соціалісти у 1930 р. на виборах до Рейхстагу зайняли друге місце. На президентських виборах

1932 р. Гітлер посів другу позицію після чинного Президента П. Гінденбурга, набравши в другому турі близько 37% голосів.

На виборах до Рейхстагу 1932 р. нацисти набрали менше голосів, ніж на попередніх виборах. Зростання популярності Комуністичної партії змусило мобілізуватися великих промисловців, які звернулися із листом до Президента П. Гінденбурга, в якому закликали призначити канцлером А. Гітлера.

30 січня 1933 р. А. Гітлер став канцлером. Напередодні чергових дострокових виборів 27 лютого 1933 р. нацисти організували провокацію з підпалом приміщення Рейхстагу з метою спровокувати антикомуністичний терор. За змістом і наслідками це був державний переворот.

28 лютого 1933 р. Президент Гінденбург підписав указ «Про охорону народу і держави», яким скасував статті Веймарської конституції, що гарантували свободу особистості, слова, преси, зборів і союзів. Заборонено Комуністичну партію.

У березні 1933 р. Рейхстаг, більшість в якому складали депутати НСРПН, ухвалив закон «Про надзвичайні повноваження уряду», за яким самий же Рейхстаг був позбавлений законодавчих повноважень. Укази і розпорядження канцлера та його уряду заміняли закони парламенту. Проводилися масові чистки державного апарату на основі расових і політичних ознак. Розгромлено профспілки, розпущено усі масові робітничі організації. Заборонено усі політичні партії, окрім НСРПН.

Після смерті 2 серпня 1934 р. Президента П. Гінденбурга А. Гітлер проголосив себе фюрером і рейхсканцлером, головнокомандувачем збройних сил. Відбувся прогнозовано позитивний для Гітлера референдум про об'єднання посад канцлера і Президента. У Німеччині відбувалося становлення тоталітарного режиму під назвою Третій Рейх (1933 – 1945 рр.), що у розумінні нацистських ідеологів став продовженням перших двох німецьких імперій – Священної Римської імперії германської нації та Німецької імперії 1871 – 1918 рр.

Прийнятий 30 січня 1937 р. закон «Про нову структуру Рейху» надав Гітлеру як фюреру і главі імперського уряду право створювати нове конституційне законодавство.

Політика нацистів з організації громадського життя, створення нового державного механізму та його діяльність була спрямована на повернення Німеччини до тоталітарного режиму військової мобілізації і агресивної завоюницької зовнішньої політики.

У березні 1933 р. уряд відмовився виконувати умови Версальського договору. Відновлено загальну військову повинність і розпочато масштабну розбудову армії та військової інфраструктури. Військовим завданням було підпорядковано економіку. Закон від 27 лютого 1934 р. «Про підготовку органічного перевлаштування німецької економіки» надавав Міністерству економіки повноваження з визнання окремих економічних об'єднань монопольними представниками конкретної галузі, створювати і ліквідовувати економічні об'єднання.

У 1936 р. через підготовку до війни проголошено початок реалізації 4-річного плану розвитку економіки. Ці заходи забезпечили абсолютний контроль держави і партії над економікою.

У 1942 р., під час війни, створено Раду озброєнь, яка управляла всією економікою Німеччини. Панівні позиції в державному апараті та суспільно-політичному житті країни посіла НСРПН. У липні 1933 р. на основі декрету «Проти утворення нових партій» затверджено однопартійну диктатуру. Замість незалежних профспілок утворено підконтрольний нацистам Німецький трудовий фронт. Закон «Про забезпечення єдності партії і держави» від 1 грудня 1933 р. оголосив верховенство нацистської партії. Керівництво партії формувало склад Рейхстагу, а на посади призначалися лише особи з нацистської партійної верхівки.

24 березня 1933 р. Рейхстаг прийняв закон «Про ліквідацію тяжкого становища народу і держави», що надав уряду законодавчі повноваження. Формально Веймарська конституція не була відмінена, але де-факто вона перестала діяти. Наприклад, за цим же законом уряду дозволялося приймати закони, які прямо суперечили Конституції. Відбувався процес централізації державного управління на основі переходу від федеративного до унітарного державного устрою.

Ліквідовано органи місцевого самоврядування, місцеву автономію земель. Законом 7 квітня 1933 р. «Про злиття областей з імперією» в усі землі призначалися (як правило з гауляйтерів нацистської партії) намісники (штатгальтери). У 1934 р. ліквідовано ландтаги. У тому ж році окремим законом ліквідовано імперський орган представництва земель. Німеччина поділена на 32 партійні області на чолі з партійними гауляйтерами. Зберігався старий адміністративний поділ на землі і провінції.

Великого значення набула діяльність органів пропаганди. У березні 1933 р. створено Міністерство громадської просвіти і пропаганди, кероване Геббельсом, яке контролювало пресу, радіо, книжкові видавництва, музичну творчість, театри тощо. Особлива увага приділялася «вихованню» молоді в дусі мілітаризму, шовінізму і расизму через нацистські молодіжні організації.

У своїй діяльності фашистські судді виходили з повного заперечення особистих прав німецьких громадян і не були зв'язані законами, часто виносячи вирок на власний розсуд. Звинувачення в державній зраді слідувало за будь-який прояв опозиційності до режиму. Народний трибунал при розгляді питань про державну зраду не передбачав обов'язкової стадії попереднього слідства. Захисників обвинуваченому призначав сам трибунал. В армії діяли військово-польові суди.

3. Державно-правовий розвиток Італії у першій половині XX ст.

Італія здобула державну єдність у результаті кровопролитних воєн і боротьби за національне визволення у 1860-х рр. У 1870 р. після визволення з-під

австрійського панування північно-східних провінцій Італія стала єдиним королівством.

На початку XX ст. Італія була конституційною монархією. Глава держави – король, особа якого вважалася священною і недоторканою.

Під час Першої світової війни країна зазнала великих людських і матеріальних втрат, що призвели до важкого соціально-економічного становища країни. Криза поглиблювалася у зв'язку з наявністю залишків поміщицького землеволодіння в південних аграрних провінціях та зростанням кількості згуртованих робітничих мас у промисловій півночі країни.

У 1920 р. розпочалися революційні виступи селян і робітників. Останні захоплювали заводи у великих містах (Мілані, Турині, Генуї).

У 1919 р. в Мілані створено першу фашистську організацію, засновником якої став колишній соціаліст Б. Муссоліні. Після силового придушення робітничих виступів у 1920 р. кількість і чисельність фашистських союзів невпинно зростала. Для розширення кількості прихильників Муссоліні представив популістську програму, яка включала такі пункти: ліквідація монархії і відміна титулів; встановлення сильної влади і національної єдності; скликання представницьких Установчих зборів; 8-годинний робочий день; запровадження податків на великий капітал; аграрна реформа; боротьба за «Велику Італію», яка включала захоплення нових територій.

Прихильників Муссоліні через форму одягу називали «чорносорочечниками».

У листопаді 1921 р. в Римі відбувся їх з'їзд, основним рішенням якого стало створення партії для захоплення влади в країні. Фашисти розпочали погроми робітничих партій (комуністичної і соціалістичної) та організацій.

27 жовтня 1922 р. розпочався 40-тисячний фашистський похід на Рим, що підтримали налякані розмахом робітничих виступів великі промисловці Італії.

30 жовтня 1922 р. король під тиском обставин призначив Б. Муссоліні главою уряду. Розпочато встановлення фашистської диктатури в Італії (1922 – 1943 рр.).

Для консолідації режиму фашисти використовували законодавство. У 1923 р. після розпуску Палати депутатів уряд видав новий виборчий закон, що скасовував пропорційну виборчу систему. Партія, яка отримувала відносну більшість голосів, мала право формувати більшість у парламенті. Скориставшись цим законом, а також використавши звичні для себе методи терору і фальсифікацій, фашисти у 1924 р. захопили абсолютну більшість у парламенті і сформували уряд. На основі «надзвичайних законів» 1926 – 1927 рр. розпущено усі профспілки, політичні партії. Проведено масові арешти лідерів опозиції.

Римський папа пішов на угоду з фашистським режимом. У 1929 р. підписано Латеранський пакт, за яким папа отримував суверенну владу на території Ватикану, а католицька церква стала державною. Так фашистська влада була освячена церквою.

Після серії військових вторгнень та захоплень (Ефіопія 1935 р., Іспанія 1936-1939 рр., Албанія 1939 р.) Муссоліні у 1939 р. підписав «Стальний пакт» з Гітлером про військово-політичний союз.

10 червня 1940 р., оголосивши війну Франції, Італія вступила в Другу світову війну.

Хоча в країні продовжувала діяти Конституція 1848 р., фашисти кардинально змінили структуру державного апарату. За законом «Про повноваження і прерогативи глави уряду» від 24 грудня 1925 р. всю повноту влади отримав прем'єр-міністр і державний секретар в особі Муссоліні, який до того ж носив партійний титул дуче (вождь).

Глава уряду формально призначався і звільнявся королем. Однак влада монарха стала суто символічною. Закон ліквідував принцип відповідальності уряду перед парламентом.

Муссоліні повністю контролював роботу парламенту. У 1926 р. прем'єр-міністру надано право видавати постанови, що змінювали закони парламенту. У 1928 р. створено вищий орган державної влади – Велику фашистську раду, главою якої став Муссоліні. Рада вирішувала найважливіші конституційні, законотворчі, адміністративні питання життя країни.

Фактично ліквідовано виборче право. Кандидати в депутати парламенту висувалися фашистськими організаціями, а на місцевому рівні усі чиновники призначалися центром.

Італія перейшла до господарської моделі «корпоративної держави» на основі автаркії. Замість ліквідованих профспілок створювалися робітничі і підприємницькі синдикати, які об'єднувалися по галузях виробництва у корпорації. Така форма створення монополій, підконтрольних державі, стала ефективним способом господарювання за умови підготовки країни до зовнішніх воєн. Одночасним главою усіх корпорацій став Муссоліні, який очолив Національну раду корпорацій.

У підсумку в 1939 р. остаточно ліквідовано парламент, що був замінений палатою фашистських організацій і корпорацій.

Каральні функції фашистської диктатури здійснювали армія, поліція і суди. Після прийняття закону «Про воєнізацію італійської армії» 1934 р. створено всеохоплюючу систему військової підготовки, яка починалася з дітей віком 6 років. Обов'язкова військова підготовка для кожного громадянина країни тривала з 18 до 21 років. Потім відбувався набір на військову службу терміном 18 місяців.

Основною репресивною структурою фашистів стала Добровольча поліція громадської безпеки, яка у 1937 р. за чисельністю перевищила армію. Її також очолював Муссоліні, який обійняв посаду Міністра внутрішніх справ. Йому підпорядковувалися корпус карабінерів (державна поліція), поліція національної безпеки (загони розправи з опозицією), таємна поліція (політична) та інші підрозділи.

Судова система набула інквізиційного характеру. Нижчою судовою ланкою були мирові судді (претори), які виступали одночасно слідчими і обвинувачами у справі. Окружні суди (поліцейські трибунали) розглядали справи про антифашистську діяльність, за яку вищою мірою покарання призначалася смертна кара. Складалися окружні суди з одного судді і п'яти призначуваних королем шеффенів. Вищим судово-політичним органом влади став створений у

1927 р. Трибунал захисту держави, главою якого став Муссоліні, а роль суддів виконували вищі офіцери армії. Апеляційних інстанцій на його рішення не існувало.

Висновки

1. До початку XX ст. у провідних державах світу в основному завершився період утвердження буржуазних суспільних відносин. Економічне панування буржуазії об'єктивно обумовило її перевагу в політичній структурі суспільства. Держави упевнено обрали шлях капіталістичного розвитку. Вже до кінця XIX ст. типовою формою здійснення політичної влади буржуазії стала буржуазна демократія. Вона визначалася самим характером буржуазних революцій, а згодом – умовами боротьби за ліквідацію феодальних пережитків. Саме демократична держава дозволила буржуазії в союзі з іншими станами суспільства здійснювати політичне панування; саме вона забезпечувала найсприятливішу обстановку для реалізації інтересів різних класів і соціальних груп.

2. Держава і право у XX ст. пройшли складний шлях розвитку. Початок століття відзначився формуванням монополістичного етапу капіталістичних відносин, що стали сутнісною ознакою розвитку провідних країн Західної Європи і США. Внаслідок прогресивних революційних змін кінця XIX ст. до них швидкими темпами наближалася Японія.

3. Головною тенденцією державного розвитку цих країн у першій половині XX ст. стало утвердження державно-монополістичного капіталізму, що мав визначальний вплив на функціонування державного механізму, партійно-політичної структури та суспільно-політичних процесів у цілому.

4. Основними ознаками буржуазно-демократичного політичного режиму були: парламентаризм, поділ влади, конституційне проголошення прав і свобод громадян, широка участь народних мас в управлінні державою. Крок за кроком на основі закону і неписаних угод формувався важливий принцип буржуазної конституційної політики – відповідальність уряду перед парламентом. Встановлювалося правило, відповідно до якого до уряду входили члени керівництва партії, яка здобула перемогу на виборах.

5. Загострення соціально-економічної і політичної ситуації у період між світовими війнами визначило тенденцію до посилення ролі держави в управлінні економікою і суспільними процесами в усіх державах. У ряді країн ця тенденція набула гіпертрофованого характеру у формі тоталітарної диктатури (Німеччина, Італія, Японія тощо).

6. У XX ст. набуло поширення таке важливе політичне явище, як перевага виконавчої влади над представницькими установами. Характеризуючи розвиток окремих держав, зупинімося на причинах цього явища. Зазначимо, що перед правлячими класами постало подвійне завдання: з одного боку – зосередити розв'язання найважливіших державних справ у руках уряду або президента, а з іншого – максимально забезпечити парламентську підтримку діяльності органів виконавчої влади. Ось чому в ряді держав практика склалася таким чином, що

повновладним учасником, а іноді й керівником законодавчого процесу є президент або уряд.

7. У цілому ХХ ст. відзначилося протистоянням режимів тоталітаризму і демократії.

8. Такі внутрішньодержавні процеси супроводжувалися відповідною трансформацією буржуазного права. Змінилося, насамперед, співвідношення влади і права. У сучасному буржуазному суспільстві різко зростає перевага держави, політичної влади в цілому. Збільшується обсяг і розширюються межі позаправової, не регульованої законом, діяльності державних органів на базі зростання їхніх повноважень. Різко зростає обсяг позазаконної діяльності карального механізму, а водночас розширюється коло нормативних актів фактично неконституційного характеру. Нерідко закони підміняються підзаконними нормативними актами.

Використана література та джерела: [2, с. 304-309], [3, 701-740], [4, с.321-340], [5, с. 396-417, 144-153], [6].

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні тенденції суспільно-політичного розвитку Франції у міжвоєнний період.
2. У чому полягала політика Народного фронту?
3. У чому полягає головний казус визначення форми держави за Веймарською конституцією?
4. Назвіть основні передумови і причини приходу до влади нацистів у Німеччині.
5. У чому полягала ідеологія італійського фашизму?
6. Які основні тенденції розвитку державного механізму характерні для країн, у яких було встановлено антидемократичні режими?

Рекомендована література до теми:

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К.: Центр учбової літератури, 2008. - 729 с.
2. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / 5-те вид., перероб. і допов. – К.: Істина, 2005. - 768 с.
3. Джужа О.М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – К., Атіка, 2012. - 372 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. – Харків: Майдан, 2020. - 618 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9481>.

5. Ластовський В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Валерій Ластовський. – Київ: Видав. центр КНУКіМ, 2017. - 195 с. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Lastovskyi_Valerii/Istoriia_derzhavy_i_prava_zarubizhnykh_krain/.

6. Тищик Б.Й. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки (XVIII ст. - 1918 р.): Тексти лекцій. - Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. - 157 с.

Тема 9.

Основні тенденції державно-правового розвитку провідних країн світу у другій половині XX ст.

1. Основні тенденції державно-правового розвитку США у другій половині XX ст.

2. Основні тенденції державно-правового розвитку Великобританії у другій половині XX ст.

3. Основні тенденції державно-правового розвитку Німеччини у другій половині XX ст.

Ключові поняття: бундесрат, бундестаг, денацифікація/дефашизація, консерватори, корпоративна держава, країни «народної демократії», ландтаг, лейбористи, ліберали, мажоритарна система, мілітаризація, Національні збори, національно-демократична революція, НДР, нюрнберзький і токійський трибунали, парламентська монархія, парламентська республіка, представницька демократія, президентська республіка, пропорційна система, ФРН; Білий дім, двопартійна система, демократи, Закон Вагнера 1935 р., Закон Тафта-Хартлі 1947 р., Конгрес США, «кодекси чесної конкуренції», лобізм, маккартизм, Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Пентагон, поправки до Конституції США, Рада національної безпеки, республіканці, Федеральне бюро розслідувань, «Холодна війна», ЦРУ, парламентська монархія, конституціоналізація.

Вступ

Друга половина XX ст. стала періодом завершення процесу формування основ громадянського суспільства і максимального наближення його до соціального ідеалу. Це засвідчила конституціоналізація сутності держави як «демократичної, правової і соціальної» та спроби її побудови у багатьох країнах. Зразком державного розвитку стала модель «правової держави» – державної системи, яка характеризується пануванням права над прямою політичною дією. Це держава, побудована на правових основах, неухильному додержанні законів всіма державними органами, посадовими особами, недержавними об'єднаннями і громадянами. Так держава з учасника економічного зростання наприкінці XX ст.

трансформувалася в гарант основ законності і правопорядку, політичної та макроекономічної стабільності, соціального забезпечення та освіти, захисту довкілля. Соціальна складова стала головною підвалиною держави. Соціальна держава орієнтується насамперед на проблеми людського капіталу: забезпечення і розвиток його здібностей і можливостей; безпека; добробут; захист і підтримка сім'ї; захист приватного життя кожного. Відповідно розширилася соціальна функція держави, яка реалізується у таких ключових напрямках: забезпечення права кожного на працю і належний рівень життя; соціальна допомога і страхування; допомога тим, хто потребує державної підтримки (безробітні, інваліди, пенсіонери, багатодітні сім'ї, сироти, студенти, біженці та ін.); підтримка і розвиток системи освіти, науки, медичних і культурних закладів. Разом з тим демократичній організації держави протистоїть тенденція до загальної централізації і бюрократизації організаційно-управлінських процесів, недостатнє розрізнення сфер автономії людини і громадянина у взаєминах з державною та іншими видами влади в суспільстві. Одним з наслідків недосконалості функціонування державного механізму та його взаємин з громадянином стали негативні явища корумпованості органів влади, організованої злочинності, специфічного і надзвичайно актуального для сучасності явища тероризму, які є досить поширеними, в тому числі у провідних демократичних країнах. На окрему увагу заслуговують процеси прискореної інтернаціоналізації та їх найвищий вияв – глобалізація, що набули всесвітніх масштабів і стали наслідком переходу провідних країн Заходу до постіндустріального (інформаційного) типу суспільства з притаманною йому стандартизацією технологій, господарських відносин, освіти, культурних цінностей. Глобалізація чинить великий вплив на розвиток окремих суспільств і держав, породжуючи нові вимоги, виклики і загрози, що знаходять відображення й у розвитку права.

Сутність змін у державно-правовому розвитку демократичних країн світу можливо прослідкувати за такими напрямками:

1. **Зміна покликання права, правової системи, законодавства:** воно полягає не лише в охороні чинної політичної та економічної системи, державного і суспільного устрою, але насамперед у збереженні демократичних норм і традицій, адаптації до нових потреб людини і суспільства (насамперед – захист прав і свобод людини та громадянина, тобто – гуманізація права).

2. Вихід на перший план загальносоціальних і загальнорегулятивних функцій права: чинне право покликане бути «вищим арбітром» у вирішенні численних проблем (забезпеченні нових форм виробництва і власності, боротьбі зі злочинністю, хворобами, соціальними катаклізмами, екологічними змінами тощо).

3. Наповнення права соціальним змістом (соціалізація права): право є засобом сильної соціальної політики, насамперед у сфері відносин власності і регулювання ринкової економіки.

4. Зміни в джерелах права: суттєве збільшення нормативного матеріалу; заміна та оновлення кодифікованого матеріалу; масштабні роботи з кодифікації і консолідації законодавства (навіть у країнах англо-саксонської правової

системи); зростання кількості і значення актів виконавчої влади (президентські та урядові декрети, накази, розпорядження, регламенти – т. зв. «делеговане законодавство»), які доповнюють, а часто й замінюють закони, пристосовуючи право до мінливих суспільних умов; зростає роль і значення судової практики і прецедентного права в цілому (навіть у країнах романо-германської правової системи); досить великого впливу набули конституційні доктрини (на основі рішень судів конституційної юрисдикції), які призвели до зміни окремих галузей права і стали одним з джерел державного (конституційного) права; запровадження і поширення практики видання надзвичайного законодавства (політичне, антитерористичне, антиробітниче, антипрофспілкове тощо).

5. Структурні зміни у праві: поява нових галузей права (сімейне, трудове, патентне, авторське, банківське, страхове, екологічне, медичне та ін.); державне втручання у різні сфери суспільного життя призвело до тісного переплетення цивільно-правових та адміністративних методів правового регулювання, що мало наслідком послаблення розходжень між публічним і приватним правом; ускладнення господарсько-економічних відносин призвело до створення комплексних галузей права (господарське, інвестиційне, податкове, атомне, транспортне, військове право тощо); посилення взаємодії різних правових систем у сфері економічного законодавства привело до потужних процесів інтеграції і стирання відмінностей між континентальною та англосаксонською правовими системами; посилення впливу міжнародно-правових норм на внутрішнє законодавство окремих держав (приклад – право Європейського Союзу).

1. Основні тенденції державно-правового розвитку США у другій половині XX ст.

США, на відміну від західноєвропейських країн, у XX ст. не переживали зміну форми держави. Однак і тут відбулися зміни в державному механізмі країни, що стосувалися переважно посилення виконавчої вертикалі влади на чолі з Президентом, бюрократизації і мілітаризації федеральних органів влади.

Конституційний устрій США, створений більше двохсот років тому, характеризується винятковою стійкістю і спадкоємністю. Одним з показників стабільності державної системи є чергування при владі представників однієї з двох основних партій – демократичної і республіканської, які делегують не лише своїх членів до Конгресу, але й кандидатів у президенти.

Гнучкість конституційних норм дозволяє з плином часу вносити поправки і корекції у взаємини органів державної влади та політико-правові умови їх реалізації.

Посада **Президента** поєднує повноваження глави держави і глави виконавчої влади. На відміну від парламентської республіки він здійснює владу самостійно, а не за порадою Кабінету міністрів. Президентська влада ґрунтується на принципах виборності, «розподілу влади», підконтрольності законодавчій гілці влади. Однак реалізація останнього принципу суттєво обмежена. Повноваження Президента доповнені конституційними поправками і є широкими. У XX ст. до Конституції США внесено три поправки, які стосуються посади Президента: XX

поправка (1933 р.) визначила день початку роботи новообраного Президента – 20 січня наступного після виборів року; XXII поправка (1952 р.) не допускала обрання Президента більше двох разів поспіль; XXV поправка (1967 р.) внесла зміни у порядок виконання обов'язків Президента у випадку смерті чи нездатності виконувати функції, зокрема надала можливість заміщення посади Президента Віце-президенту.

Між Конгресом і Президентом фактично немає рівного партнерства. У системі розподілу влади перевага перейшла до виконавчої гілки. Становище Президента як її глави зумовлює домінування у сфері законотворчості (хоча він за Конституцією не є суб'єктом законодавчої ініціативи), бюджету і фінансів, державного управління і зовнішньої політики. Утім, применшувати значення Конгресу не варто, адже форми законодавчого контролю не лише різноманітні, але й досить результативні.

Для XX ст. у США стало характерним різке зростання **бюрократичного апарату**. Президент безпосередньо призначає близько 1,5 тис. федеральних посадових осіб і здійснює свої повноваження за допомогою апарату. Створене у 1939 р. Виконавче управління Президента складається з таких структур: апарат Білого дому; адміністративно-бюджетне управління; Економічна рада при Президентові; Рада національної безпеки (1947 р.); Управління по розробці політики; Управління з питань політики у сфері науки і техніки.

Кабінет міністрів є неконституційним дорадчим органом при Президентові та має вагомі повноваження. Міністри виконують насамперед роль радників Президента і не утворюють уряду у класичному значенні. Більшість міністерств і відомств були створені саме у XX ст.: торгівлі, праці (1913 р.), оборони (1947 р.), транспорту (1966 р.), житлового будівництва і міського розвитку (1969 р.), енергетики (1977 р.), освіти (1979 р.).

Призначення члена кабінету – прерогатива Президента, який визначає його склад. Сенат, як правило, погоджується з призначеннями Президента на посади міністрів і керівників відомств.

Окреме місце в системі органів виконавчої влади США займають **федеральні адміністративні відомства** (незалежні агентства і державні корпорації), що виконують адміністративні, наглядові і нормотворчі функції. Їх статус і повноваження визначаються актами Конгресу. Існує близько 60 таких відомств. Серед них: Агентство з охорони довкілля; Національне космічне агентство (НАСА); Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) тощо.

У XX ст. відбулося посилення влади **Верховного суду США**, практика роботи якого дозволила цьому федеральному органу влади стати активним творцем правової і політичної системи країни. Як вищий апеляційний суд він може переглядати рішення федеральних судів і судів штатів. При цьому він виступає не лише як судовий, але й політичний орган. Головна функція Верховного суду – конституційний контроль.

Процес централізації державної влади проявився у бюрократизації виконавчих структур та вивіщенні федеральних органів влади над органами влади і управлінням штатів. Зокрема, широкої практики набуло цільове виділення коштів суб'єктам федерації, що надавало федеральним органам можливість

контролювати реалізацію державних субсидій. Відбулися спроби уніфікувати законодавство штатів.

Складна система **поліцейських органів** США зумовлена насамперед федеральним устроєм країни. Структура і компетенція цих органів різні в окремих штатах і містах. За даними американської преси, в США діє близько 40 тис. поліцейських органів зі своїми власними правами та інститутами.

Важливою ланкою системи правоохоронних органів разом з судовою системою є **аторнейська служба**, що складається з федеральних, штатних і місцевих установ виконавчої влади, наділених повноваженнями від імені держави порушувати кримінальні справи, розслідувати порушення законів, підтримувати звинувачення в суді, притягувати правопорушників до кримінальної відповідальності. Їх відмінність від європейських органів прокуратури полягає в тому, що вони не мають наглядової функції і не формують централізованої ієрархії. Місцеві аторнейські органи не підпорядковані органам штатів, штатні – федеральним. Главою федеральної аторнейської служби є Генеральний аторней, якого призначає Президент за пропозицією Сенату. Він також є урядовим юрисконсультом, радником Президента. У його віданні перебувають місця позбавлення волі, імміграційна політика, боротьба з наркотиками тощо.

У XX ст. в США відбулися певні зміни у формі **державного режиму**. Поширення комунізму та фашизму у світових масштабах змусило владу країни піти на ряд заходів з **обмеження демократичних прав і свобод людини** щодо громадян та іноземців. У 1939 р. прийнято «Закон Хетча», що заборонив державним службовцям бути членами політичних партій. У 1940 р. прийнято Закон «Про реєстрацію іноземців» (Закон Сміта), що обмежив свободу слова, зборів, друку, організацій. Закон Тафта-Хартлі 1947 р. обмежив дію Закону Вагнера 1935 р., заборонивши певні види діяльності профспілок і страйків, регламентував укладення трудових контрактів.

Значні повноваження у сфері нагляду за життям суспільства і державних структур надано **органам розвідки та контррозвідки**, зокрема ЦРУ та ФБР.

У післявоєнний період розгорнулася масштабна кампанія переслідування за імовірну прихильність до комуністичної ідеології. Президент Г. Трумен видав указ про перевірку «лояльності» державних службовців. Кампанія співпала з реакційним політичним рухом, названим «маккартизмом» (сенатор Дж. Маккарті 1950 р. став одним з ініціаторів перевірки державного апарату з метою виявлення комуністів). Під перевірки підпадали викладачі шкіл та університетів, робітники і профспілкові організації.

Закон «Про внутрішню безпеку» (Маккарена-Вуда, 1950 р.) і закон «Про іммігрантів» (Маккарена-Уотера, 1951 р.) надали компартії статус підривної організації, а її членам – статус іноземних агентів. Обмежено квоти на в'їзд до США та введено знімання відбитків пальців при в'їзді до країни. Про обмеження громадянських прав свідчила правова нерівність негрів, закріплена в законодавстві деяких штатів. У 20 штатах діяли закони про сегрегацію. Однак під впливом масового руху за громадянські права у 1950 – 1960-х рр. здійснено вагомі кроки у напрямку демократизації. За рішенням Верховного суду 1954 р.

обмеження навчання у школах для чорношкірих дітей визнавалося неконституційним. Акт про громадянські права 1964 р. забороняв роботодавцю відмовляти у прийомі на роботу з причини раси, кольору шкіри, віросповідання, розділяти робітників за цими ознаками. Суди були зобов'язані реагувати на скарги про дискримінацію. Акт про право голосу 1965 р. забороняв позбавляти громадянина права голосу на підставі расової належності або кольору шкіри. Демократизовано виборче законодавство. XXIV поправка до Конституції (1964 р.) ліквідувала виборчий податок. XXVI поправка (1971 р.) знизила віковий виборчий ценз на федеральних виборах до 18 років, що призвело до аналогічних змін у всіх штатах.

Терористичні акти в США у вересні 2001 р. мали великі наслідки для внутрішньої і зовнішньої політики країни. На внутрішньому рівні це проявилось у збільшенні повноважень федеральних правоохоронних органів, посиленні заходів безпеки щодо іноземців та громадян, які супроводжувалися певними обмеженнями прав людини і викликали дискусії в суспільстві. Як зазначає сучасний американський політолог С. Хантінгтон, щоб справитися з новими загрозами, потрібно знайти нелегкий компроміс між збереженням традиційних цінностей і свобод та забезпеченням найважливішої свободи сьогодення – свободи від насилля і загрози життю, власності і суспільним інститутам громадян США.

Основними здобутками розвитку **правової системи** США у період, що розглядається, є наступні.

Основну роль серед **джерел права США** протягом ХХ ст. відігравало **законодавство (статутне право)**. Це стосувалося двох його рівнів: федерального і штатів. Процес інтенсивного законотворення розпочався з «нового курсу» Рузвельта завдяки діяльності Конгресу і легіслатур штатів. Спроби кодифікації у США мали більший успіх, ніж у Великій Британії, насамперед на рівні штатів. У 1909 р. прийнято федеральний Кримінальний кодекс, що мав спрощений характер. У 1926 р. сформовано федеральний Звід законів, що періодично поповнюється. Він поділяється на 50 розділів відповідно до конкретної сфери правового регулювання (промисловість і торгівля, сільське господарство тощо), галузі та інституту права. У штатах проходила уніфікація права в тих сферах, до яких безпосередню увагу виявляли підприємницькі кола.

Цивільне право і процес. Регулювання цивільно-правових відносин відповідає в основному компетенції штатів. У деяких штатах прийнято Цивільні кодекси (Каліфорнія, Монтана тощо). Наприкінці ХІХ ст. почали укладатися приватні кодифікації прецедентного права, що охоплювали основні інститути цивільного і торгового права, договори, довірчу власність. Хоча вони не мали нормативної сили, суди часто зверталися до них при розгляді конкретних справ.

Також джерелами цивільного права США є судові правила і норми загального права, які зазнали незначних змін. У ХХ ст. відбулися суттєві зміни у правовому статусі фізичних та юридичних осіб. У другій половині століття завдяки рішенням Верховного суду і законам Конгресу про цивільні права було в основному вирішено формально-юридичну проблему нерівноправності темношкірих американців. Лібералізовано правові обмеження щодо прав

заміжніх жінок. З перемінним успіхом вирішувалося питання пом'якшення правового статусу іммігрантів. Знижено вік набуття повної цивільної право- і дієздатності.

У США, як і в Англії, існує спеціальна загальнотеоретична конструкція «юридична особа», під якою розуміють корпорацію. Вона виступає аналогом акціонерного товариства. Зберігаються відмінності між статусом юридичних осіб приватного і публічного права. До першого виду належать банківсько-комерційні, промислові, інші приватні структури. До другого – державні органи, підприємства та організації. У ХХ ст. підприємницькі корпорації у процесі усуспільнення і концентрації капіталу посіли провідні позиції практично в усіх галузях американської економіки, відтіснивши на другий план індивідуальні форми підприємництва. Правовий статус акціонерних товариств визначається переважно законодавством штатів. Федеральна влада впливає на діяльність корпорацій через антитрестівське, податкове законодавство, закони про випуск і контроль за обігом цінних паперів. Законодавство США створило умови для створення супероб'єднань (холдингів, трестів), учасниками яких є окремі підприємці і корпорації. У зв'язку з їх ефективністю подальшого розвитку набув інститут довірчої власності. Саме у формі тресту до початку ХХ ст. утвердилось чимало найбільших монополій США. Певний вплив на економічні процеси мала націоналізація, хоча цей процес не був таким масштабним, як у європейських країнах. Насамперед він стосувався законодавчо закріпленого компенсованого вилучення земель від приватних осіб у власність держави для будівництва військових або цивільних об'єктів. Значного розвитку набуло договірне право, яке нині фактично складає основу всієї правової системи американського суспільства, заснованого на ринкових відносинах і свободі конкуренції. У ХХ ст. з'явилися нові види договорів (лізингу, передачі науково-технічної інформації, «ноу-хау» тощо).

Нових форм набули традиційні **договори купівлі-продажу**: юридично регламентовано продаж у кредит і з відтермінуванням платежу; аукціони; публічні торги тощо. Подальшого розвитку набула система забезпечення виконання договірних зобов'язань. Змінився погляд на принцип непорушності договору, що виявилось у створенні правового вчення про «непереборні обставини».

Значного поширення набули угоди про державні замовлення, що мали по суті імперативний характер. Урядовий орган як сторона угоди набув права змінювати умови договору в ході його виконання. Антитрестівське законодавство США обмежує або забороняє окремі види договорів, якщо вони ведуть до порушення конкуренції. Наприклад, за Законом Клейтона 1914 р. визнана неправомірною дискримінація в цінах, заборонено «виняткові» контракти, якщо внаслідок їх виконання відбудеться істотне послаблення конкуренції або виявиться тенденція до створення монополій.

Набув розвитку новий інститут цивільних правовідносин – **захист прав споживачів**. Перші закони по боротьбі з неправдивою рекламою і продажем неякісних товарів прийняті у 1950-х рр. У наступні десятиліття під впливом широкого громадського руху споживачів на рівні федерації і штатів прийнято

закони про захист прав споживачів. За споживачами закріплено право на необхідну і достовірну інформацію про товари, а також законодавчі гарантії їх якості.

Правове регулювання **шлюбно-сімейних відносин** історично належить до компетенції штатів, тому відзначається великим різноманіттям підходів і норм. Застосовуються два основних підходи до реєстрації шлюбу: цивільний і церковний (у більшості випадків необхідний попередній дозвіл муніципальних органів влади). В окремих штатах можливе визнання юридичного факту шлюбних стосунків за рішенням суду. Підстави і порядок розлучень у різних штатах сильно відрізняються: від консервативного до практично вільного.

Практикується також відмінний порядок **спадкування**. Практично у всіх штатах допускається спадкування як за законом, так і за заповітом. Однак їх співвідношення у різних штатах різні. Порядок спадкування також різниться за обсягами успадковуваного майна. Залишається панівним принцип повної свободи заповітів. Загалом розвиток сімейного права ХХ ст. відзначався урівнянням прав чоловіка і жінки. Наприклад, у 1963 р. в США прийнято закон про рівну оплату праці чоловіків і жінок. Особлива роль у правовому вирішенні сімейних спорів належить судам. Це стосується також відносин між батьками і дітьми.

Діти в останні десятиліття отримали право звертатися у спеціальні соціальні служби та в судовому порядку відстоювати свої права у випадку їх порушення (насамперед випадки насильства).

Велике значення для розвитку трудового права в США мали заходи в рамках «нового курсу» Рузвельта. Згадане робітниче законодавство гарантувало робітникам право на створення профспілок, укладення колективних договорів, право на страйки.

Закладено основи чинного **законодавства соціального забезпечення**, яке включає механізми соціального страхування, пов'язані з трудовими відносинами (виплата пенсій за віком, інвалідністю, через втрату годувальника, нещасні випадки на виробництві, утримання по безробіттю). Одним з основних джерел трудового права США є колективні договори, що визначають конкретно-специфічні особливості умов праці, соціального забезпечення працівників окремих підприємств та організацій. Важливе значення для регулювання трудових відносин зберігають судові рішення, насамперед рішення Верховного суду, що визначають статус профспілок, колективних договорів і страйків. Реалізація трудового законодавства забезпечується спеціальними адміністративними органами, виконавчі акти яких виконують регулюючу роль. Вони покликані тлумачити трудове законодавство і регулювати питання трудових відносин. Закони післявоєнних десятиліть відображали інтереси робітників та гарантували рівну оплату праці, проголошували заборону дискримінації в галузі праці з міркувань статевої і расової належності, походження, релігії тощо. Вони визначають правове становище профсоюзів, колективних договорів, регулюють питання страйків і пікетів, заробітної плати, тривалості робочого дня, особливості праці окремих категорій державних службовців, містять норми охорони праці, особливості норм праці жінок, підлітків і молоді.

З швидким розвитком промислового виробництва пов'язане виникнення нової галузі права США – законодавства про **охорону довкілля**. У 1903 р. створено перший заповідник диких тварин на острові Пелікан у Флориді. У 1918, 1958 і 1966 рр. прийнято закони про заповідники, що заклали основу системи національних заповідників. Іншим напрямом екологічної діяльності стало правове забезпечення господарського використання природних ресурсів. В останні десятиліття прийнято закони про безпеку атомної енергетики. Прийнято серію законів про боротьбу із забрудненням природи твердими відходами, нафтою тощо. Створено федеральне Агентство охорони навколишнього середовища.

Кримінальне право і процес. Основними джерелами кримінального права США є федеральна Конституція, конституції штатів, законодавство і насамперед кримінальні кодекси, підзаконні акти, судові рішення, міжнародні договори (наприклад, про екстрадицію злочинців). Перша найбільш успішна спроба систематизації кримінального законодавства США була здійснена у Кримінальному кодексі 1909 р., що у 1948 р. включений до Зводу законів США. Окремого федерального кримінального кодексу у США немає. У середині XX ст. в ході руху за реформу кримінального законодавства штатів, яке відзначалося казуїстикою та архаїчними пережитками, Інститут американського права підготував Зразковий кримінальний кодекс (1962 р.). Однак цей документ, як і ряд інших проєктів, не набув офіційного характеру.

У 1984 р. адміністрація Президента Р. Рейгана провела через Конгрес Комплексний закон «Про контроль над злочинністю», що передбачав посилення кримінального переслідування небезпечних злочинців і рецидивістів (насамперед у сферах терористичної діяльності і поширення наркотиків). Закон «Про боротьбу з насильницькою злочинністю» 1994 р. збільшив кількість випадків застосування страти у США до 60.

Дія федерального кримінального законодавства є достатньо обмеженою, оскільки воно застосовується у випадку скоєння злочинів проти федеральних посадових осіб або зловживання ними службовим становищем, злочинів проти інтересів кількох штатів та посягання на федеральні установи і служби США. Також федеральні закони діють у випадку скоєння злочину на території національного значення (національний парк, заповідник, судно під американським прапором у відкритому морі, військові об'єкти).

У законодавстві США відсутнє теоретичне визначення поняття «злочинне діяння». Таке нормативне визначення існує в окремих штатах, але переважно є формальним. У США чинна стара класифікація злочинів за ступенем небезпеки, яка поділяє злочинні діяння на фелонії (небезпечні злочини, що передбачають відповідальність у вигляді ув'язнення на термін більше 1 року) і місдімінори (менш небезпечні злочини). З розвитком законодавства штатів ця класифікація була уточнена і розширена.

У системі **покарання** відбулася істотна лібералізація при збереженні його вищої міри – страти. Основними видами покарань в XX ст. у США були страта, позбавлення волі і штраф. Додатковими покараннями виступають конфіскація майна, відшкодування заподіяної шкоди, позбавлення виборчих прав, позбавлення громадянства, заборона займати певні посади чи займатися певною діяльністю,

заборона користуватися майном протягом певного терміну, арешт, примусовий розпродаж майна тощо. Внаслідок громадського руху за скасування страти у ряді штатів вона була відмінена. У цілому кількість смертних вироків була зменшена. У 1967 р. в США встановлено мораторій на їх виконання, що призвело до формування своєрідної «черги смертників». У 1972 р. Верховний суд США визнав смертні вирoki такими, що суперечать VIII поправці до Конституції. Суд рекомендував штатам переглянути їх законодавство з метою уточнення умов призначення страти як виняткової міри покарання. Подальшими рішеннями Верховний суд визнав, що в поточних умовах страта не є антиконституційною мірою покарання, обмеживши її призначення певними умовами. Насамперед – це здійснення тяжкого вбивства або вбивства, що вчинене у результаті іншого тяжкого злочину. Смертна кара не застосовується до осіб, молодших 16 років. Закони усіх штатів повинні надавати суду присяжних можливість вибору між стратою і довічним ув'язненням. На початку 1990-х рр. страта зберігалася у 36 американських штатах і на федеральному рівні у чотирьох формах: електричний стілець; газова камера; розстріл або повішання; смертельна ін'єкція.

Застосовується такий вид покарання, як **пробація**, яка є певною альтернативою позбавленню волі. Вона ставить засудженого на певний термін під контроль спеціальної служби спостереження.

За формою **кримінальний процес** в США є змішаним (поєднання обвинувального і змагального). Порушувати кримінальне переслідування і підтримувати його має сам потерпілий. Однак у більшості випадків кримінальне переслідування порушується і здійснюється поліцією, ФБР, органами аторнейської служби. Основним органом розслідування є поліція, до складу якої входять численні установи і підрозділи.

Виділяють федеральну поліцію, поліцію штатів і місцеву поліцію. Компетенція федеральних органів розслідування і відповідних органів штатів чітко не розмежована, адже відповідальність за злочини може бути передбачена на рівні федеральних законів і норм штатів. Розслідування також здійснюють комітети і комісії, що формуються органами виконавчої влади.

Традиційно у США зберігається можливість для підсудного обрати суд присяжних, якщо йому загрожує термін ув'язнення більше 6 місяців. Журі присяжних у більшості штатів складається з 12 чоловік, які різняться суспільним походженням. Більшість судових справ у штатах розглядаються суддею одноособово за спрощеним порядком. Терміни покарання по цих справах не перевищують 5 років.

2. Основні тенденції державно-правового розвитку Великобританії у другій половині XX ст.

Головні тенденції розвитку держави у Великій Британії, що намітилися у міжвоєнний період, були продовжені після Другої світової війни.

Зросла роль держави у **регулюванні економічної і соціальної сфери**. Важке післявоєнне становище країни змусило уряди йти на розширення

державного сектора економіки шляхом націоналізації стратегічних галузей (вугільна, металургійна, транспортна, частково фінансово-банківська і телекомунікаційна, електроенергетика) та посилення державного регулювання економічних процесів. Створено загальнодержавну службу охорони здоров'я і нову систему соціального страхування (безкоштовне медичне забезпечення, виплати по безробіттю, по хворобі, при втраті працездатності, при народженні дитини тощо). Однак ці заходи супроводжувалися підняттям податків, заморожуванням зарплат, скороченням видатків на освіту і житлове будівництво.

На початок 1970-х рр. частка державних капіталів в економіці складала 46%. Хвиля економічних криз змусила керівництво країни лібералізувати економічний курс, проявом чого стала політика консервативного уряду М. Тетчер (1979 – 1990 рр.). Її уряд обмежив втручання держави в підприємницьку діяльність та продав чимало державних активів, надав податкові пільги великому капіталу, скоротив державні соціальні видатки. В основі неоліберальної програми уряду Тетчер були принципи свободи підприємництва, максимальне роздержавлення економіки, підтримка приватної ініціативи з боку держави, послаблення впливу профспілок. Такі заходи зміцнили економіку країни, сприяли поверненню її на провідні позиції в світі.

Головною особливістю розвитку **державного механізму** Великої Британії стало подальше зростання ролі Кабінету міністрів. Розширилася сфера регулювання актів делегованого законодавства. Падіння ролі парламенту пов'язане з практично цілковитим переходом законодавчої ініціативи до уряду. Зазвичай парламентська більшість через партійну дисципліну зобов'язана підтримати законопроект, запропонований їй Кабінетом міністрів і прем'єр-міністром, який одночасно є лідером правлячої партії і тієї ж парламентської більшості. В уряді є вагомий механізм впливу на парламент через право його дострокового розпуску.

Підтверджуючи загальну тенденцію посилення органів виконавчої влади, було б невірним стверджувати, що Палата громад перестала відігравати помітну роль у політичному житті країни. Парламент зберіг такі засоби впливу, як фінансовий контроль над урядом через затвердження бюджету, звіти уряду. Парламентські дебати щодо політики уряду широко висвітлюються засобами масової інформації і дуже впливають на суспільну думку країни. Використовується така форма контролю за діяльністю уряду, як депутатські запити міністрам. Кожен законопроект, поданий урядом, проходить складну процедуру аналізу в комісіях і комітетах палати за участю опозиції, дебати в залі засідань.

Менш помітну роль у реальному здійсненні державної влади відіграють стародавні установи – монарх і Палата лордів, влада яких є переважно символічною. Однак вони залишаються необхідним елементом державної влади. У 1949 р. прийнято закон «Про зміни до Акту про парламент 1911 р.», за яким скорочено до одного року термін можливого вето Палати лордів щодо

нефінансових біллів. Палата лордів залишається вищою апеляційною інстанцією по відношенню до усіх судів країни.

Після Другої світової війни процес демократизації виборчого права одержав логічне завершення. У 1948 р. «Акт про народне представництво» ліквідував «подвійний вотум» для вихідців з університетських округів. Виборче право надано усім підданам Британії з 21 року. У 1969 р. віковий ценз зменшено до 18 років.

У другій половині XX ст. спостерігалися подальші зміни державного апарату. У Великій Британії, на відміну від більшості інших країн, поняття «уряд» і «кабінет» є нетотожними. Останній діє всередині уряду і до його складу входять прем'єр-міністр та основні міністри. Відбулося значне посилення повноважень прем'єр-міністра, який отримав право без консультацій з членами Кабінету міністрів приймати важливі рішення (зокрема про розпуск Палати громад, призначення/звільнення чиновників).

Значно зросла чисельність службовців. До середини 1960-х рр. загальна кількість міністерств і центральних відомств перевищила 100. Основними вимогами до чиновників є професіоналізм, заборона займати виборні і партійні посади. При цьому міністри не є класичними чиновниками, адже посада міністра є політичною.

У XX ст. з новою силою на порядок денний була поставлена **проблема автономізації суб'єктів** Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, що отримав назву «деволюція» (своєрідна форма федералізації). Наприкінці XIX ст. значного розмаху набув рух за національне самоврядування, що викликав гостру кризу лише в Ірландії. У 1970-ті рр. він відродився в Уельсі і Шотландії, висунувши вимоги деволюції і навіть надання незалежності Шотландії. Ірландська проблема знову виникла в 1960-х рр. Англо-ірландська угода 1985 р. надала право голосу ірландському уряду з питань політики, безпеки і права. Тільки з приходом до влади в 1997 р. уряду лейбористів населення Шотландії та Уельсу змогло проголосувати за створення власних парламентів. Північна Ірландія також отримала свою асамблею. Своєрідне становище мають ряд британських островів у протоці Ла-Манш, де зберігається традиційна система управління.

У 1970 – 1990-х рр. проведено ряд реформ **системи судочинства**. Прийнято закони щодо інституту присяжних, верховного суду, поліції, доказів у кримінальних справах, державного обвинувачення. Закон про суди 1971 р. ліквідував суди ассизів, передавши їх повноваження новому Кримінальному суду корони і частково Високому суду.

Система вищих судів Англії (Верховний суд) включає: Високий суд (цивільні справи), Суд корони (кримінальні і частина цивільних справ) та Апеляційний суд (цивільний і кримінальний відділи). Їх структура і компетенція визначені у 1981 р. «Актом про Верховний суд». Палата лордів є вищою апеляційною інстанцією, а судовий комітет Таємної ради є апеляційною інстанцією для «заморських» територій, церковних судів та окремих спеціальних судів. Нижчими судовими органами влади є суди графств (цивільна юрисдикція) і магістратські суди (дрібні кримінальні справи без участі присяжних).

В Англії та Уельсі є спеціальні суди: Суд коронера (розслідує «загадкові» випадки смерті і самовбивства), військові, церковні суди та адміністративні трибунали.

Закон «Про переслідування за злочини» 1985 р. створив в Англії службу державних («коронних») обвинувачів, головною функцією яких стала підтримка обвинувачення в судах усіх рівнів у справах, що розслідує поліція, а також у деяких випадках порушення кримінальних справ та участь у їх розслідуванні.

Значна роль у правосудді належить **генеральному аторнею** і його заступнику – **генеральному солісітору**. Вони представляють інтереси корони і можуть порушувати кримінальне переслідування з окремих справ. «Акт про суди і правове забезпечення в Англії» 1990 р. запровадив інститут **адвокатури**.

Поліція організована переважно за територіальним принципом і за функціональним критерієм та має децентралізований характер. Її систему формують: Скотленд-Ярд; поліцейські департаменти графств; транспортна поліція і поліція Північної Ірландії. Міністерство внутрішніх справ, якому безпосередньо підлеглий лише Скотленд-Ярд, має обмежені повноваження щодо інших формувань (фінансові питання і кадрово політика). Міністр не має прямої відповідальності за їх діяльність і права оперативного керівництва.

Основні тенденції розвитку права Англії у другій половині XX ст.

Англія стала яскравим прикладом країни, в якій держава, особливо у післявоєнні роки, намагалася активно втручатися в сферу економіки та соціальних відносин. Як прояв такої політики виникло нове для англійського права законодавство про націоналізацію ключових галузей промисловості та державної інфраструктури. До заходів націоналізації активно вдавалися лейбористські уряди. Натомість їх опоненти – консерватори звичайно проводили політику приватизації таких підприємств, тобто часто повертали їх у приватну власність, посиляючись на недостатню ефективність державного управління. Націоналізація сприяла комплексній реконструкції ряду галузей промисловості (вугільна, сталеливарна, газова тощо).

Відповідно до актів парламенту націоналізованим галузям надано статус акціонерних товариств (корпорацій). В Англії закони про акціонерні товариства прийняті у 1929, 1948 і 1985 рр. Набула поширення форма акціонерних підприємств з поєднанням у статутних фондах державного і приватного капіталів. Ряд законів стосувалися регулювання діяльності монополій та обмеження торгової практики (1948, 1956, 1965, 1976 рр.).

У сфері англійського **деліктного права** більше, ніж в інших інститутах **цивільного права**, зберігає значення прецедентне право. В сучасних умовах воно поповнюється новими правопорушеннями, наприклад, розголошення або інше несанкціоноване використання бази електронних даних.

Демократизації зазнало **шлюбно-сімейне право**. У першій половині XX ст. розширено права заміжньої жінки. За нею визнано право на розлучення у випадку зради чоловіка. Передбачено можливість узаконення (подальшим шлюбом) позашлюбних дітей. Жінкам надано виборчі права. Жінка, що вступає

у шлюб, отримала право на нове ім'я, нове громадянство (якщо чоловік іноземець), на самостійний вибір місця проживання і власний банківський рахунок. У другій половині XX ст. прийнято ряд консолідованих актів: «Про житло сім'ї» 1967 р.; «Про реформу порядку розірвання шлюбу» 1969 р.; «Про шлюбно-сімейні справи» 1979 р.; «Про судочинство у шлюбно-сімейних справах» 1984 р., інші.

До традиційних рис англійського шлюбно-сімейного права належить збереження порядку укладення шлюбу у церкві. Так закон 1949 р. надав можливість подружжю за їх бажанням поряд із цивільним шлюбом (zareєстрованим у державних органах) здійснити церковний шлюб. Відбулося спрощення процедури розлучення. Відмінено порядок скасування церковного шлюбу спеціальним приватним актом парламенту. Акт 1937 р. урівняв права на розлучення для дружини і чоловіка, зокрема у випадку подружньої зради. У сфері майнових відносин законодавчо визнано право кожного з подружжя претендувати на визначену частку прибутків від спільного майна. Збережено традиційну норму про відповідальність чоловіка за борги дружини. Однак сімейне право не виключає роздільної сімейної власності.

Ряд законів передбачали **права дітей**. Акт про підлітків 1933 р. передбачав захист дітей віком до 16 років від грубого поводження з ними, від залишення їх батьками або вигнання з дому. Свідомий прояв жорстокості до дітей міг розглядатися як злочин. Збереглася правова відповідальність батьків за дії дітей до досягнення ними 18-річного віку. Акт про освіту 1944 р. поклав на батьків відповідальність за здобуття їх дітьми освіти, встановивши обов'язкову шкільну освіту дітей віком від 5 до 16 років. Покращилося правове становище позашлюбних дітей. Визнано обов'язок батька позашлюбної дитини виплачувати аліменти на її утримання.

Розвиток **трудового права і соціального законодавства** в Англії відбувався під впливом періодичної активізації робітничого руху та має своїми джерелами судові рішення у трудових спорах і парламентські акти. Актом 1911 р. вперше передбачено соціальне страхування на випадок хвороби, інвалідності, пологів і безробіття. Проте основи чинного законодавства у цій галузі були закладені у другій половині XX ст. Основну роль у регулюванні різноманітних аспектів трудових відносин (умови праці, зарплата, умови відпочинку тощо) відіграють колективні договори між профспілками і роботодавцями. Хоча протягом століття як мінімум два рази (у 1927 та 1980 рр.) законодавчо обмежувалися права профспілок і робітників на страйки і пікети (насамперед політичні страйки і страйки солідарності), колективізм та організованість англійських робітників забезпечує дотримання високих стандартів робітничого та соціального законодавства в країні.

Створено розвинену мережу соціального забезпечення, фонди і установи, що виконують різні соціальні програми (виплати пенсій за старістю, по інвалідності, хворобі, багатодітності, утримання по безробіттю, материнству, на освіту, оплату житла тощо). Вони формуються за рахунок внесків працівників, підприємців, муніципальних органів та державного бюджету.

Трудове законодавство передбачає важливі гарантії соціальних прав робітників: охорона праці і техніки безпеки; максимальна тривалість робочого дня для жінок і підлітків; порядок виплати заробітної плати; становище профспілки на підприємстві тощо.

Молодою галуззю англійського права є **законодавство про охорону довкілля**. У 1951 р. запроваджено систему видачі дозволів на викиди відходів у внутрішні водойми, а у 1956 р. на окремих територіях заборонено експлуатацію шкідливих для атмосфери підприємств. У 1970 р. створено Міністерство довкілля. Прийняті закони «Про контроль над забрудненням довкілля» 1974 р. (передбачає створення очисних споруд і високі штрафи за їх відсутність), «Про недопущення викидів шкідливих речовин у море» 1974 р., «Про чисте повітря і про контроль над забрудненням атмосфери» 1978 р., «Про захист диких тварин і рослин» 1981 р. У напрямку захисту довкілля активно працюють місцеві органи влади та мережа громадських організацій.

Кримінальне право і процес. Головною особливістю англійського кримінального права залишається відсутність кримінального кодексу. Визначальна тенденція його розвитку у XX ст. – спрощення і модернізація у напрямку гуманізації. Здійснено ряд спроб видання консолідованих актів та актів з елементами кодифікації. У 1960-х роках розпочато комплексне реформування галузі. У 1965 р. створено Комісію з реформ права, яка здійснила значну законопроектну і кодифікаційну роботу. Розробкою законопроектів займаються королівські комісії і Комітет з перегляду кримінального законодавства. До 1985 р. підготовлено проєкт Кримінального кодексу, прийняття якого відтермінували. Протягом 1960 – 1980-х рр. прийнято ряд важливих актів щодо норм загальної частини кримінального права. У 1945 р. ліквідовано середньовічний пережиток – вид злочинів зрада (тризн). Закон «Про кримінальне право» 1967 р. відмінив застарілий поділ злочинних діянь на фелонію і місдмінор.

У результаті активної діяльності парламенту до 1990-х років лише незначний перелік окремих видів злочинів перебував у сфері регулювання загального права (недонесення про зраду, окремі види вбивств). Основна маса складів злочинів визначена статутами. У 1970 р. у Великій Британії відмінено смертну кару як **вид покарання** за вбивство. Її замінено на довічне ув'язнення. Мінімальний термін ув'язнення за злочинні діяння – 1 день, максимальний – 25 років. За найбільш серйозні злочини в Англії встановлено спрощену процедуру арешту та передбачено ув'язнення на термін від 5 років. Поширеним видом покарання є штрафи.

Передбачено такі види покарання, як позбавлення активного і пасивного виборчого права, позбавлення прав водія на термін до 3 років та ін. У 1948 р. скасовано тілесні покарання і каторжні роботи. Поширеним видом покарання в Англії є умовне засудження (пробація), яка стала ефективним способом соціальної адаптації засудженого під контролем працівників спеціальної соціальної служби.

Важливе значення в модернізації англійської **судової системи** має закон «Про суди» 1971 р., що ліквідував ряд судових інстанцій (наприклад, суди ассизів),

уніфікував діяльність судів відповідних округів, створив новий Суд корони, що входить в систему вищих судів країни. Закон «Про суди і правове обслуговування» 1990 р. демократизував судовий процес, запровадив нову для англійського судочинства категорію адвокатів. З 1985р. у найбільш важливих кримінальних справах запроваджено систему державних обвинувачів.

За формою англійський **кримінальний процес** є змагальним. На всіх стадіях присутній спір і боротьба формально рівноправних сторін – обвинувача і обвинуваченого. Суд є арбітром у їх спорі. При збереженні традиційної змагальності процесу зросла роль поліції, чітко визначена законом «Про поліцію і докази у кримінальних справах» 1994 р. Це стосується арештів, обшуків, вилучення предметів злочину, використання електронних пристроїв та електронної інформації. Формально проти обвинуваченого виступає монарх. Обвинувач, навіть коли він є потерпілим від злочину, здійснює кримінальне переслідування від імені корони. Основна турбота про збирання доказів у справі покладена на сторони у справі.

Органом публічного обвинувачення виступає **дирекція публічних переслідувань**, яка безпосередньо підпорядкована генеральному аторнею. Її основне завдання – підтримання обвинувачення у справах, які стосуються інтересів Корони (особливо тяжкі і складні злочини). Кримінальні справи розглядають магістратські суди, Суд Корони, кримінальне відділення Апеляційного суду, Апеляційний комітет Палати лордів. Обвинувачений має право вирішувати, в якому суді розглядатиметься справа – магістратському чи суді присяжних. Останній суд продовжує займати важливе місце в англійській судовій системі. Під час судової реформи 1971 р. здійснено спробу централізувати підбір присяжних, що проводиться чиновниками, призначеними лордом-канцлером. Для присяжних засідателів скасовано майновий і зменшено віковий ценз. Незважаючи на збереження суду присяжних, зростає кількість справ, що розглядаються суддями одноосібно.

3. Основні тенденції державно-правового розвитку Німеччини у другій половині XX ст.

Поразка фашистської Німеччини у Другій світовій війні надала право визначати подальшу долю країни її переможцям. Після капітуляції у червні 1945 р. підписано чотиристоронню угоду між США, СРСР, Великою Британією і Францією про поділ Німеччини на окупаційні зони, які очолювали губернатори. Для вирішення спірних питань створено спільну Союзню контрольну Раду головнокомандувачів військ чотирьох зон. На Потсдамській конференції (липень-серпень 1945 р.) держави-союзниці прийняли принципи організації післявоєнної Німеччини – демілітаризація (ліквідація збройних сил, військових структур), денацифікація (ліквідація нацистської партії та її структур), демократизація.

У 1946 р. США і Велика Британія здійснили економічне об'єднання своїх зон в одну, до якої згодом приєдналася французька зона.

Подальша доля Німеччини була визначена початком «холодної війни» і полягала у поділі на дві частини – західну (Федеративна Республіка Німеччина, ФРН) і східну (Німецька Демократична Республіка, НДР).

У липні 1948 р. на конференції шести держав (США, Велика Британія, Франція, Бельгія, Голландія, Люксембург) вироблені рекомендації зі створення західнонімецької держави, за якими Комітет експертів підготував проєкт Конституції. У квітні 1949 р. проголошено Окупаційний статут, розроблений США, Великою Британією і Францією, що закріплював верховну владу трьох держав на території ФРН, наділяв губернаторів правом контролю за дотриманням Основного закону ФРН і конституцій земель. Лише у 1951 р. Окупаційний статут був переглянутий у бік розширення повноважень органів влади ФРН, а в 1955 р. його дію припинили через прийняття ФРН в НАТО і Західноєвропейський союз. У травні 1949 р. після схвалення Парламентської ради у складі представників земель, військових губернаторів і затвердження земельними ландтагами Основний закон ФРН набув чинності.

За Конституцією 1949 р. («Боннська конституція», за назвою столиці ФРН м. Бонн) ФРН офіційно отримала державний суверенітет і була проголошена парламентською федеративною республікою, демократичною, соціальною і правовою державою.

Перший розділ Конституції присвячений **правам людини**: право на життя і фізичну недоторканність; рівність перед законом; недоторканність житла; право на свободу слова і висловлювання думки; свобода віросповідання і совісті; свобода науки і мистецтва, дослідження і викладання; захист шлюбу і сім'ї; право зборів, об'єднань; рівноправ'я чоловіків і жінок; право на відмову від військової служби тощо.

Окремо передбачено механізм гарантії «охорони Конституції», зокрема, можливість позбавлення окремих осіб конституційних прав, заборони політичних партій через їх «антиконституційність», про недопустимість зміни ряду принципів норм Конституції тощо.

Вища **законодавча влада** в країні належить двопалатному парламенту – Бундестагу і Бундесрату. Нижня палата – Бундестаг – загальнодержавний орган народного представництва, склад якого обирається на чотири роки загальним, прямим і таємним голосуванням за змішаною виборчою системою. Його повноваження: законодавча діяльність; затвердження бюджету; призначення канцлера та можливість висловлення йому недовіри; ратифікація міжнародних договорів; участь у виборах федерального Президента. Бундесрат (верхня палата) формується урядами земель з їх членів. Через цей орган влади землі беруть участь в законодавстві та управлінні країною і в справах Європейського Союзу. Бундесрат дає згоду на прийняття законів, бере участь у затвердженні бюджету.

Главою держави є федеральний Президент, який обирається на 5 років Федеральними зборами (окреме скликання усіх депутатів Бундестагу і відповідної кількості представників земель, обраних ландтагами). Його повноваження: представляє державу у міжнародних відносинах; оголошує стан війни і надзвичайний стан; призначає і звільняє федеральних суддів і чиновників;

має право помилування; вносить до Бундестагу на затвердження кандидатуру федерального канцлера. Порівняно з Веймарською Конституцією повноваження Президента значно зменшені на користь федерального уряду і канцлера.

Центральне місце в системі вищих органів федерації займає **федеральний уряд**, що очолює канцлер. Відмова у затвердженні канцлера чи висловлення йому недовіри Бундестагом має наслідком розпуск Президентом самого уряду та Бундестагу. Члени уряду (міністри) призначаються і звільняються з посади Президентом за пропозицією канцлера. Федеральний уряд має право законодавчої ініціативи, видавати нормативні акти, здійснювати адміністративно-управлінські функції. Особливу роль виконує канцлер, який визначає основи зовнішньої і внутрішньої політики держави, контролює діяльність федеральних міністрів, вносить зміни до складу уряду і до компетенції окремих його членів.

До федеральних органів влади належать федеральний **Конституційний суд і федеральні суди** (загальна, адміністративна, фінансова, трудова, соціальна юстиція). Судді призначаються довічно. Члени Конституційного суду обираються порівну Бундестагом і Бундесратом. Його повноваження: контроль за конституційністю нормативних актів; розгляд спорів про права і обов'язки між найвищими органами федерації, федерації і земель; право заборони діяльності політичних партій за їх «антиконституційність»; має право позбавлення громадян конституційних прав.

У ФРН як федеративній державі існує розгалужена **система управління земель**, у яких на основі прийнятих конституцій функціонують однопалатні (крім Баварії) представницькі органи (ландтаги), уряди та інші органи управління. Землі мають свій бюджет і незалежні одна від одної. Конституція закріпила пріоритет федерального права над правом земель. Суб'єктом міжнародних відносин є лише ФРН як держава.

Під час «холодної війни» декілька десятиліть між ФРН та НДР не було офіційних відносин. Однак штучний поділ країни мав логічне завершення у **1990 р.** за активної участі провідних країн світу. Об'єднання Німеччини в єдину державу відбулося мирним договірним шляхом.

У 1970 – 1980-х рр. уряди ФРН уклали ряд договорів про нормалізацію стосунків з СРСР і східноєвропейськими країнами. Глибока соціально-економічна і політична криза в НДР, ослаблення СРСР пришвидшили процес об'єднання Німеччини, яке формально-юридично тривало з жовтня 1989 р. по жовтень 1990 р. Весною 1990 р. в НДР піднявся масовий народний рух за об'єднання з ФРН. 18 травня 1990 р. між ФРН і НДР підписано міждержавний Договір про економічний, валютний і соціальний союз. У вересні 1990 р. в Москві міністри закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції, ФРН і НДР (схема «4+2») підписали договір про гарантування міжнародних умов для об'єднання Німеччини. Права колишніх окупаційних держав остаточно припинялися. 31 серпня 1990 р. підписано основний договір між ФРН та НДР, що стосувався механізму входження НДР до ФРН і набув чинності 3 жовтня 1990 р. Остання дата вважається днем об'єднання Німеччини. Країна ще й нині долає соціально-економічні, політичні, культурні відмінності між західними і

східними землями. Всього до складу Німеччини, яка зберегла назву ФРН, входить 16 земель.

Розвиток **правової системи ФРН** у другій половині ХХ ст. проходив, у цілому, у межах таких тенденцій.

Істотні зміни у правовій системі ФРН відбулися з поваленням фашистської диктатури і післявоєнним розвитком ФРН. У 1954 р. створено комісію з підготовки реформи кримінального права. Основні зміни до його загальної частини полягали у відмові від тричленної класифікації злочинних діянь, які стали поділятися на злочини (покарання – позбавлення волі терміном від 1 до 15 років) і провини (покарання – позбавлення волі терміном до 1 року або штраф). Останні стали розглядатися як адміністративні правопорушення і регулюються законом 1968 р. «Про адміністративні правопорушення». З 1975 р. у ФРН вступив в дію новий Кримінальний кодекс. Його особливу частину склали змінені норми Кримінального кодексу 1871 р. Важливим доповненням стали закони «Про боротьбу з економічною злочинністю» (1976 і 1986 рр.), «Про боротьбу з тероризмом» (1986 р.), «Про злочинні діяння проти довкілля» (1980 р.), «Про посадові злочини» (1980 р.) тощо. У 1987 р. прийнято нову редакцію Кримінального кодексу, в якій особлива увага відведена злочинам у сферах економіки, управління, охорони довкілля, проти сім'ї і моралі.

Нові доповнення до особливої частини Кримінального кодексу проведені законодавством 1990-х рр.: посилено відповідальність за викрадення людини з метою вимагання викупу і захоплення заручників, торгівлю людьми; посилено боротьбу з нелегальною торгівлею наркотиками та іншими формами прояву організованої злочинності; запроваджено зміни щодо кримінальної відповідальності за злочини проти статевого самовизначення.

Законом «Про інформаційну і комунікаційну службу» 1997 р. розширено перелік письмових носіїв інформації, що беруться до уваги в ході розслідування.

Німецьке **кримінальне законодавство** передбачає основні покарання (позбавлення волі і штраф) і додаткові (виправні заходи і заходи безпеки) покарання (позбавлення права займати певну посаду, користуватися іншими правами; заборона управляти транспортним засобом на певний період тощо). Конституція ФРН 1949 р. проголосила скасування страти як вищої міри покарання. В якості останньої законодавство передбачає довічне позбавлення волі, яке може призначатися за такі злочини: підготовка агресивної війни; державна зрада; розбійний напад на водія автомобіля; напад на повітряний чи річковий транспорт; геноцид; тяжке вбивство.

Майновий штраф призначається за підробку грошових знаків, знаків оплати та бланків європейських чеків, торгівлю людьми і сутенерство, крадіжку та ін. Кримінальний процес Німеччини характеризується переважанням елементів змагальності, незалежністю слідчого судді від прокурора, допуском захисника на стадію попереднього розслідування. Прокуратура має право порушення публічного обвинувачення. У випадку незначних діянь на правопорушника може накладатися зобов'язання у формі виконання певного виду робіт для усунення завданої шкоди, виконання громадських робіт або сплати штрафу. Поліція зобов'язана виконувати усі вимоги і розпорядження прокуратури.

Висновки

1. Друга половина ХХ ст. є періодом, що характеризується утвердженням сучасних кордонів та основних рис права у більшості держав світу. Новітня епоха характеризується формуванням громадянського суспільства. Правові норми почали відзначатися тенденціями демократизації: із законів вилучають норми, що містять расову, майнову чи статеву дискримінацію, покращується соціальне забезпечення, пом'якшуються кримінальні покарання за найтяжчі злочини тощо. Інша тенденція, притаманна цьому періодові – розпад світової колоніальної системи та утворення нових незалежних держав.

2. Водночас протягом тривалої історії співіснування на континенті європейці відчували свою спільність і потребу в об'єднанні. Доказом цього є поява значної кількості ідей з об'єднання Європи практично на всіх ключових етапах її історії. Ідеї створення спільних європейських органів проголошували задля боротьби із зовнішньою загрозою, гарантування внутрішнього миру і розв'язання суперечок мирним шляхом ще з періоду Середньовіччя і визначили подальший напрям розвитку ідей становлення об'єднаної Європи.

3. Прагнення подолати політичну роздробленість Європи деякі держави реалізовували насамперед з допомогою військової сили, що, як правило, спричинило спротив інших європейських держав, які діяли за принципом класичного балансу сил. Проблема європейської інтеграції актуалізувалася у ХХ столітті, що врешті-решт призвело до утворення Європейського Союзу.

Використана література та джерела: [1, с 387-417], [2, с. 341-353], [3, с. 443-455], [5].

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть головні державно-правові наслідки перемоги демократичних держав у Другій світовій війні.

2. Яку форму державного устрою закріплено Основним законом ФРН 1949 р.?

3. Порівняйте державно-правовий розвиток ФРН та НДР.

4. Аргументуйте тезу про закінчення «холодної війни» об'єднанням Німеччини.

5. Поясніть термін «канцлерська республіка».

6. Охарактеризуйте побудову державного механізму в США,

7. Виділіть основні зміни в політичному режимі Сполучених Штатів після Другої світової війни.

8. Охарактеризуйте систему місцевого управління, суду, поліції у США.

9. Розкрийте особливості джерел права та побудови судової системи у Великобританії.

10. Назвіть основні ознаки парламентської монархії у Великобританії.

Рекомендована література до теми:

1. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / 5-те вид., перероб. і допов. – К. : Істина, 2005. - 768 с.
2. Джу́жа О.М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – К., Атіка, 2012. - 372 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. – Харків: Майдан, 2020. - 618 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9481>.
4. Ластовський В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Валерій Ластовський. – Київ: Видав. центр КНУКіМ, 2017. - 195 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lastovskyi_Valerii/Istoriia_derzhavy_i_prava_zarubizhnykh_krain/.
5. Тищик Б.Й. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки (XVIII ст. - 1918 р.): Тексти лекцій. - Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. - 157 с.

ГЛОСАРІЙ

А

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ – різновид одноосібної форми правління, за якої вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади концентрувалася в руках спадкового глави держави.

АВІЛУМИ – особлива група вільного населення Стародавнього Вавилону, наділена певними перевагами та привілеями.

АВТАРКІЯ – політика держави, спрямована на створення замкнутого національного господарства, відокремленого від економіки інших країн.

АДАПТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА – процес приведення нормативно-правових актів певної держави у відповідність до вибраного стандарту. Адаптація законодавства є частковим випадком правової інтеграції і виявом діалогу правових культур.

АВТОРИТАРИЗМ – державний лад, заснований на необмеженій особистій владі; самовладдя.

АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ – державно-правовий режим, заснований на сілопому, беззаперечному підкоренні владі, диктатурі.

АГЕНТ – особа, уповноважена установою, підприємством для виконання службових, ділових доручень; людина, що діє в чийхось інтересах.

АГРЕСІЯ – від лат. – «протиправне застосування сили однією державою проти іншої».

АДМІНІСТРАЦІЯ – орган управління виконавчої влади, а також влада взагалі; посадові особи управління.

АКТ – закон, указ державних органів чи постанова громадських організацій; документ, складений однією чи кількома особами, що підтверджує установлені факти, події.

АКТ НОРМАТИВНИЙ – офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом, встановлює, змінює чи скасовує норму права.

АКТ ПІДЗАКОННИЙ – офіційний документ, прийнятий компетентним органом державної влади чи уповноваженим державою іншим суб'єктом на підставі закону, відповідно до закону і в порядку його виконання.

АЛОД – подарована знаті королівська земля, що ставала успадкованою власністю, яка могла вільно відчужуватися (державна франків).

АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ – застосування правової норми до подібних відносин, не врегульованих правом.

АНЕКСІЯ – насильницьке приєднання всієї країни або її частини до іншої держави. Грубе порушення норм міжнародного права.

АНТИЧНИЙ ПОЛІС – община, що складалася з формально рівних громадян, які володіли виключним правом власності на основний засіб виробництва – землю; місто з околицями.

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ – рабовласницькі держави Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

АМНІСТІЯ – (від гр. *amnestia* – «прощення, забуття вини») – часткове або повне звільнення від судового покарання певної категорії осіб, яке здійснюється верховною владою.

АПАРАТ – сукупність установ, органів чи осіб, які виконують певні функції державного управління.

АПЕЛА – народні збори у Стародавній Спарті.

АПЕЛЯЦІЯ – оскарження рішення суду до вищої судової інстанції з метою перегляду справи.

АРБІТРАЖ – вирішення спірних питань арбітрами, третейськими суддями; державний орган, що займається такими справами.

АРЕОПАГ – орган управління Афін, який обирав і контролював діяльність архонтів.

АРИСТОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА – форма правління, де формальне право брати участь у виборах найвищих органів влади належить лише певним верствам населення (Спарта, Рим та ін.).

АРИСТОКРАТІЯ – найвищий родовитий прошарок панівного класу; привілейована частина класу або інших соціальних груп.

АРХАГЕТИ – найвищі посадові особи у Стародавній Спарті.

АРХОНТИ – виборні найвищі посадові особи Стародавніх Афін.

АТИМІЯ – вид покарання в Афіській державі, який полягав у позбавленні правопорушника громадянських прав.

Б

БАЗИЛЕВСИ – племінні вожді Стародавньої Греції. Згодом цим терміном іменували архонтів, котрі займалися питаннями релігійних культів і відали судочинством у кримінальних справах.

БАЛЬЯЖІ – адміністративні одиниці, на які була поділена територія домена короля Франції.

БЕНЕФІЦІЙ – земельні ділянки разом з селянами, які надавалися франкським королем у довгочасне користування феодалу за службу.

БЕРЕЗНЕВІ ПОЛЯ – щорічні військові огляди народного ополчення Держави франків. Пізніше – феодалні з'їзди.

БІЛЛЬ – в Англії, США, Ірландії, Канаді та ін. – законопроект, що вноситься на розгляд законодавчого органу. Прийнятий закон.

БРАХМАНИ – жрецька знать та їх родичі в Стародавній Індії.

БУЛЕ – Рада 500, законодавчий орган Афін (її члени називалися «булевлетами»).

БЮДЖЕТ – кошторис доходів та витрат держави, підприємства. Походить від англ. budget – «гаманець, сумка». Пізніше – портфель, у якому англійський міністр казначейства носив до парламенту гроші й свій звіт.

БЮРО – від фран. «стіл, покритий сукном». Пізніше – контора, у якій письмовий стіл і стілець були специфічними меблями.

БЮРОКРАТИЗМ – система управління, за якої діяльність органів влади ускладнена тяганиною і спрямована головним чином на забезпечення відомчих чи особистих інтересів на шкоду інтересам усього суспільства.

В

ВАЙШ'І – селяни-общинники та дрібні торговці в Стародавній Індії.

ВАРВАР – (давн. грец. barbaros – чужоземець, який «бурмоче щось собі під ніс», тобто розмовляє незрозумілою мовою; в Стародавній Греції та Стародавньому Римі – зневажлива назва іноземця.

ВАРНИ – особливі соціальні групи вільного населення Стародавньої Індії, нерівні за своїм суспільним становищем, правами та обов'язками; замкнуті соціальні стани.

ВАСАЛ – землевласник-феодал, який знаходився у залежності від свого пана (сюзерена) і зобов'язаний йому різними повинностями (головним чином – службою).

ВАСАЛІТЕТ – система взаємовідносин між феодалами, за якої сеньйор (вищий феодал) мав верховенство над меншим феодалом (васалом).

ВЕДИ – релігійні книги у Стародавній Індії.

ВЕРБАЛЬНІ КОНТРАКТИ – усні договори, що набували юридичної сили за дотримання певної словесної форми.

ВЕРГЕЛЬД – грошовий штраф, що сплачувався за вбивство родині потерпілого (Салічна правда).

ВЕРДИКТ – рішення судового органу, згодом – присяжних засідателів, про винуватість або невинуватість звинуваченого.

ВЕРШНИКИ – соціальна верства Стародавнього Риму, що складалася з чиновників, купців, лихварів.

ВЕТЕРАН – (від лат. veteranus – «старий») в Стародавньому Римі це було звання воїна, який прослужив під знаменами 20 і більше років.

ВЕТО – (від лат. veto – «забороняю») – право відхилення главою держави прийнятого парламентом закону.

ВИБОРИ – передбачена конституцією чи іншими документами форма волевиявлення народу з метою формування органів державної влади чи місцевого самоврядування.

ВИБОРЧЕ ПРАВО – система правових норм, що регулюють виборчі відносини в державі.

ВИБОРЧИЙ ЦЕНЗ – спеціальні умови надання громадянам виборчих прав (наприклад, володіння майном, рівень освіченості, термін проживання в державі або на певній території тощо).

ВИДИ ПОКАРАНЬ – встановлений законом обов’язковий перелік покарань за ступенем їх тяжкості чи за іншим принципом.

ВИМОРОЧНЕ МАЙНО – майно, яке залишилось після власника без спадкоємця.

ВИГІ – партія промислової буржуазії, яка обстоювала принципи лібералізму.

ВІЛЛАНИ – особисто вільні селяни (Франція).

Г

ГАНА – родова община у Стародавній Індії, яка згодом трансформувалась у територіальну общину.

ГЕЛПЕЯ – суд присяжних в Афінах, який володів законодавчими повноваженнями, остання інстанція законодавства.

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ – загальнофранцузьке зібрання представників трьох станів суспільства доби станово-представницької монархії.

ГЕНОЦИД – знищення окремих груп населення, цілих народів за расовою, національною чи релігійною ознакою.

ГЕОМОРИ – дрібні землероби (Афіни).

ГЕРУСІЯ – збори старійшин найсильніших і найвпливовіших родів Спарти, головний орган державної влади, до складу якого входили 28 геронтів з віковим цензом 60 років та два архаети.

ГЕРЦОГСТВО – велике територіальне прикордонне об’єднання, що складалося з кількох округів (держава франків).

ГІЛЬДІЯ – купецька або ремісничка корпорація (об’єднання).

ГРАФ – посадова особа, призначена франкським королем для управління округом.

ГРОМАДЯНСТВО – політико-правовий зв’язок держави та особи, який, з одного боку, поширює на особу державну владу; а з іншого – забезпечує здійснення прав особи та її обов’язків як на території держави, так і за її межами.

Д

ДВІЧІ НАРОДЖЕНІ – у Стародавній Індії представники трьох вищих варн, над якими здійснювався спеціальний обряд «другого народження», що надавало їм особливого привілейованого становища у суспільстві.

ДЕКЛАРАЦІЯ – офіційна або урочиста програмна заява; назва деяких офіційних документів з повідомленням якихось даних.

ДЕКРЕТИ – судові рішення, винесені римським імператором (джерело римського права). Пізніше – один із видів нормативно-правових актів, котрі видавалися органами державної влади.

ДЕКУМ, ЛУБУТТУМ – командні посади в армії вавилонського царя.

ДЕЛІКТ – будь-яке правопорушення, тобто вчинення дії, що суперечить закону.

ДЕМИ – територіальні одиниці в Афінах, на які поділялися філи.

ДЕМІУРГИ – ремісники (Афіни).

ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА – форма правління, за якої право участі у виборах органів влади належить всім громадянам країни (Афіни).

ДЕНАРІЙ – срібна монета Держави франків, що дорівнювала 1/40 соліда (Салічна правда).

ДЕНОНСАЦІЯ – повідомлення однією стороною іншій про припинення дії укладеного між ними договору.

ДЕПАРТАМЕНТ – відділ міністерства, найвищої державної установи; адміністративно-територіальна одиниця у Франції.

ДЕРЖАВА – суверенна, територіальна організація влади, яка володіє спеціальним апаратом примусу і здатна через право робити свої веління загальнообов’язковими для всього населення країни, здійснювати управління в соціально-неоднорідному суспільстві.

ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ – система державних органів, призначених виконувати певні визначені їм функції і забезпечувати роботу державного механізму.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА – авторитетна сила, здатна відповідними засобами і методами здійснювати вплив на поведінку людей у суспільстві.

ДЕЦИМАЦІЯ – особлива процедура покарання солдатів у римській армії, яка полягала у покаранні смертю кожного десятого з підрозділу.

ДЖАТІ (ЧАТІ) – найвища посадова особа у Стародавньому Єгипті.

ДЖЕНТРІ – нове дворянство в Англії.

ДИКТАТОР – найвища посадова особа в Римі, якій вручалась влада за надзвичайних обставин. Особа, якій надана необмежена влада в певній галузі управління.

ДИКТАТУРА – нічим не обмежена, не заборонена ніякими законами влада, що спиралася на пряме насилля.

ДИРЕКТИВА – керівна вказівка, розпорядження, наказ.

ДИСКРИМІНАЦІЯ – обмеження в правах, позбавлення рівноправ’я.

ДІСТА – в Афінах щоденна плата учаснику судового засідання, яка дорівнювала денному заробітку середнього афінянина.

ДОКІМАСІЯ – перевірка перед буле або судом громадян Афін, які обиралися на державну посаду (магістратуру), щодо їхньої відповідності критеріям, необхідним для того, щоб обіймати дану посаду.

ДРАХМА – срібна монета в Стародавній Греції.

ДАВНЬОСХІДНА ДЕСПОТІЯ – форма правління, яка характеризувалась:

а) необмеженою владою монарха;

б) зосередженням в його руках релігійної влади;

в) наявністю централізованого розгалуженого чиновницького апарату;

г) визнанням монарха верховним власником землі.

ДХАРМАШАСТРИ – збірники релігійно-правових приписів – дхарм у Стародавній Індії.

Е

ЕВОКАЦІЯ – право королівської юстиції Франції приймати до свого розгляду будь-які справи з некоролівського суду.

ЕВПАТРИДИ – панівна верхівка в Афінах, знать.

ЕДИКТИ – публічні оголошення правил, які обнародували консули, претори та інші магістрати при вступі на посаду в Стародавньому Римі.

ЕДИЛИ – посадові особи у Стародавньому Римі, які виконували поліцейські функції.

ЕККЛЕСІЯ – народні збори в Афінах та інших грецьких полісах.

ЕН – титул вождя-жреця Стародавнього Вавилону мирного часу.

ЕНСІ – правителі окремих міст і територій Стародавнього Вавилону.

ЕПОНІМ – перший архонт Стародавніх Афін, наділений судовими повноваженнями у питаннях шлюбно-сімейних та спадкових відносин.

ЕФОРАТ – орган державного управління у Спарті (5 осіб), який здійснював контроль за діяльністю герусії та архагетів, а також виконував судові функції.

ЕХИНИ – глиняні або мідні посудини, у які клались і заплomboвувалися докази до закінчення попереднього розслідування.

Є

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ – це процес політичної, юридичної, економічної, соціальної та культурної інтеграції європейських держав.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ – це міжнародна міжурядова організація регіонального характеру інтеграційного й наднаціонального типу, якій притаманні риси федеративної держави та міжнародної організації.

Ж

ЖУРІ (мале і велике) – суд присяжних (Англія).

З

ЗАГАЛЬНЕ ПРАВО – однотипні норми права, які склались на основі практики королівських роз'їзних судів Англії і застосовувались в усій державі.

ЗАКОН – нормативний акт, що регулює найважливіші відносини в державі й має найвищу юридичну силу щодо актів інших державних органів і організацій.

ЗАКОНОДАВЕЦЬ – орган або особа, що встановлює закони.

ЗВИЧАЇ – правила поведінки людей, що склалися у процесі їх співжиття і закріпилися внаслідок довготривалого їх застосування.

І

ІЄРАРХІЯ – порядок підпорядкування нижчих чинів чи посад вищим.

ІЛКУ (ІЛЪК) – земля, будинки та інвентар, надані чиновнику або воїну за службу в Стародавньому Вавилоні. Ця власність не могла відчужуватися (продаватися, заповідатися, даруватися тощо).

ІЛОТИ – поневолені Спартою жителі провінцій, які вважались колективною власністю держави. Ілотія була специфічною формою рабства.

ІМПЕРАТИВ – безумовна, категорична вимога, повеління.

ІМПЕРІЯ – складна багатонаціональна держава, що утворилася в результаті приєднання (добровільного чи примусового) нових територій, і в якій є абсолютною залежність її складових частин від верховної влади.

ІМПІЧМЕНТ – вираження недовіри однієї з гілок влади іншій, яка мала своїм наслідком вихід останньої у відставку. Бере свій початок з Англії з кінця XIX ст. Таку процедуру запровадив парламент з метою підпорядкування своєму контролю органів державного управління. Процедура полягала у порушенні палатою громад перед палатою лордів (як найвищим судом держави) звинувачення проти певної посадової особи, яка підозрювалася у зловживанні владою.

ІМУННІ ГРАМОТИ – офіційні документи, які видавалися королівською владою світським земельним магнатам, монастирям та церквам і які вилучали відповідну територію з-під дії судової, поліцейської, фінансової та ін. юрисдикції державної влади.

ІНКВІЗИЦІЯ – особлива церковна установа, слідчий і каральний орган, метою якого було здійснення організованого терору щодо противників церкви.

ІНКРИМІНУВАТИ – пред'явити комусь звинувачення в чомусь.

ІНСИНУАЦІЯ – наклепницька вигадка з метою заплямування, зганьблення будь-кого.

ІНСТИТУТ ПРАВА – певна галузь права, яка включає в себе правові норми, що регулюють якісно однорідні або тотожні суспільні відносини.

ІНТЕНДАНТИ – особливі уповноважені королівського уряду на місцях, які керували місцевою адміністрацією і судом (Франція).

ІНТЕРВЕНЦІЯ – збройне втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої країни.

К

КА – міра ємкості (0,84 літра) в Стародавньому Вавилоні.

КАЗУЇСТИЧНА ФОРМА ПРАВА – викладення правових норм не у загальному, абстрактному вигляді, а у формі конкретних випадків (казусів).

КАМЕРАРІЙ – чиновник у Франції, завідувач королівською казною.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО – сукупність правових та релігійних норм, створених церквою для регулювання відносин всередині церковної організації, а також між церквою та світськими особами.

КАНЦЛЕР – найвища посадова особа у Франції доби станово-представницької монархії, яка здійснювала поточне управління державою і контроль за діяльністю чиновників. Глава виконавчої влади в Німеччині – XIX-XXI ст.

КАПТУЛЯРІЙ – законодавчі постанови королівської влади (держава франків).

КАСТИ – особливі замкнуті суспільні групи населення в Стародавній Індії, які розрізнялися за своїми професійними заняттями і місцем в економічному житті держави.

КВЕСТОРИ – помічники консулів у Римі, що відали попереднім слідством з кримінальних справ, управляючи казначейством та архівами.

КВОРУМ – певне число учасників зібрання, засідання, достатнє для визнання його правомочним.

КЛЕР – земельна ділянка разом з рабами (ілотами), яка надавалась у користування громадянину Спарти та не могла відчужуватися.

КЛІЄНТ – людина, що знаходилася в особистій залежності від повновладного члена римської общини – римського громадянина.

КОЛЕГІЯ – група посадових осіб, які утворюють адміністративний, дорадчий чи розпорядчий орган.

КОЛЕГІЯ СТРАТЕГІВ – державна установа в Афінах, що складалася з 10 осіб і відала військовими справами.

КОЛОНИ – суспільний прошарок залежного населення Риму періоду імперії, орендарі земельних ділянок.

КОМЕНДАЦІЯ – добровільне самовіддання селянина під покровительство патрона (захисника).

КОМІЦІЇ – народні збори в Римі (куріатні, трибутні, центуріатні).

КОМПОЗИЦІЯ – система штрафів, які сплачувалися родичам убитого замість кровної помсти.

КОМУНА – орган місцевого самоврядування (Франція).

КОНСТИТУЦІЇ – у Стародавньому Римі законодавчі акти загальнодержавного значення, які видавалися принцепсами та імператорами.

КОНСУЛИ – магістрати в Стародавньому Римі, які володіли найвищою владою (військовою, судовою тощо).

КОНТРАСИГНАТУРА – особлива процедура, яка полягала в тому, що всі акти виконавчої влади, крім підпису короля, повинні бути підписаними відповідним міністром.

КОПІГОЛЬДЕРИ – нащадки колишніх кріпосних селян, які за користування своїми земельними ділянками продовжували виконувати феодалні повинності (Англія).

КОРОЛІВСЬКА КУРІЯ – Велика рада, загальнодержавний орган державної влади і управління феодалної Франції, з'їзд найбільших феодалів країни.

КОРУПЦІЯ – підкуп державних, політичних або громадських діячів, посадових осіб державного апарату, вчинений особою в певних інтересах.

КУТЮМИ – місцеві звичаї (Франція).

Л

ЛАТИФУНДІЯ – велике землеволодіння, помістя.

ЛЕГАТИ – посадові особи, що очолювали провінції у Стародавньому Римі.

ЛЕГІСТИ – королівські юристи, освічені люди, що оволоділи курсом римського права. Найбільш впливова група посадових осіб при французькому королі доби Середньовіччя.

ЛЕН – у Середньовіччі земельне володіння, надане васалу; право на таке володіння взамін на виконання повинностей васала перед сеньйором.

ЛІТЕРАЛЬНІ КОНТРАКТИ – договори, укладені в письмовій формі в Стародавньому Римі.

ЛІТИ – категорія залежних людей (держава франків).

ЛІТУРГІЯ – повинності на користь держави, що накладалися на заможні верстви Афіньської держави.

ЛУГАЛЬ – військовий вождь Стародавнього Вавилону, згодом – вавилонський цар.

ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ – соціальний прошарок населення Стародавнього Риму, що складався зі збіднілих, розорених верств, позбавлених засобів виробництва.

М

МАГІСТРАТУРА – сукупність посадових осіб Римської республіки, її магістратів.

МАЙОРАТ – система успадкування, що зародилася при феодализмі, за якої нерухоме майно переходить до старшого сина або старшого у цьому роду.

МАНДАТИ – інструкції, що видавав римський імператор своїм чиновникам чи республіканським магістратам.

МАНТРИПАРИШАД – зібрання царських сановників в Стародавній Індії, дорадчий колегіальний орган при раджі.

МАРКА – територіальна сільська община (Західна Європа).

МАРШАЛ – у Державі франків начальник кінного королівського війська.

МЕДИМН – міра ємкості для зерна – 52,4 л (Афіни).

МЕТЕКИ – іноземці, що переселилися до Афін з інших держав Греції. Позбавлені політичних прав.

МІНІСТЕРІАЛИ – найвищі посадові особи Держави франків.

МІСДИМІНОР – проступки, незначні правопорушення (феодальна Англія).

МОНАРХІЯ – форма правління, за якої верховна влада в державі повністю чи частково здійснюється однією особою, що належить до правлячої династії.

МУНІЦИПАЛІТЕТ – орган місцевого самоуправління.

МУШКЕНУМИ – група вільного населення Стародавнього Вавилону, яка, зазвичай, була позбавлена власних засобів виробництва і жила за рахунок оренди землі.

Н

НДДІТУМ, ЕНТУМ – жриці вавилонського храму.

НАВКРАРІЇ – округи Афінського полісу. Їх громадяни були зобов'язані спорядити за власні кошти корабель і укомплектувати його екіпажем.

НАРОДНІ ТРИБУНИ – плебейська установа влади в Стародавньому Римі, яка мала «право вето» на рішення будь-якої посадової особи чи сенату.

НАТУРАЛІЗАЦІЯ – набуття в індивідуальному порядку іноземцем громадянства іншої країни за його заявою.

НЕКСУМ – договір, пов'язаний із самозакладом боржника в Стародавньому Римі.

НОМАРХ – глава ному (адміністративно-територіальної одиниці Стародавнього Єгипту), що уособлював найвищу судову та адміністративну владу на місцях.

НУБАНДА – найвищий чиновник Стародавнього Вавилону, доглядач царського палацу.

О

ОВАЦІЯ – урочиста церемонія в'їзду до Риму полководця, під час якої в жертву приносилася вівця.

ОКУПАЦІЯ – тимчасове насильницьке зайняття території іншої держави без набуття суверенних прав на неї.

ОЛІГАРХІЯ – політичне та економічне панування аристократичної верхівки держави.

ОПТИМАТИ (НОБІЛІ) – найвищий соціальний прошарок населення Стародавнього Риму періоду імперії, власники латифундій.

ОРДАЛІЯ – система випробувань певної особи (звинувачуваного, свідка), за результатами якої вона визнавалася винуватою або виправданою, а її свідчення – правдивими чи брехливими.

ОРДОНАНС – королівський указ (феодальна Франція).

ОСТРАКІЗМ – процедура публічного вигнання небезпечної для існуючого ладу в Афінах людини (на 10 років) за допомогою голосування остраконами (глиняними черепками).

П

ПАТИ – адміністративно-територіальні округи держави франків.

ПАЙОК – спеціальні гроші, які видавались афініям за відвідування театру.

ПАЛАТИНИ – радники французького короля, виконавці його особливих доручень.

ПАРЦЕЛЛА – невелика ділянка землі, яка здавалася в оренду дрібним виробникам, вільновідпущеникам.

ПАТРИЦІЇ – повноправні громадяни Риму, члени римської общини.

ПАТРИЦІАТ – привілейована верхівка міського населення держав Західної Європи.

ПАТРОН – повноправний громадянин Стародавнього Риму, покровитель клієнта.

ПЕКУЛІЙ – земельна ділянка, яка надавалася у користування рабам у Стародавньому Римі.

ПЕРЕГРИНИ – «чужаки», жителі завойованих Римом земель, іноземці.

ПЕРІЕКИ – «сусіди», жителі периферійних гірських районів Спарти, позбавлені політичних прав.

ПЛАН МАРШАЛЛА – програма економічної допомоги Європі після Другої світової війни, представлена в 1947 р. держсекретарем США Джорджем К. Маршаллом, яка почала діяти в квітні 1948 р. Однією з цілей програми була протидія поширенню впливу СРСР і соціалістичних ідей на країни Західної Європи.

ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ – санкціоноване державою звичаєве правило поведінки загального характеру.

ПРЕВОТАЖІ – округи, на які поділялися бальяжі (феодальна Франція).

ПРЕКАРІЙ – система закабалення селян у державі франків, яка полягала у передачі селянинові певної частки землі у користування.

ПРЕТОРИ – заступники консулів у Стародавньому Римі. Командували легіонами, керували загонами поліції, здійснювали правосуддя.

ПРИВАТНЕ ПРАВО – сукупність правових норм, спрямованих на врегулювання і захист особистих інтересів індивідуума.

ПРИНЦЕПС – формально найвищий республіканський магістрат у Стародавньому Римі, наділений надзвичайною владою та довічним управлінням.

ПРОВІНЦІЇ – підкорені Римом держави, території, значно віддалені від центру.

ПРОВОКАЦІЯ – апеляція на смертні вироки, винесені диктатором у Стародавньому Римі.

ПРОКУРАТУРА – група особливо довірених осіб французького короля – прокураторів, офіційно уповноважених стежити за дотриманням інтересів корони при судовому розгляді загальнодержавних, місцевих і навіть приватних справ. Згодом стали виступати як обвинувачі у судах.

ПРОМУЛЬГАЦІЯ – обнародування певного державного акта.

ПРОТЕКТОРАТ – форма залежності, за якої слабша країна, формально зберігаючи свій державний устрій і деяку самостійність у внутрішніх справах, фактично підпорядковувалася сильнішій державі.

ПРОТЕКЦІОНІЗМ – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Р

РАБСТВО – стан повної залежності однієї людини від іншої, за якої залежна особа (раб) стає власністю свого господаря – рабовласника. За своїм статусом раб не є суб'єктом права, а є лише його об'єктом.

РАХІНБУРГИ – у франків V-VIII ст. виборні судді, знавці звичаїв та законів.

РЕВАНШИЗМ – політика, орієнтована на помсту іншій державі за поразку у війні.

РЕГЕНТ – тимчасовий правитель монархічної держави.

РЕКВІЗИЦІЯ – примусове вилучення на користь держави майна власника з подальшим відшкодуванням його вартості власнику.

РЕСКРИПТ – відповідь римського імператора на запитання приватної особи або магістрату, що мала силу закону.

РЕСТИТУЦІЯ – у міжнародному праві є повернення за мирним договором майна, неправомірно вилученого під час війни однією державою з території іншої держави.

РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРАВА – процес запозичення і засвоєння римських юридичних концепцій, поглядів, понять і конструкцій, що розпочався у середньовічній Європі. Рецепцією в праві називають запозичення однією державою більш розвиненого права іншої держави, тобто правову акультурацію.

РІДДА – відступництво, віровідступництво.

РОБЕРІ – в англо-американському праві грабіж з насильством або розбій (залежно від обставин).

РОЯЛІСТ – прихильник королівської влади, монархіст.

С

САТЕЛІТ – озброєний слуга-охоронець у Стародавньому Римі.

СЕКВЕСТР – заборона на користування майном, яка накладається органом влади.

СЕНАТ – головний орган влади і значною мірою орган безпосереднього управління в республіканському Римі.

СЕНУЛОМА – норма з галузі сімейного права Законів Ману, яка допускала шлюб чоловіка вищої варни з жінкою нижчої сусідньої варни.

СЕГРЕГАЦІЯ – одна із крайніх форм расової дискримінації, що полягає у примусовому відокремленні всіх рас від європеоїдної (у США була узаконена до

кінця 1950-х рр., у ПАР – до початку 1990-х рр. у формі апартеїду; сучасним міжнародним правом відноситься до найтяжчих міжнародних злочинів).

СЕПАРАТИЗМ – прагнення до відокремлення, відособлення.

СЕРВИ – особисто залежні від сеньйора селяни у феодалній Франції.

СЕРВІТУТИ – особливі, визначені законом права користування чужою власністю.

СИКЛЬ – одиниця ваги в Стародавньому Вавилоні, що дорівнювала 8,4 г (1/60 міни).

СИНКРЕТИЗМ ПРАВА – внутрішня неподільність права, поєднання його з іншими соціонормативними регуляторами (звичаями, традиціями, релігійними віруваннями, обрядами, мораллю тощо).

СИНОЙКІЗМ – злиття кількох територіальних общин у одне місто-поліс (Стародавня Греція).

СИСТЕМА СЮЗЕРЕНІТЕТУ-ВАСАЛІТЕТУ – ієрархічна система підпорядкування соціальних прошарків класу феодалів від нижчого до вищого.

СІКОФАНТИ – особи в Афінах, які промишляли підготовкою і направленням до відповідних органів доносів на громадян. За донос одержували грошову винагороду або частку конфіскованого майна.

СІСАХФІЯ – реформа боргового рабства в Афінах, що призвела до його ліквідації.

СОЛІД – золота монета у франків (Салічна правда).

СТАНОВИЙ ПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ – полягає у закріпленні особливого юридичного місця в державі для кожної соціальної верстви чи класу.

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ – форма правління, яка представляла собою союз королівської влади і городян (бюргерства) для боротьби проти феодалної анархії та уособиці.

СТАТУТНЕ ПРАВО – сукупність законодавчих актів короля, прийнятих спільно з парламентом (Англія).

СУВЕРЕН – носій верховної державної влади.

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ – основний принцип загального права, який полягав у тому, що індивідуально-правове рішення вищого суду є обов'язковим при розгляді аналогічних справ таким самим або нижчим судом (Англія).

СУПЕРФІЦІЙ – право користування спорудою, зведеною на чужій земельній ділянці (римське право).

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ФОРМАЦІЯ – це людське суспільство на певному етапі історичного розвитку, якому притаманні відповідний економічний лад, певний спосіб виробництва, єдність продуктивних сил та виробничих відносин.

Т

ТАЛІОН – своєрідна система покарань за принципом «око за око». Головна її відмінність від кровної помсти полягала у тому, що покарання за системою таліону здійснювалося не самим потерпілим чи його родичом, а посадовими особами держави.

ТАМКАР – крупний торговець Стародавнього Вавилону, який користувався певними привілеями і покровительством з боку царської влади.

ТЕОКРАТІЯ – форма правління, за якої глава духовенства, церкви є одночасно главою держави.

ТИРАН – правитель у Стародавній Греції, який незаконно (тобто поза обранням) захопив владу.

ТОКСОТИ – афінські раби, що складали загони міської поліції.

ТОРІ – партія земельної аристократії та фінансової верхівки, яка обстоювала консервативні позиції (Англія).

ТРИЗН – «зрада», вид кримінального злочину (середньовічна Англія).

У

УЗУРПАТОР – особа, що незаконно захопила до своїх рук владу або присвоїла собі певні чужі права чи заслуги.

Ф

ФАРАОН – верховний правитель Стародавнього Єгипту.

ФЕЛОНІЯ – тяжкий кримінальний злочин за феодалним правом Англії.

ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА – політична організація класу феодалів, за допомогою якої він здійснював свою владу щодо інших верств населення.

ФЕОДАЛЬНА РЕНТА – економічна основа реалізації феодалної власності (відробіткова, натуральна та грошова).

ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО – зведена в закон воля класу феодалів, основним завданням якого було юридичне оформлення і врегулювання монопольного права власності феодалів на землю та неповної власності на залежних селян, у забезпеченні політичного та економічного панування феодалів.

ФЕТИ – незаможні верстви афінського суспільства.

ФІЛА – територіальний округ в Афінах.

ФОРУМ – площа в Стародавньому Римі, на якій скликалися народні збори, ярмарки і здійснювався суд. Центр політичного життя Риму. Згодом цим терміном називали місце публічних виступів і висловлювань, широкі представницькі збори (конференції, конгреси, з'їзди тощо).

ФРИГОЛЬДЕРИ – власники землі (феодална Англія), що володіли нею довічно або спадково на підставі вільного держання. Земельні володіння фригольдерів могли вільно відчужуватися.

ФРУМЕНТАРІЇ – агенти таємної поліції в Римі.

Х

ХАРТІЯ – грамота, політичний документ з основними вимогами широкого загалу чи окремих верств населення країни.

ХОЛОКОСТ – знищення єврейського населення внаслідок нацистської політики геноциду (1933-1945 рр.)

Ц

ЦЕРЕМОНІЯ – офіційний урочистий акт, який здійснюється за попередньо розробленим планом (протоколом), за певними правилами або традиціями.

ЦЕНЗИВА – спадкове володіння земельною ділянкою з обов'язком виконувати строго фіксовані звичаєвим правом повинності на користь сеньйора (феодална Франція).

ЦЕНЗОРИ – посадові особи в Римі, які відали переписом населення, визначенням їхнього майнового цензу, стежили за дотриманням громадянами правил поведінки та моралі.

ЦЕХ – союз ремісників певної професії.

Ч

ЧАНДАЛИ – «недоторканні», відкинуті суспільством – найнижчий прошарок населення Стародавньої Індії (м'ясники, кати, сміттярі, працівники кладовищ тощо).

Ш

ШАККАНАКУ – обласні правителі у Стародавньому Вавилоні, намісники царя.

ШАНТАЖ – здириство шляхом погрози, залякування розголошенням компрометуючих, ганебних відомостей з метою отримання певної матеріальної чи іншої вигоди.

ШАПРУМ – окружні правителі у Вавилоні, які відповідали за підтримання порядку в округах, своєчасну сплату податків, стежили за виконанням царських та державних повинностей, відали місцевими збройними силами.

ШАРІАТ – сукупність релігійних та юридичних норм мусульманського права, заснованих на Корані та інших релігійно-богословських джерелах.

ШАХІД – свідок (у множині – шухада). В ісламі шахід має подвійне значення: 1) свідок на суді; 2) віруючий, який прийняв мученицьку смерть, воюючи проти ворогів.

Ю

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ – спеціальна галузь діяльності, що стосується вивчення держави та права і професійної діяльності юриста.

ЮРИСТ – фахівець у галузі юриспруденції, який має професійні, тобто фундаментальні, правові знання, і використовує їх для потреб того чи іншого виду юридичної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН»

Базова:

Нормативно-правові акти

1. Загальна Декларація прав людини (ООН, 1948 р.) // (інтернет-ресурс zakon1.rada.gov.ua)
2. Заключений акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ, 1975 р.) // (інтернет-ресурс zakon2.rada.gov.ua)
3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (ООН, 1966 р.) // (інтернет-ресурс zakon1.rada.gov.ua)
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (ООН, 1966 р.) // (інтернет-ресурс zakon1.rada.gov.ua)

5. Статут Ради Європи (Рада Європи, 1949 р.) // (інтернет-ресурс zakon1.rada.gov.ua)

Підручники, навчальні посібники:

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., перероб. та допов. К.: Центр учбової літератури, 2008. 729 с.

2. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / В.П. Глиняний; Одеська нац. юрид. акад. [Вид. 5-те, перероб. і доп.]. К.: Істина, 2008. 768 с.

3. Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. К.: Право, 2010. 378 с.

4. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків: Майдан, 2020. 618 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9481/>

5. Ластовський В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Валерій Ластовський. Київ: Видав. центр КНУКиМ, 2017. 195 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lastovskiy_Valerii/Istoriia_derzhavy_i_prava_zarubizhnykh_krain/

Допоміжна:

1. Бостан Л.М., Бостан С.К. Держава і право епохи станово-кастового суспільства. Навчальний посібник. Запоріжжя, 2008.

2. Горбань Ю.А. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – поч. XXI ст.: Навч. посіб. 4-те вид. К.: Знання, 2012. 438 с.

3. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб./ 6-те вид. К.: Істина, 2010.

4. Дахно І.І. Історія держави і права: Навч. посіб. / І.І.Дахно. Кн. 2. К.: Центр учбової літератури, 2015. 384 с.

5. Джужа О.М. та ін. Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник, К., Атіка, 2006.

6. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. пос. /В. І. Орленко, В. В. Орленко. - К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2008. 244 с.

7. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела / Упорядн. Г.І. Трофанчук; [навч. посіб.]; МОН України. К.: Юрінком Інтер, 2008. 347 с.

8. Історія держави і права зарубіжних країн : посіб. для підготов. до іспитів / В. І. Орленко, В. В. Орленко. Вид. 4-е, стер. К.: Вид. Паливода А. В., 2010. - 243 с.

9. Історія західноєвропейського середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь: Навч. посібник. - К. Либідь, 2005.

10. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / О.М. Джужа, Т.А. Третьякова, В.С. Калиновський та ін. К.: НАВС, 2012. 376 с.

11. Калюжний Р.А. Римське приватне право: підруч. / Р.А. Калюжний, В.М. Вовк. К.: Атіка, 2012. 407 с.

12. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / В.С. Макарчук; МОН України. вид. 6-те, доповн. К.: Атіка, 2010. 623 с.

13. Макарчук В.С. Римське приватне право: Навч. посіб. / В.С. Макарчук; Нац. ун-т «Львів. політехніка», Ін-т права та психології. Вид. 2-ге, допов. К.: Атіка, Х.: Право, 2015. 255 с.

14. Орлова Т.В. Історія нових незалежних держав: Навчальний посібник. К.: Знання, 2010. 487 с.

15. Підпригора, О.А. Римське право: Підручник / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов; МОН України; [2-ге вид.]. К.: Юрінком Інтер, 2009. 525 с.

16. Підпригора О.А. Римське право: підручник / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. К., 2003.

17. Римське приватне право: навч. посіб. для студ. ВНЗ / І.О. Ізарова; [ред. Вахонєва Т.М., Павловська Н.В.]; МОН України; Черніг. держ. ін-т права. Чернігів, 2010. 300 с.

18. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / Г.І.Трофанчук. – 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2013. 445 с.

19. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / О.О. Шевченко; МОН України. К.: Олан, 2008. 351 с.

20. Шигаль Д.А. Історія держави та права зарубіжних країн: курс лекцій / Д.А. Шигаль. 3-тє вид. Х.: Індустрія, 2013. 319 с.

21. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. посіб. – К.: ПП «Магнолія 2006», 2012. 480 с.

Інформаційні ресурси:

1. <http://www.ubuv.gov.ua>. Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського.

2. <http://www.uplu.kiev.ua/> Національна парламентська бібліотека.

3. <http://www.gutb.u-toronto.ca/org/> Державна науково-технічна бібліотека України (Київ).

4. <http://www.ognb.odessa.ua> Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького.

5. <http://korolenko.kharkov.ua> Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Дручек Олена Василівна – к.ю.н., доцент, доцент кафедри правового забезпечення діяльності НГУ Київського інституту Національної гвардії України (вступ, теми 1, 2);

Волюйко Олексій Миколайович – к.ю.н., начальник кафедри правового забезпечення діяльності НГУ Київського інституту Національної гвардії України, полковник (теми 4, 5);

Вовк Вікторія Миколаївна – д.ю.н., професор, професор кафедри правового забезпечення діяльності НГУ Київського інституту Національної гвардії України (теми 3, 6);

Посмітна Вікторія Віталіївна – к. філолог. наук, доцент, професор кафедри мовної підготовки Київського інституту Національної гвардії України (теми 8, 9);

Коба Марія Миколаївна – к.ю.н., старший викладач кафедри правового забезпечення діяльності НГУ Київського інституту Національної гвардії України (теми 7, глосарій).